

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेते मो.9623979067

स्वामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज (GNM, ANM) महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

सर्वोपेक्षा	समाप्ती	साल
GNM	3 वर्षे	12वी पास (कला, वाणिज्य व विज्ञान)
ANM	2 वर्षे	साल
		12वी पास (कला, वाणिज्य व विज्ञान)

अधिक माहितीसाठी संपर्क: 91 12828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe EHM 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
 Website : www.wiidrj.com
 Menoffice Address: Director | Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
 Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganapati Mandir
 Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
 Email :shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
 Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 10 Vol. I ISSUE - CX December - 2024

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2024 - Impact Factor : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 10 Vol. I ISSUE - CX December - 2024

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper /
Article titled _____
_____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. _____

it is peer reviewed and published in the issue CX, Vol. I, Year - 10 in the month Dec. -2024.

Thank You!

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.278

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

Pallavi
- Chief Editor -
Miss. Pallavi Laxman Shete

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Refereed Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I   ISSUE - CX   Year – 10   Dec. 2024

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com
Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	Dr. Sandip Kale Dept. English, NSB College, Nanded.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Asst. Prof. Devidas G. Yelne Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title .....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ..... the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : .....

Official Address : .....

..... Pin .....

e-mail id : .....

Mobile and Phone No. : .....

Signature of the Author(s) : .....

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sir. no	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Toxicity of Acephate to Liver and Kidney of Female Wistar Rats	Dr. M. Sharmila Dr. C. Samson Raju	01
02.	The Critical Issues of India's Cybersecurity Laws and Regulations- A Reflection	Dr. Gajanan S. Mehkarkar	06
03.	The Evolving Landscape of Information Seeking in the 21st Century Academic Library	Dr. Umesh Harde	10
04.	Need, Importance and Nature of Refresher Courses in India	Dr. C. D. Sonpethkar	16
05.	English Reading Difficulties and Strategies for Improvement at Primary Level	Shri. Govind Bhaurao Pedewad	18
06.	Primary Education : A Study	Mahesh Ramkishan Bodhane	20
07.	Self Concept of Musical Education and Non-Musical Education Students: A Comparative Study	Dr. Abhimanyu Vashistha	23
08.	Child labour in India : a social problem	Dr. S. N. Satav	26
09.	A Study on the Evolution of Electoral Reforms and Ethical Voting In India	Anshul Pandey Dr. Ramsiya Charmkar	29
10.	Impact of Global Trade Policies on India's Export Sector	Dr. Vijaykumar R. Soni	38
10.	महाभारते आयुर्वेदः (Imprints Of Ayurveda In Mahabharata)	श्री दिनेशकुमारः खानाभाई परमार	41
11.	समाज में किन्नरो कि अवस्था	विष्णू श्रीरंग मुसळे	44
12.	भारत की अर्थव्यवस्था	प्रो. कंचन ससाणे	47
13.	समकालीन हिंदी उपन्यासों में नारी चेतना (मेहरुन्निसा परवेज के विशेष संदर्भ में)	विष्णू श्रीरंग मुसळे	52
14.	चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति का स्वरूप	मोहम्मद आकिफ तौफीक	56
15.	वर्तमान परिप्रेक्ष्य में भाषा और अध्यापक की भुमिका एक अवलोकन	विष्णू श्रीरंग मुसळे	66
16.	स्मृतिग्रन्थेषु आयुर्वेदः	श्री दिनेशकुमारः खानाभाई परमार	71
17.	'टोका येथील श्री सिद्धेश्वर मंदिराच्या वास्तुशिल्पकलेचा अभ्यास'	श्री. शितल विठ्ठल गोरे	75
18.	उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्यशास्त्र विषयाचे महत्त्व: एक अभ्यास	Shree. Eknath Pandurang Dinde Dr. A. N. Jadhav	81
19.	हरितगृह परिणाम : एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा. अमोल झुंबर कचरे	87
20.	महिलांच्या संदर्भातील मानवी हक्क	डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ	91

21.	शोधनिबंध: मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये इंग्रजी विषयाचे अभिनव पद्धतीने शिक्षण: बदलत्या काळाची गरज	भरत भाऊसाहेब संत	96
22.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020: भारतीय शिक्षण क्षेत्राला नवचैतन्य	श्री महेश रामकिशन बोधणे	100
23.	ऑनलाईन शिक्षणाचा प्रभाव व दूरगामी परिणाम	आशा दौलत राजगुरू	102
24.	बहिणाबाई चौधरी मराठी साहित्यातील अजरामर कवयित्री	प्रिया नितीन उपासनी	107
25.	शिक्षण क्षेत्रातील बदल नवीन शैक्षणिक धोरण 2020	Shri. Gajanan Kondiba Choudhuri	111
26.	नव्वदोतरी बालनाट्य : एक अभ्यास	आशा दौलत राजगुरू	115
27.	हिंगोली जिल्ह्यातील हळद उत्पादक शेतकऱ्यांपुढील आव्हाने आणि संधी यांचा अभ्यास	विठ्ठल दत्तराव कदम डॉ. डी. के. मगर	121
28.	पानिपताच्या युद्धाच्या मिमांसेचे अवलोकन	बालाजी रावसाहेब बोडके प्रो. डॉ. प्रशांत अर्जुनराव साबळे	125
29.	साहित्य, सामाजिकता आणि बदलते	प्रा. डॉ. केशव पाटील	128
30.	डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी क्षेत्रात वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाचे योगदान	प्रा. डॉ. कऱ्हाळे उत्तम सिताराम	133
31.	नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP) आणि व्यावसायिक शिक्षणाची गरज	श्रीमती रतन अंबादास कराड	137

Toxicity of Acephate to Liver and Kidney of Female Wistar Rats

Dr. M. Sharmila

Lecturer in Zoology, Government Degree College, Puttur

Dr. C. Samson Raju

Lecturer in Zoology, Government Degree College, Puttur

Government degree college, Puttur – 517583, Chittoor (Dt), Andhra Pradesh, India

Abstract

Broad-spectrum pesticide acephate is used to control pests of ornamental plants, cotton, and vegetables. In the current investigation, female wistar rats were given acephate orally at doses of 1/50th, 1/25th, and 1/10th of the LD50 value for 45 days in order to assess any potential harmful consequences. The feed consumption of 1/10th acephate-treated rats during the fifth and sixth weeks of therapy was significantly lower, according to the results. Over the course of the 45-day treatment, there was a slight non-significant drop in both the net body weight and liver weight. In treated rats, there was a significant dose-dependent decrease in the kidney weight and total soluble protein content.

Antioxidative enzyme activity, including that of glutathione reductase, glutathione S-transferase, superoxide dismutase, catalase, and lipid peroxidation levels, was shown to have significantly changed. In rats given a 10% dose, the presence of a comet suggested DNA damage. Furthermore, the absence or low quantity of antibodies in the serum was evidenced by the fact that treated rats did not develop concentric rings.

Key words: Acephate, antibodies, antioxidative enzymes, DNA damage, genotoxic, immunological, lipid peroxidation, LD50, organophosphates, oxidative stress, *Rattus norvegicus*.

Introduction

Over the past few decades, organophosphate (OP) insecticides have been used in residential and agricultural settings all over the world to protect crops from pests and to control them. These chemicals are used extensively, which causes them to eventually leak into the environment and have an impact on the life there. According to reports from the World Health Organization, there are over three million cases of organophosphate poisoning year, which results in about 300,000 fatalities¹. Numerous neurotoxic, immunological, mutagenic, teratogenic, carcinogenic, and reproductive consequences are among the harmful impacts of OPs on non-target species².

Organophosphates (OPs) primarily affect the central and peripheral nervous systems, as a result of the enzyme acetylcholinesterase (AChE) being inactivated³. However, oxidative stress caused by disruptions in redox processes can also contribute to acute and subchronic toxicity of OPs. By producing free radicals like reactive oxygen species (ROS), OPs upset the delicate equilibrium between the body's formation and elimination of free radicals. This leads to oxidative stress. ROS damage proteins, lipids, and nucleic acids, among other key macromolecules; nevertheless, they primarily target lipids, resulting in lipid peroxidation of cell membranes.

One of the top ten organophosphate pesticides used in agriculture is acephate (O, S-dimethyl acetyl phosphoramidothioate). It is applied topically to ornamental plants, cotton, and a variety of vegetables to reduce sucking and biting insects. Both target and non-target organisms are poisonous to acephate and its principal metabolite, methamidophos⁴. Research on the possible cytotoxic, neurotoxic, mutagenic, and carcinogenic effects of acephate on various species has been identified. Additionally, acephate has been shown to depress the immune system, making an individual more vulnerable to infectious infections. Rats given acephate showed inhibition of the humoral immune response.

Acephate treatment caused genotoxicity and cytotoxicity in rats, and it was also thought to have an impact on the structure of the sperm. The primary organs in charge of drug metabolism and excretion are the kidney and liver, respectively. The evaluation of oxidative stress indicators in

various organs may provide insight into acephate toxicity. Because so many people engage in agricultural and associated activities that expose them to pesticides on a broad scale and over time, it is impossible to overlook the negative effects of pesticides and they pose a severe threat to public health.

The ability of acephate to produce ROS like other Ops⁵ highlighted the need to carry out present study to investigate the toxic effects of acephate in liver and kidney along with genotoxic and immunological effects in female wistar rats.

Materials And Methods

Rattus norvegicus (Berkenhout), a species of sexually mature female wistar rat, weighing 130-200 gm was used for the study. Rats were acclimated for fifteen days prior to treatment, after which they were split into four groups—three treatments and one control—each with six rats. For forty-five days, the rats were housed in a typical laboratory setting at 22 degrees Celsius. They were fed a conventional pelleted diet and had unlimited access to water.

To make the commercial acephate formulation (Starthene 75 SP) more palatable to female rats, it was mixed with olive oil before being administered. As a control, the first group had nothing but olive oil and no insecticide. The other three groups of rats had oral intubation for six weeks while receiving acephate therapy at 1/50th, 1/25th, and 1/10th of LD50, or 866 mg/kg of body weight (Gupta and Moretto, 2005). They were observed for three to five hours following pesticide treatment to look for signs of death, hyperactivity, and excessive salivation.

At weekly intervals, the feed intake of the rats treated with acephate and the control group was assessed and expressed as gm/100 gm b.wt. Rats were weighed before the trial began and once a week for the first six weeks. Following formula was used to calculate the difference in body weight

$$\text{Difference in body weight} = \frac{\text{Current body weight (g)} - \text{Previous body weight (g)}}{\text{Previous body weight (g)} * \text{number of days}} \\ (\text{g}/100 \text{ g b.wt} / \text{day})$$

Rats were deprived for one entire night and then sacrificed by cervical dislocation following a six-week treatment period. Following dissection, a blood sample was taken straight from each rat's heart and placed in vials coated with EDTA. The samples were centrifuged for 15 minutes at 2300 rpm. Plasma from the supernatant was collected and kept for its antioxidant potential. After being removed, the kidney and liver were washed in saline and weighed. Following organ weighting, 2 milliliters of 0.1 M phosphate buffer saline (PBS, pH 7.4) were used to homogenize 0.5 grams of kidney and liver, respectively.

The homogenate was centrifuged for 10 minutes at 3000 rpm, and the obtained supernatant was kept for oxidative stress biomarker assessment. The Koracevic & Koracevic method was used to assess the antioxidative activity (AOA) in blood plasma. Superoxide dismutase (SOD), catalase (CAT), glutathione peroxidase (GPx), glutathione-S-transferase (GST), glutathione reductase (GR), and lipid peroxidase (LPO) were all measured in the liver and kidney supernatant using standard techniques, according to Lowry et al. (1951), Marklund and Marklund (1974), Aebi (1983), Hafeman et al. (1984), Habig et al. (1974), Carlberg and Mannervik (1985), and Stocks and Dormandy (1971), respectively.

Using a syringe and needle, bone marrow was removed from the rat's femur in order to evaluate its genotoxicity. The comet test was carried out according to Singh et al.'s (1988) instructions. After staining, slides were examined under a fluorescent microscope in 20 minutes. Rats were given retro-orbital bleeding both before and after the six-week treatment to harvest blood from the orbital socket. According to Fahey and Mackelvey (1965), serum was extracted from blood, and serum immunoglobulins were quantified by monitoring the antibody-antigen interaction on agarose-coated slides using radial immunodiffusion. An ANOVA was performed on the data ($p=0.05$).

Results And Discussion

Rats given acephate did not die, but they did exhibit additional symptoms such longer sleep duration, hazy eyes, red spots on the thoracic area, itching, and hair loss on the body. The food intake of the low dose rats did not significantly alter; but, during the fifth and sixth weeks of therapy, a noteworthy reduction in feed intake was noted in the rats treated with 1/10th acephate. Rats given a high dose of acephate showed signs of excessive salivation and decreased feed intake.

The reduction in food consumption could be brought on by a hormonal imbalance or the direct cytogenetic impact of the pesticide. During the course of the 45-day therapy, the net body weights of the treated rats somewhat fell, whereas the control rats showed no such effects. Numerous workers have noted that the rats treated with organophosphate had a decrease in body weight; this loss in body weight is a direct result of the administration of organophosphate and may be explained by a decrease in food consumption⁶.

The weight of the treated rats' liver decreased non-significantly (3.12 ± 0.01 gm/100 gm b.wt.) when compared to the control rats' liver (3.25 ± 0.01 gm/100 gm b.wt.). On the other hand, in comparison to the control rats (0.37 ± 0.006 gm/ 100 gm b.wt.), the kidney weight of the treated rats (0.22 ± 0.006 gm/ 100 gm b.wt.) considerably decreased in a dose-dependent way. It was found that the AOA of plasma in control rats was 1.70 ± 0.10 mmol/ml. In the plasma of 1/50th, 1/25th, and 1/10th of rats treated with LD50 acephate, the activity shown a significantly declining trend with the values of 1.43 ± 0.08 , 1.19 ± 0.04 , and 0.86 ± 0.02 mmol/ml, respectively (Fig. 1).

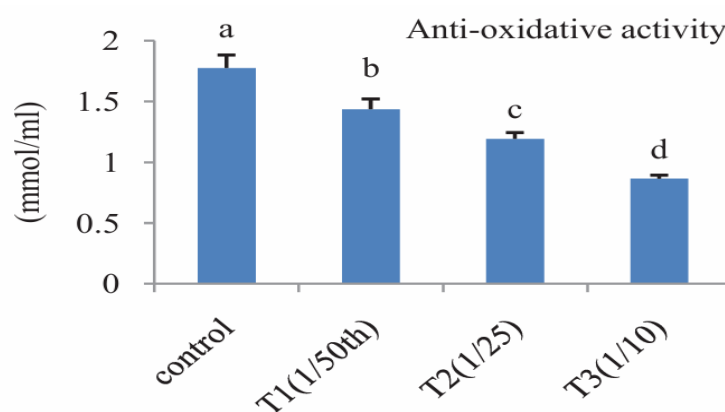

Fig. 1. Effect of acephate on antioxidant activity (mmol/ml) of plasma of wistar rats

The liver and kidneys of rats treated with acephate both showed a considerable reduction in total soluble protein content, which was reduced to half of its initial value. Protein depletion may be caused by the structural proteins breaking down. When albino rats were treated with chlorpyrifos, the amount of protein in their bodies decreased. Rats treated with 1/10th acephate showed a significant decrease in both SOD and CAT activities in their kidney and liver when compared to the control group.

The glutathione peroxidase activity in the two organs of treated rats was not significantly different from that of control rats. The results of this investigation demonstrated that the treated rats' liver and kidney had significantly higher GST activity. Rats receiving treatment showed a non-significant alteration in their kidneys but a significant drop in their liver's GR activity. In rat ovarian tissue, malathion decreased GSH content and raised MDA levels in comparison to the control group, according to a study by Arab et al. (2018). According to Muhammad et al. (2019), rats treated with fipronil had lower GPx levels.

Gupta et al. (2019) conducted biochemical investigations in the liver of rats, which revealed notable disruptions in the glutathione-S-transferase levels. In both organs of treated rats, there was a discernible rise in the level of LPO. Lipid peroxidation and oxidative stress are brought on by

elevated reactive oxygen species levels .The toxicity of pesticides produces excessive amounts of free radicals and reactive oxygen species (ROS), which in turn induce oxidative stress and lead to lipid peroxidation and tissue damage.

As with chlorpyrifos, the biotransformation of pesticides is linked to the process of oxidative stress creation⁷. According to animal modeling, it may also cause immunotoxicity, genotoxicity, oxidative stress, histopathological changes, developmental and behavioral problems, and hematological cancers . Recently reported that exposure to acephate altered the responses of female wistar rats to biomarkers such as total protein and total cholesterol.

The liver and kidney work together to play a significant role in the metabolism process by transforming thiono- organophosphates and then eliminating them. They also serve as the primary locations where pesticide effects that result from oxidative stress creation are most noticeable.

Rats administered 200 mg/kg b.w. of malathion exhibited numerous histopathological lesions and oxidative changes in the liver and kidney tissues significant harm was noted in the liver tissue, including prominent sinusoidal enlargement, mononuclear cell infiltration, dilation, hemorrhage, and necrosis; in the kidney, there was degeneration of glomeruli, Bowman's capsules, and related tubule structure. Degeneration in the liver and kidney of 1/20th of the LD50 of female rats treated with acephate was observed by Londhe et al.

Orange-colored cells from control rats were visible on bone marrow cell slides, indicating DNA in good health. Yellow-colored DNA strands were observed in cells treated with 1/50th and 1/25th acephate. It suggested only partial DNA damage, or the unwinding of DNA strands, but in rats treated with 1/10th of the maximum dose of acephate, a genuine comet tail was seen, indicating complete DNA damage (Fig. 2,3). DNA damage increased dramatically when rat lymphocytes were exposed to common organophosphate pesticides, such as methyl parathion, malathion, and. The generation of ROS and electrophilic free-radical metabolites, which interact with DNA to cause DNA strand breaks, may be the cause of the DNA damage in rats given acephate. In DNA strands, the emergence of the tail is dose dependent. Aranha et al. (2020) found that when peripubertal male rats were exposed to acephate in conjunction with other agrochemicals, there was a notable increase in DNA damage.

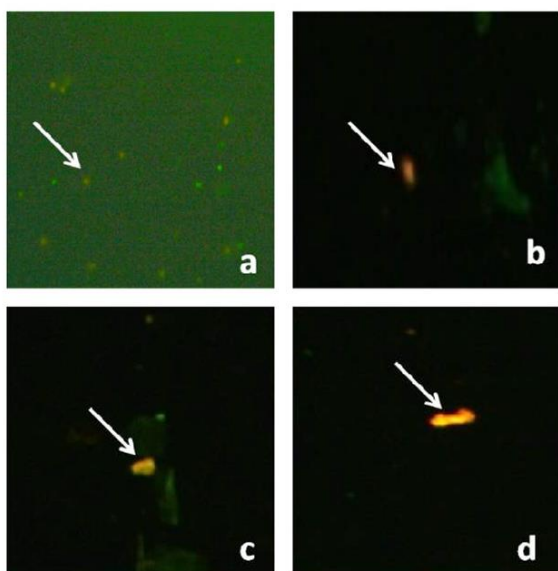

Fig. 2. Comet assay showing a) normal cells with no DNA damage in control rats, b) small comet tail in 1/50th of LD50 of acephate treated rats, c) medium comet tail in 1/25th of LD50 of acephate treated rats and d) large comet tail in 1/10th of LD50 of acephate treated rats

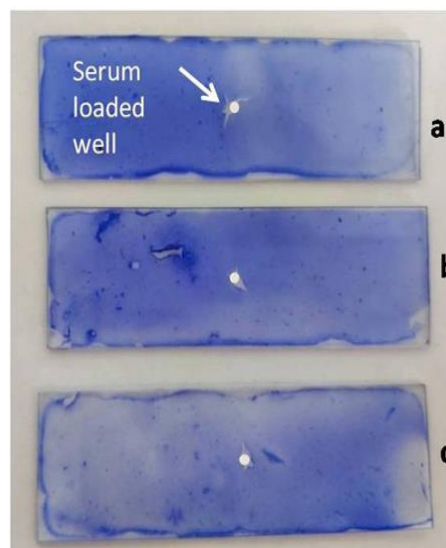

Fig. 3. Agar-coated slides a) 1/50th, b) 1/25th, c) 1/10th of LD₅₀ value of acephate treated rats showing no antibody-antigen reaction thus no concentric rings formed

The acephate-treated slides in the radial immunodiffusion assay did not form concentric rings, indicating a lack or low quantity of antibodies in the serum relative to the control. This could be

because the plasma cells are not producing as many antibodies. In the second week of therapy, the IgG level in the rats treated with chlorpyrifos was significantly lower (8368 ± 1192 mg/l) than in the control group (10252 ± 555 mg/l) .

It can be said that acephate had effects on the organs and cells of female wistar rats. The subjected organisms' exposure to acephate demonstrated its potential for genotoxicity and immunomodulation, as evidenced by DNA strand breakage and the lack of concentric rings in RIA. In female wistar rats, it was discovered that the liver and kidney were both impacted in a dose-dependent manner by the oxidative stress caused by acephate, as seen by the increase of pro-oxidants indicators and the decrease of antioxidant enzyme markers.

References

1. Robb E L, Baker M B. 2019. Organophosphate toxicity. Treasure Island (FL). StatPearls Publishing.
2. Mostafalou S, Abdollahi M. 2017. Pesticides: an update of human exposure and toxicity. Archives of Toxicology 91: 549-599.
3. Ndonwi E N, Atogho-Tiedeu B, Lontchi-Yimagou E, Shinkafi T S, Nanfa D, Balti E V, Indusmita R, Mahmood A, Katte J, Mbanya A, Matsha T, Mbanya J C, Shakir A, Sobngwi E. 2019. Gestational exposure to pesticides induces oxidative stress and lipid peroxidation in offspring that persist at adult age in an animal model. Toxicology Research 35: 241-248.
4. Lin Z, Pang S, Zhang W, Mishra S, Bhatt P, Chen S. 2020. Degradation of acephate and its intermediate methamidophos: mechanisms and biochemical pathways. Frontiers in Microbiology 11: 2045.
5. Dhanushka M A T, Peiris L D C. 2017. Cytotoxic and genotoxic effects of acephate on human sperm. Journal of Toxicology.
6. Mokhtar H I, Abdel-Latif H A, El Mazoudy H R, Abdelwahab W M, Saad M I. 2013. Effect of methomyl on fertility, embryotoxicity and physiological parameters in female rats. Journal of Applied Pharmaceutical Science 3(12): 109-119.
7. Ubaidur Rahman H, Asghar W, Nazir W, Sandhu M A, Ahmed A, Khalid N. 2021. A comprehensive review on chlorpyrifos toxicity with special reference to endocrine disruption: Evidence of mechanisms, exposures and mitigation strategies. Science of The Total Environment 755(2).

The Critical Issues of India's Cybersecurity Laws and Regulations- A Reflection

Dr. Gajanan S. Mehkarkar (LL.M. NET. Ph.D.)
(Associate Professor)

Introduction

India being a developing country in the world, had establish the information technology laws and regulations. The information technology Act was passed in 2000. This is the first laws dealing with the information technology; however, it is dealing with e-commerce, along with this it also dealing the use and misuse of the internet and computer network. The information technology Act has been amended along with the time but the Indian legal system is using the very rigid and old 'laws for the cyber security and the cybercrime. One of the main problems with India's regulations in the cybersecurity landscape is that the government still prosecutes under unclarified or outdated statutes, which can hinder progress and the implementation of adequate cyber laws and regulations. Organizations have difficulty deriving the proper guidelines and advisories from ambiguous laws and fragmented legislative approaches in data privacy and cybersecurity¹.

To keep up with broadly acknowledged network safety principles, India should pass more extensive and useful network safety regulations and explained guidelines and changes to foster a superior online protection structure and information insurance regulation. In any case, the Indian government, its policing, and assigned controllers stay bound to old regulations, which might bring about inappropriately tended to and annoying network safety issues. In a unique request documented in 2021, the High Court of India decided that digital assaults and information burglaries are a wrongdoing under the Data Innovation Act (IT Demonstration) of 200 and the Indian Punitive Code (IPC). Since the IPC criminal resolution is north of 150 years of age, a more current and recharged IT Demonstration of 2000 is the primary guideline against cybercrime starting today. Now from 1 July Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita, 2023, Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023, and Bharatiya Sakshya Adhinyam, 2023 dealing with criminal justices' system in India. These new laws included some provisions dealing with the cyber-crime or misuse of internet.

Main Cybersecurity Regulations in India

1. Indian SPDI Rules, 2011 for Reasonable Security Practices.

The IS/ISO/IEC 27001 regulations are identified by the Indian SPDI Rules, 2011, as international standards. As such, Indian companies aren't obligated — but are highly advised — to implement these standards, which can help meet the "reasonable security practices" under Indian jurisdiction.

The rules can also give individuals the right to correct their information and impose restrictions on disclosure, data transfer, and security measures. They only apply to corporate entities, but they aren't responsible for the authenticity of sensitive personal data (SPD) like sexual orientation, medical records and history, biometric information, and passwords.²

2. National Cyber Security Policy, 2013

In 2013, the Department of Electronics and Information Technology (DeitY) released the National Cyber Security Policy 2013 as a security framework for public and private organizations to better protect themselves from cyber-attacks.

The goal behind the National Cyber Security Policy is to create and develop more dynamic policies to improve the protection of India's cyber ecosystem. The policy aims to create a workforce of over 500,000 expert IT professionals over the following five years through skill development and training.

¹ Cyber law and crime – Barkha U Ram Mohan (Asia Law House) Hyd.

² <https://carnegieendowment.org/research/2023/10/understanding-indias-new-data-protection-law?lang=en>

The NSCP's other goals include:

- Creating a resilient and safe cyberspace for individuals, organizations, and the government
- Monitoring, safeguarding cyber infrastructure and information, reducing vulnerabilities, and strengthening defences against cyber attacks
- Creating frameworks, capabilities, and vulnerability management strategies for minimizing, faster prevention, or responding to cyber incidents and cyber threats
- Encourages organizations to develop cybersecurity policies that align with strategic goals, business workflows, and general best practices
- Simultaneously create institutional structures, people, processes, technology, and cooperation to minimize the damage caused by cybercrime.³

IT Rules, 2021

On February 25, 2021, the Ministry of Electronics and Information Technology introduced the Information Technology (Guidelines for Intermediaries and Digital Media Ethics Code) Rules, 2021 as a replacement for IT Rules, 2011. A little over a year later, on June 6, 2022, the newly updated draft amendments were published by the Indian MeitY (Ministry of Electronics and IT) to improve the IT Act to keep up with the challenges of the ever-changing digital landscape.

The new amendments aim to allow ordinary users of digital platforms to seek compensation for their grievances and demand accountability when their rights are infringed upon, as well as institute additional due diligence on organizations.

IT Rules, 2021 also distinguishes between smaller and more significant social media intermediaries based on user numbers and places a much heavier burden on larger social media intermediaries concerning personal data protection.

Additionally, there are changes to the privacy and transparency requirements of intermediaries, such as:

- Requiring intermediaries to inform users about rules and regulations, privacy policy, and terms and conditions for usage of its services
- Requiring intermediaries to designate a grievance officer that can address and resolve user complaints about violations of IT Rules, 2021

National Cyber Security Strategy 2020

The Public Digital Protection System of 2020 was the hotly anticipated follow-up plan by the Indian government to additionally further develop network safety endeavours. While the arrangement is still being worked on and awaiting additional analysis by the public safety Board Secretariat, the arrangement's principal objective is to act as the authority direction for partners, policymakers, and corporate pioneers to forestall digital episodes, digital psychological warfare, and reconnaissance in the internet.

The procedure means to further develop network protection review quality so associations can lead better surveys of their online protection design and information. That's what the expectation is, when the strategy is carried out, digital reviewers will further develop their security norms, at last reassuring associations to move forward their security programs.

The Digital Personal Data Protection Act of 2023 (DPDP)

On August 11, 2023, the Indian Central Government passed its long-awaited Digital Personal Data Protection Act (DPDP). The act borrows its broad definition of personal data from the EU's General Data Protection Regulation (GDPR) and aims to protect data principals and restrict the activities of data fiduciaries.

The DPDP obligates data fiduciaries to:

- Only appoint or involve third-party data processors who are obligated to follow DPDP procedures by a legal contract.

³ <https://www.upguard.com/blog/cybersecurity-regulations-india#toc-0>

- Ensure personal data is complete and accurate before using the data to make a decision that affects the data principal or before participating in the transfer of personal data.
- Implement necessary organizational measures and technical protocols to ensure ongoing compliance.
- Implement reasonable security safeguards and audits to protect personal data and prevent personal data breaches.
- Notify all affected data principals and the Data Protection Board of any and all known data breaches.
- Safely erase and destroy all personal data upon a data principal withdrawing their consent (unless retention of such data is required by law)

In addition, the DPDP established the Data Protection Board of India and outlined a new class of data fiduciaries. Significant data fiduciaries are organizations determined to pose increased risk based on a government assessment. Organizations determined to be significant data fiduciaries must comply with additional requirements. The DPDP Act applies to Indian residents and businesses collecting the data of Indian residents. Interestingly, it also applies to non-citizens living in India whose data processing “in connection with any activity related to offering of goods or services” happens outside India. This has implications for, say, a U.S. citizen residing in India being provided digital goods or services within India by a provider based outside India. This Act is pass with intention to protect the right to privacy, the Indian apex court recently pass the verdict by which now right to privacy is a fundamental right⁴ therefore this Law gets the important to protect the right to privacy in the digital world.⁵

The 2023 act creates, for the first time, a data privacy law in India. It requires consent to be taken before personal data is processed and provides a limited number of exceptions that are clearly enumerated in the law. It provides consumers the right to access, correct, update, and erase their data, in addition to a right to nomination. It creates additional safeguards for the processing of children’s data. For businesses, it creates purpose limitations and obligations to provide notice of data collection and processing and mandates security safeguards. The law requires the creation of grievance redress mechanisms by businesses. The DPB will also handle complaints and grievances and is empowered to issue penalties for noncompliance with the law.

For the first time, therefore, India has a statutory framework for data protection. The presence of the law will gradually lead to the development of minimal standards of behaviour and compliance among businesses that collect data. In this regard, the approach of the government toward implementing and enforcing the law will be the critical variable—for example, whether implementation will be focused on data-heavy businesses or across the economy would be an important factor.

However, other than open questions related to implementation, there are some concerns with different provisions of the law and their potential for undermining the protections seemingly accorded in it.

First, the exceptions carved out for consent empower the state significantly and place state imperatives on a different pedestal compared to private entities. While this may be truly legitimate in some circumstances, like disasters or emergencies, the law enlarges the scope of such circumstances. For example, Section 7(b) of the law enables the government to sidestep consent requirements where a government service beneficiary has previously consented to receiving any other benefit from the state. While this may allow easier access to personal data of beneficiaries for receiving government services, it also creates a potential for the government to aggregate databases. This is because making true use of the potential of this provision would mean that government agencies would have to be exempted from purpose limitations that require personal data to be

⁴ Justice K.S. Puttaswamy and Anr. v. Union of India and Ors.

⁵ The Digital Personal Data Protection Act, 2023, Section 4.

deleted after the purpose of the data has been satisfied.⁶

Conclusion

The Indian legal education is enacting various legislations as per the need of the society. Likewise, the laws relating to cyber space and cyber security has been prepare legislate by the Indian parliament. Form the Information technology 2000 to The Digital Personal Data Protection Act of 2023 various laws enacted related to the cybercrime and cyber security, then also the Indian legal system is unable to provide the sufficient security in the cyber space. This recent Act has been passed with lot of discussion and the analysis in the Parliament. No doubt that it is need to protect the privacy in the cyber space. While the DPDP Act is a culmination of more than five years of debate and deliberation, it marks the start of statutory personal data protection regulation. The regulatory developments and the institutional arrangements that take shape over the next few years will decide how well (or not) personal data privacy is protected. The new law provides the necessary scaffolding, but it is not sufficient for de facto data privacy to materialize.

References

1. Cyber law and crime – Barkha U Ram Mohan (Asia Law House) Hyd.
2. Cyber Crime and Legal Issues- Paul T. Augustine, Crescent Publishing Corporation, First publish in 2007
3. Cyber-crime –Law and perspectives- Dr. Mrs.K.Sita Manikyam (Hind Law House)
4. Cyber Law & Cyber Crimes: Advocate, Prashant Mali Reprint Education 2013, Snow White
5. Cyber Law Cyber-crime Internet And E-commerce: By Vimlendu Tayal, Bharat Law Publication, Jaipur, 2011
6. Cyber Law in India (Law on Internet) By Dr. Farooq Ahmed, New Era Law Publications Delhi, 2005, Pioneer Books.
7. Cybercrime; Talat Fatima, Eastern Book Company Lucknow.

---

⁶ <https://carnegieendowment.org/research/2023/10/understanding-indias-new-data-protection-law?lang=en>

The Evolving Landscape of Information Seeking in the 21st Century Academic Library

Dr. Umesh Harde

Librarian - Dr. Babasaheb Ambedkar College, Bramhapuri.

Abstract

This study investigates the information needs and seeking behaviors of M.Phil. students and research scholars at Dr. Babasaheb Ambedkar College & Research Centre, Bramhapuri, Maharashtra. Employing a survey methodology, the research assesses the efficacy of the college library in meeting the information requirements of this cohort. Data collection encompassed several key areas, including: the adequacy and relevance of library collections; overall library effectiveness; the organization of materials; the quality and availability of library services; internet usage patterns; utilization of search engines; preferred information resources; specific information needs; and the underlying purposes driving information seeking behaviors. A questionnaire was distributed to 43 M.Phil. Students and 12 research scholars, resulting in 49 completed responses.

Keywords: Information Need, DBA College.

Introduction

The ongoing augmentation of library collections with electronic information resources represents a key strategy for enhancing user services and optimizing user benefits. Within the increasingly competitive milieu of 21st-century higher education, the rapid advancement of information and knowledge technologies has exerted a profound influence. The pervasive availability of information via the World Wide Web has significantly reshaped information-seeking behaviors, with a multitude of electronic resources now readily accessible through library portals.

In contemporary society, characterized by its increasing reliance on information, the role of information has become paramount. The processes of acquiring, utilizing, and implementing information have emerged as fundamental activities across various domains. This dynamic is encapsulated by the concept of information seeking.

Information seeking is a broad and multifaceted construct, encompassing a range of actions undertaken by individuals to address their information needs. These actions typically involve the articulation of said needs, followed by the search for, evaluation, and selection of relevant information resources. Ultimately, the culmination of this process involves the utilization of the acquired information to effectively fulfill the initially identified needs.

Information-seeking behaviour (ISB) is a complex phenomenon influenced by a confluence of factors, encompassing the purpose of the information need, the channels and sources utilized, and existing barriers to access. Fundamentally, ISB is characterized by the interplay of individual motivations, the nature of information sought, and the methodologies and resources employed in its acquisition. This multifaceted process manifests across a spectrum of activities, ranging from traditional engagement with printed materials to more contemporary approaches involving formal research methodologies and experimentation. Within academic communities, including scholars, students, and faculty, a demonstrable need for current and relevant information necessitates active engagement with diverse media available within library ecosystems. These resources encompass a broad range of formats, including traditional encyclopaedias and journals, electronic resources, and emerging digital formats, reflecting the evolving landscape of information dissemination and access.

Objectives

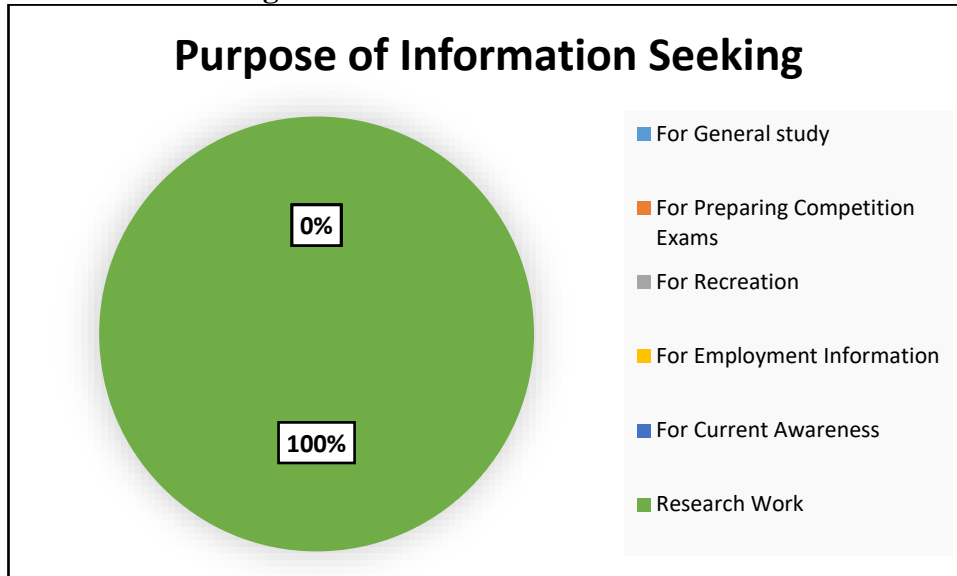
This study investigates the information-seeking behaviors of M.Phil. students and Research Scholars affiliated with Dr. Babasaheb Ambedkar College & Research Centre, Bramhapuri, Maharashtra. The research is guided by the following objectives:

1. To examine the information needs and seeking behaviors of M.Phil. students and research scholars at Dr. Babasaheb Ambedkar College & Research Centre, Bramhapuri, Maharashtra.

2. To identify the primary information resources utilized by M.Phil. students and research scholars.
3. To investigate the impact of information resource availability on the information-seeking patterns of M.Phil. students and research scholars.
4. To identify the information search strategies employed by researchers when utilizing library resources.
5. To analyze potential barriers to information resource utilization and propose strategies for enhancing their usage.
6. To assess the level of familiarity with library tools and techniques among researchers.

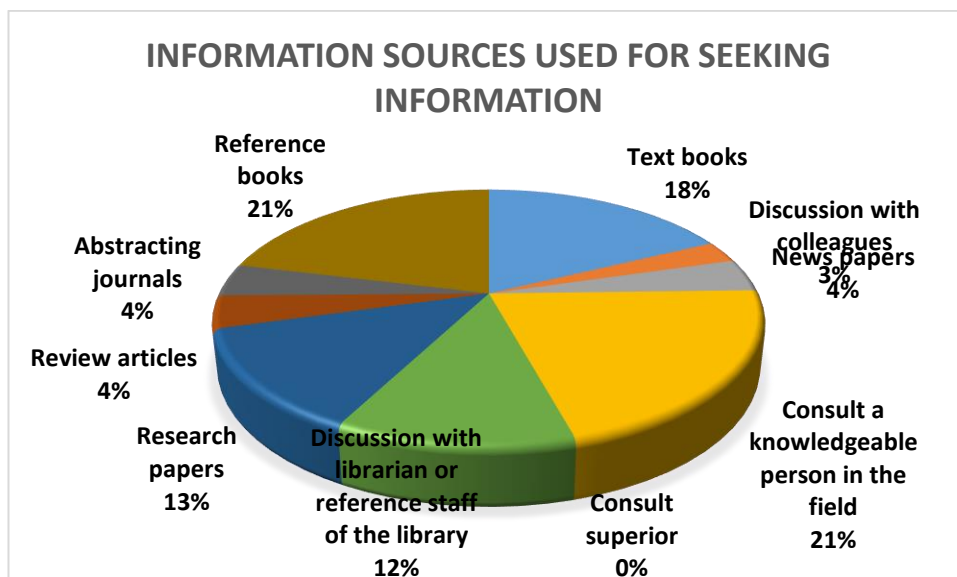
Data Analysis

Purpose of Information Seeking

Above analysis show that 100% respondents said they seek information for their research. It is clear and obvious from the above data that the majority of respondents seek information for their research work.

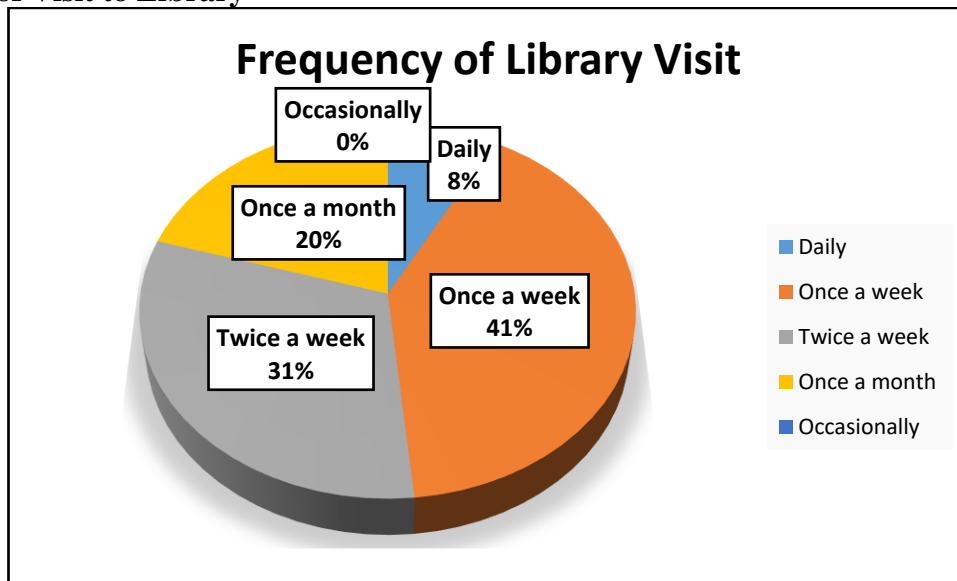
Information Sources Used For Seeking Information

Above analysis shows that the most popular Source of information is to consult knowledgeable person in the field and reference books, there are other sources of information, also

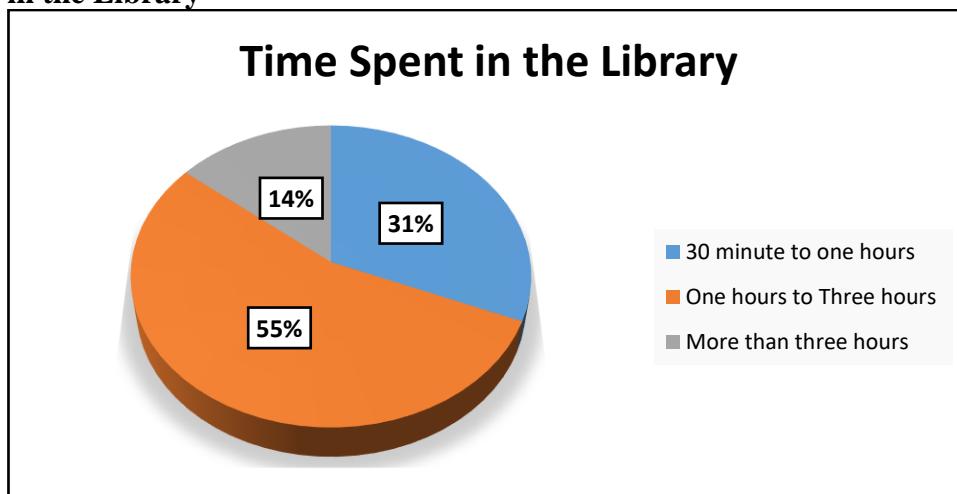
used by respondents like text books, discussion with colleagues, discussion with reference librarian and review of articles etc.

Frequency of Visit to Library

A survey was conducted targeting M.Phil. students and research scholars to investigate their library utilization patterns. The findings indicated varying frequencies of library visits among the respondents. Specifically, 8% reported daily usage, 41% weekly usage, 31% bi-weekly usage, and 20% monthly usage.

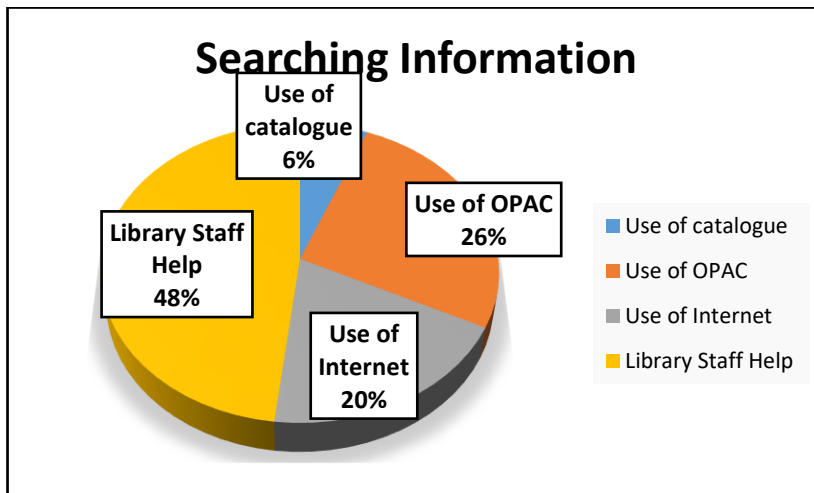
Time Spent in the Library

The temporal patterns of library utilization were examined. Findings indicated that 31% of respondents utilized the library for periods ranging from 30 minutes to one hour. The largest proportion of respondents (55%) reported spending between one and two hours in the library. A minority (14%) reported utilizing the library for more than two hours.

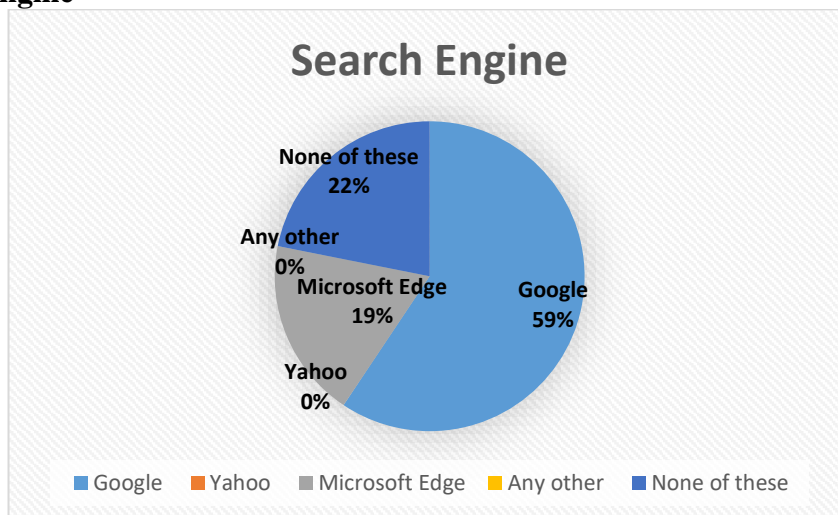
Searching Information in Library

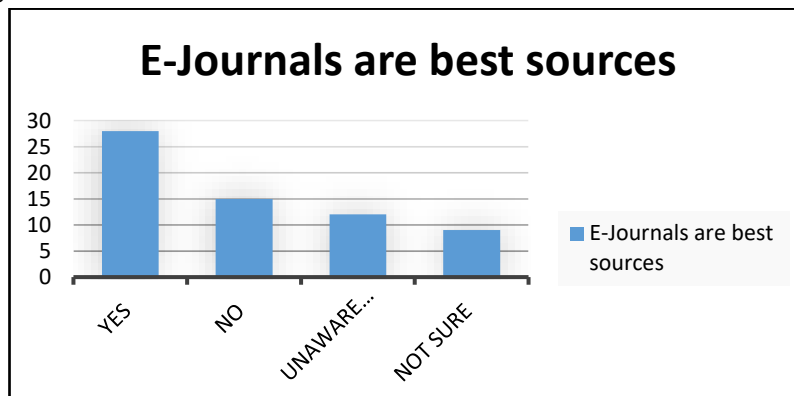
Empirical analysis reveals a divergence in user preferences regarding book search methodologies. While a minority of users (12.5%) continue to utilize traditional card catalogues, a substantial proportion (55%) demonstrate a preference for the Online Public Access Catalogue (OPAC). Furthermore, 41% of users reported utilizing internet resources for information retrieval. Notably, all users benefited from the consultative expertise of library staff, highlighting the enduring value of human-mediated information services within the library ecosystem.

Use of Search Engine

Based on the analysis, Google continues to hold the leading position as the preferred search engine. While Microsoft Edge and Yahoo maintain a significant presence, a growing number of users are exploring alternative options. However, Google's established dominance and comprehensive information offerings solidify its position as the go-to source for online information.

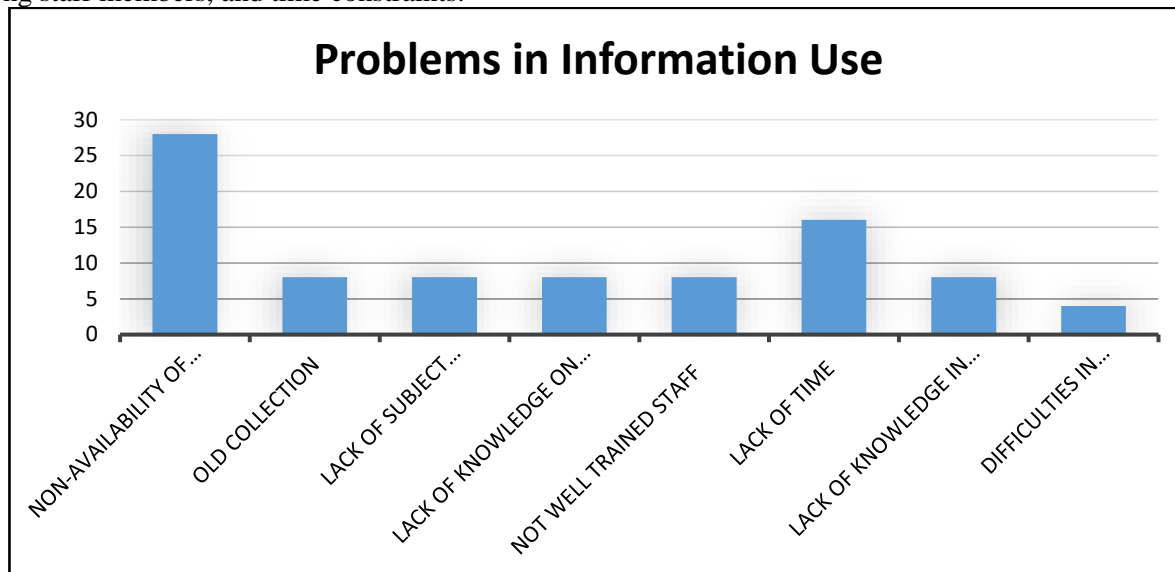
Use of E-Journals

Empirical analysis reveals that a significant proportion of respondents (44%) identify electronic journals (e-journals) as their preferred source of information. However, a notable minority (19%) reported a lack of familiarity with this resource, attributing this to deficits in information technology (IT) knowledge and awareness. Furthermore, 23% of respondents expressed reservations regarding the designation of e-journals as the optimal information source.

Problems in Information Use

Respondents were surveyed regarding challenges encountered during information seeking. Analysis of the collected data reveals that a majority (44%) of research scholars identified the non-availability of necessary information resources within the College Library as a primary obstacle. Furthermore, the data indicate that research scholars experienced a range of additional difficulties, including outdated library collections, language barriers, inadequately trained library staff, a perceived lack of subject matter expertise among staff members, and time constraints.

Conclusion and Suggestion

The expansion of electronic resources within academic libraries has significantly reshaped information-seeking behaviours. Understanding the factors influencing these behaviours, including the purpose of the search, available channels and sources, and potential barriers to access, is crucial for optimizing library services and supporting effective information utilization in the contemporary academic community. Further research is needed to explore the long-term impact of digital information resources on information-seeking practices and to develop strategies for enhancing information literacy in the digital age.

College libraries all over the world have their own place in higher learning. Libraries are not only repositories of knowledge but also dispensers of such knowledge. To reduce the difficulties faced by respondent, there are some suggestions:

1. The library should organize more awareness programmes and seminars to educate the concerned on seeking information to enhance the use of library resources and services.
2. Library resources should be in more desirable format according to user needs.
3. There are very few periodicals subscribed by college library on the area of Social Science, this position should be changed. Library should acquire more e-journals on different subjects of social science discipline.
4. More Computer Systems with fast internet connectivity should be provided in the College Library for research scholars.
5. New computer based services should be taken to make social science researchers aware about the services.
6. Translation services should be introduced.

7. Number of staff should be increased, and the library staff should be provided training of ICT in general and computers based library operations in particular.
8. A reference librarian should be appointed to cater the needs of users.

References

1. Wiberley, S.E. and Jones, W.G. 1995. "Patterns of Information seeking in the humanities". *College & Research Libraries* 50(6): 638-645.
2. S. Sujatha "Exploring Information Seeking Behaviour in the Changing ICT Environment: A Snapshot of Kakatiya University Faculty" *IJIST* Vol.1 No. 1 July - December 2014.
3. Prabhavathi, D. Information Seeking Behaviour of Post Graduate Students of SPMVV, Tirupati (AP): A Study." *www.ijodls.in* Vol. 1, July-Sept. 2011, Issue (2011): 34.

Need, Importance and Nature of Refresher Courses in India

Dr. C. D. Sonpethkar

Tilak College Of Education, Pune - 411030

Abstract

Refresher courses are integral to enhancing the quality and effectiveness of the teaching profession, particularly in a dynamic and diverse country like India. These courses provide opportunities for professional development, knowledge updating, and the adoption of innovative teaching methodologies. This paper explores the need, importance, and nature of refresher courses in India, emphasizing their role in bridging the gap between evolving educational demands and the current capabilities of educators. Through a comprehensive analysis, the paper discusses the significance of continuous learning for educators, key components of effective refresher programs, and their alignment with India's national education policies.

Keywords: Refresher Courses, Professional Development, Teacher Training, Education Policy, Continuous Learning

Introduction

Education is a cornerstone of national development, and teachers are pivotal in shaping future generations. In an era marked by rapid technological advancements and evolving educational paradigms, the need for teacher professional development is more urgent than ever. Refresher courses, designed to update and enhance the skills and knowledge of educators, play a vital role in meeting this need. This paper examines the need, importance, and nature of refresher courses within the Indian educational context.

Need for Refresher Courses in India

1. **Bridging Knowledge Gaps:** With the rapid expansion of knowledge, educators must stay updated on advancements in their respective fields to deliver relevant and high-quality education.
2. **Aligning with Policy Changes:** India's National Education Policy (NEP) 2020 emphasizes skill-based and multidisciplinary learning, necessitating regular training for educators to adapt to new methodologies.
3. **Technology Integration:** The rise of digital tools in education demands that teachers acquire proficiency in technology-enhanced teaching methods.
4. **Addressing Regional Disparities:** India's diverse educational landscape requires region-specific training to address local challenges effectively.

Importance of Refresher Courses

1. **Professional Development:** Continuous training enables educators to refine their pedagogical skills, adopt innovative strategies, and stay motivated in their careers.
2. **Quality Enhancement:** By equipping teachers with the latest knowledge and techniques, refresher courses directly contribute to improved student outcomes.
3. **Policy Implementation:** Effective training ensures the successful execution of education policies like NEP 2020, which aim to revolutionize the Indian education system.
4. **Fostering Collaboration:** These courses often provide a platform for educators to share best practices, fostering a collaborative and supportive professional community.

Nature of Refresher Courses in India

1. **Content and Curriculum:** Courses typically focus on subject-specific updates, pedagogical innovations, and emerging trends like experiential learning and AI in education.
2. **Mode of Delivery:** Refresher courses in India are conducted both online and offline, allowing flexibility and broader access.
3. **Collaborative Efforts:** Initiatives by organizations like the University Grants Commission (UGC), National Council for Teacher Education (NCTE), and state education departments are instrumental in designing and delivering these courses.

4. **Assessment and Feedback:** Many programs incorporate evaluations and feedback mechanisms to ensure continuous improvement and relevance.

Challenges and Recommendations

1. Challenges:

- Inadequate funding and resources
- Limited access to training in rural areas
- Resistance to change among educators

2. Recommendations:

- Increased investment in teacher training infrastructure
- Development of localized and need-based course content
- Regular monitoring and evaluation of program effectiveness

Conclusion

Refresher courses are indispensable for empowering educators to meet the challenges of modern education. By fostering a culture of continuous learning and adaptability, these courses ensure that India's teaching workforce remains competent and prepared to shape the nation's future. Strategic implementation and robust support systems are crucial to realizing the full potential of refresher courses in India.

Web References

1. Ministry of Education, Government of India: <https://www.education.gov.in>
2. National Education Policy 2020: <https://www.education.gov.in/nep2020>
3. University Grants Commission (UGC): <https://www.ugc.ac.in>
4. National Council for Teacher Education (NCTE): <http://ncte.gov.in>
5. Educational Research and Training Resources: <https://www.ncert.nic.in>

English Reading Difficulties and Strategies for Improvement at Primary Level

Shri. Govind Bhaurao Pedewad (Asst. Teacher)
Z.P.Primary School Lalguda P.S.Korpana Dist.Chandrapur.

Abstract:

English is an important subject in our primary schools curriculum. It is a third language for student of Marathi medium. The teachers and students are facing difficulties in reading competency regarding, comprehension, speed, fluency, pronunciation and stress. The purpose of the study is to explore the difficulties in English reading competency and to develop strategies for the improvement of reading competency at the primary level student. These research questions were framed. What are the difficulties in reading competency faced by students at primary level? What strategies are needed to develop their reading competency at primary level? The paper examines the significance of reading fluency with comprehension. It's impact on overall language development and explore various approaches that teachers can implement foster fluent English reading in their student. It is also provide basic reading skills to students to equip themselves with reading strategies for improvement in reading skills.

Introduction:

Background:

Language is the foundation of communication. It reflect the state of mind ,acknowledged insight and understanding. Reading is one of the facts of language which has a dominant position and delivers the foundation for the development of language skills in children . Reading is one of the most necessary skills for learning the English language. At the primary level learners are delivered very rudimentary language in shape of phonemes, phonetics, phonics, word identification ,sentence construction and reading comprehension.

Objectives:

This research paper aims to:

- i. Explore the difficulties in reading competency faced by primary students.
- ii. develop strategies for the improvement of reading competency of students at the primary level .

Importance of reading Comprehension :

Role of reading Comprehension in language development :

Reading comprehension is the understanding of a text or a part of the text. It is the construction, modification and questioning of the materials in a unified method. Reading comprehension broaden the conceptual prospects of students. It disseminated tha learners with fresh words and concepts that not only improve their vocabulary but enhance the learners interest in reading. It also develop students understanding of power.

Correlation with academic achievement:

Studies shown and positive correlation between reading comprehension and academic achievement. proficient readers tend to perform better in other areas and are more likely to succeed in their educational journey.

Strategies for promoting reading Comprehension:

Phonemic awareness :

Phonemic awareness refers to the students ability to focus on and manipulate this phonemes in spoken syllable and words. Teaching phonemic awareness to students significantly improves their reading comprehension.

Phonics:

Phonics instruction teaches students how to use these relationship to read and spell word. The systematic phonics instruction enhances students success in learning to read .

Fluency:

Fluency is .the ability to read as well as we speak and to make sense of the text without having to stop and decode each word. Hence, fluent readers are able to read orally with appropriate speed, accuracy and proper expression.

Vocabulary:

Vocabulary development is closely connected to comprehension. Vocabulary can be learned incidently through story book reading or listening to others and vocabulary should be taught both directly and indirectly.

Comprehension:

Comprehension is the complex cognitive process readers used to understand what they have read. Vocabulary development and instruction play a critical role in comprehension. Students develop text comprehension through a variety of techniques, including answering questions and summarisation.

Guided Reading:

Guided reading session allow teachers to work closely for reading with understanding in small group of students, offering individualised support and feedback. This approach enables students to practice reading in a control environment and improve their comprehension reading.

Reading Buddies Program:

Implementing a reading buddies program, where older students partner with younger ones to read together. Younger students benefit from the guidance of their peers, while holder students reinforce their own reading skills.

Interventions to Enhance Reading Comprehension:

Readers Theater:

Readers Theater students reading from scripts,with expressive voice, creating fun and engaging environment. This intervention improves fluency and compression.

Audio - Assisted Reading:

Using audiobooks or text to speech technology can support struggling readers as they can listen and follow along with the text, reinforcing proper pronunciation and phrasing.

Impact and Effectiveness of Interventions:

Pre and Post Intervention Assessment:

To gauge the effectiveness of intervention conducting pre and post intervention assessment can help measures improvement in reading fluency and comprehension.

Long - Term Follow Up :

Tracking students progress over an extended period allows educators to identify whether the improvements in reading fluency and comprehension are sustainable and lead to continued academic success.

Conclusion :

In conclusion it can be said that teachers in primary school do have the knowledge of reading strategies. The teacher tend to focus on the same reading strategies in class such as setting purpose of reading, working and understanding meaning of words and doing comprehension exercise. While reading strategies can improve the students ability become more fluent in English. Utilizing effective strategies and intervention such as phonics instructions,guided reading and significantly enhance reading fluency, Vocabulary practice in classroom, competent teachers and teachers motivation are the fundamental strategies for the improvement of reading competency.

Primary Education : A Study

Mahesh Ramkishan Bodhane

Graduate Teacher, ZPCPS NAHAD TQ.Basmat Dist.Hingoli

Introduction:

Primary education serves as the foundational stage of formal education, providing children with essential skills and knowledge that shape their academic, social, and personal development. This critical period typically spans from ages 5 to 11, encompassing various learning experiences designed to prepare students for subsequent educational stages. As a global priority, the quality and accessibility of primary education directly impact a nation's socio-economic development, individual empowerment, and overall well-being. This essay delves into the significance of primary education, its historical context, current challenges, and potential strategies for improvement.

The Importance of Primary Education:

1. Foundation for Lifelong Learning:

Primary education lays the groundwork for lifelong learning. It equips children with fundamental skills such as literacy and numeracy, which are essential for academic success and everyday functioning. The early years are crucial for cognitive development, where children learn to think critically, solve problems, and acquire knowledge. Research indicates that children who receive quality primary education are more likely to succeed in secondary education and beyond.

2. Social and Emotional Development:

In addition to academic skills, primary education fosters social and emotional development. Schools provide a structured environment where children learn to interact with peers, understand social norms, and develop empathy. Activities such as group projects, sports, and arts help children build confidence, teamwork, and communication skills. These competencies are vital for personal and professional relationships throughout life.

3. Economic Impact:

Investing in primary education has significant economic benefits. A well-educated population contributes to higher productivity, innovation, and economic growth. According to the World Bank, each additional year of schooling can increase a person's earning potential by approximately 10%. Countries that prioritize primary education tend to experience lower rates of poverty and unemployment, as educated individuals are more equipped to secure stable employment.

4. Gender Equality:

Primary education plays a critical role in promoting gender equality. Educating girls, in particular, has far-reaching benefits for communities and societies. Studies show that educated women are more likely to participate in the workforce, make informed health choices, and invest in their children's education. Ensuring equal access to primary education for girls helps break the cycle of poverty and empowers future generations.

Historical Context:

The concept of primary education has evolved significantly over the centuries. In ancient civilizations, education was often reserved for the elite, with limited access for the majority of the population. However, the Industrial Revolution in the 19th century brought about significant changes, leading to the establishment of formal schooling systems. Governments began to recognize the importance of educating children to meet the demands of an industrialized society.

In the 20th century, global initiatives, such as the Universal Declaration of Human Rights and the Convention on the Rights of the Child, emphasized the right to education for all children. These milestones laid the groundwork for countries to prioritize primary education in their national policies, leading to increased enrollment rates and the establishment of primary education as a fundamental human right.

Current Challenges:

Despite progress in expanding access to primary education, several challenges persist:

1. Access and Equity:

Access to primary education remains unequal, particularly in low-income countries and marginalized communities. Factors such as poverty, geographical location, and cultural barriers hinder many children from attending school.

According to UNESCO, approximately 258 million children and youth were out of school globally in 2018, with a significant proportion in Sub-Saharan Africa and South Asia.

2. Quality of Education:

While enrollment rates have improved, the quality of education remains a concern. Many schools face issues such as inadequate infrastructure, insufficient learning materials, and poorly trained teachers. A lack of effective teaching methods can lead to low student achievement and high dropout rates. The Global Education Monitoring Report (2020) highlights that millions of children are unable to read a simple text by the end of primary education, indicating a pressing need for improved pedagogical approaches.

3. Socioeconomic Factors:

Socioeconomic factors significantly influence children's ability to access and succeed in primary education. Families living in poverty may prioritize immediate economic needs over educational expenses, leading to high dropout rates. Additionally, health issues, malnutrition, and unstable living conditions can adversely affect children's school attendance and performance.

4. Political Instability and Conflict:

In regions affected by political instability and conflict, access to primary education is severely disrupted. Schools may be damaged or destroyed, and children may be forced to flee their homes, leading to increased numbers of out-of-school children. The United Nations reports that armed conflict affects the education of millions, particularly in countries like Syria, Afghanistan, and South Sudan.

5. Health and Nutrition:

The health and nutritional status of children significantly impact their ability to learn. Malnutrition, health issues, and inadequate healthcare services can lead to poor concentration, absenteeism, and high dropout rates. Programs that provide school meals, health services, and nutritional education are essential to support children's well-being and enhance their academic performance.

Strategies for Improvement:

Addressing the challenges facing primary education requires a multifaceted approach. Here are several strategies that can enhance access and quality:

1. Policy and Funding:

Governments must prioritize education in their national budgets and policies. Increased funding can improve school infrastructure, provide teaching materials, and support teacher training programs. Policymakers should also implement targeted interventions to address the needs of marginalized communities, ensuring equitable access to education.

2. Community Engagement:

Engaging communities in the education process is crucial for improving enrollment and retention rates. Schools can collaborate with parents, local organizations, and community leaders to raise awareness about the importance of education and address barriers to access. Initiatives such as parental education programs can empower families to support their children's learning.

3. Teacher Training and Support:

Investing in teacher training is essential for enhancing the quality of primary education. Teachers should receive ongoing professional development to stay updated on effective teaching strategies and classroom management techniques. Supportive teaching environments that foster collaboration and mentorship can also improve teacher morale and effectiveness.

4. Use of Technology:

Integrating technology into primary education can enhance learning experiences and improve access to resources. Digital learning platforms, online resources, and educational apps can supplement traditional teaching methods, making learning more engaging and interactive. Additionally, technology can help bridge the gap for children in remote areas by providing access to quality educational materials.

5. Focus on Inclusive Education:

Promoting inclusive education ensures that all children, including those with disabilities and special needs, have access to quality primary education. Schools should adopt inclusive teaching practices and provide necessary support services to accommodate diverse learners. Awareness campaigns can also help reduce stigma and promote acceptance within communities.

Conclusion

Primary education is a fundamental right that lays the foundation for a child's future success. While significant progress has been made in expanding access to education, ongoing challenges related to quality, equity, and socio-economic factors must be addressed.

By prioritizing education in national policies, engaging communities, investing in teacher training, and leveraging technology, stakeholders can work together to improve primary education for all children. Ultimately, ensuring quality primary education is not just an investment in individuals but also a crucial step towards building more prosperous and equitable societies.

Self Concept of Musical Education and Non- Musical Education Students: A Comparative Study

Dr. Abhimanyu Vashistha

Principal

Siddheshwar Vinayak Teachers Training College, Dhariyawad

District-Pratapgarh (Raj.) Affiliated to Govind Guru Tribal University, Banswara (Raj.)

Abstract

In psychology self-concept is a very important term. This study is based on southern Rajasthan tribal area students of Govind Guru Tribal University, Banswara (Rajasthan). The objectives of this study was to compare the self-concept of male musical education students and non-musical education students. In this study our sample was 50 male college going students of Banswara University. 25 students were musical education students (MES) and remaining 25 students were non-musical education students (NMES) which was 18 to 24 years old. Our tool for this study was self concept questionnaire designed by Saraswat (1984). After administrate the questionnaire we found that the self- concept of college going students is same.

Keywords:

Self-Concept, Musical Education Students, Non-Musical Education Students.

Introduction

Self concept has a topic of interest of many disciples such as the philosophers, political scientists. James (1890) and Baldwin (1895) have analyzed the self in terms of its constituent parts such as traits, characteristics, aspirationsetc. Self-concept, according to Guilford (1966), is not an in herited quality rather it is formed as a result of an individual's experience and interaction with his environment.

Related Literature

Some study which is related to self concept is - Edward and Marium(1967), Uppal&Singh(1985), Alegaonkar (1990), Hunna (1982), Mary (1981), Martinek, Cheffers & Zaichousky (1978) and Edward,&Marium (1967). Self concept is the very important pychological terminology in the study of human behaviour area. Self concept is used to entire growth development of human beings. It is relate to human dimentions such as physical, moral, temperament, intellectual, educational and social. We fill that the self concept is directaly effected to human nature and its aspects of wellbeings and human beings self concept helps in development of all parts of life like education, music,social life, physical and temperaments. So we decided to study in self concepts and its related fields of human beings and finally we decided to study of music and self concepts relation specially male persons of college students. This study is based on musical and nonmusical education students self concept.

Hypothesis

Our hypothesis for this study was:

There is no differece between musical education students and non musical education students self-concept.

Sample

Sample was 50 male college going students of Banswara University in this study. 25 students were musical education students (MES) and remaining 25 students were non-musical education students (NMES) which was 18 to 24 years old.

Tool

We used Self Concept Questionnaire (SCQ) designed by Saraswat (1984). SCQ have 48 test items. There liability of the questionnaire was reported at 0.91.

Method

We used survey method in this study for collect data about musical education students (MES)

and non-musical education students (NMES).

Statistical techniques

To find out the differences we used Mean, SD, MD and calt value test, if any between the Male MES and NMES. Further the level of significance was set at 0.05 level of confidence.

Results

Following results were found about the self-concept between Male MES and NMES and presented with the help of following tables.

Table 1: Indicating the Mean, SD, MD and calt value of the both study groups on their Self-Concept

Groups	Mean	SD	MD	calt
MES	184.60	8.94	2.40	0.35
NMES	182.20	9.14		

*Significant at 0.05 level with 48 dftab_t = 2.01

From the above cited table 1 it is observed that no significant difference is found between the means of total scores of self-concept of MES and NMES at 0.05 level of confidence with 48 degree of freedom.

Table 2: Indicating the Mean, SD, MD and calt value of the both study groups on the various dimensions of Self-Concept

	MES		NMES			
Dimensions	Mean	SD	Mean	SD	MD	Calt
Physical	29.04	3.53	28.48	3.08	0.56	0.55
Social	30.28	3.62	29.08	3.00	1.20	0.21
Temperament	30.56	3.93	31.16	3.62	0.90	0.58
Educational	28.00	4.43	28.72	4.53	0.72	0.57
Moral	33.64	2.53	32.28	2.53	1.36	0.06
Intellectual	33.08	3.82	32.48	3.48	0.60	0.56

*Significant at 0.05 level with 48 dftab_t = 2.01

It is cited from the above table 2 that no significant difference was occurred between MSE and NMES on the various dimensions of self-concept viz. physical, moral, temperament, intellectual, educational and social at 0.05 level of confidence with 48 degree of freedom.

DISCUSSION

As we showed in above tables self-concept of MES and NMES showed no significant difference or the self-concept of MES and NMES groups are the same. We saw Both the groups have same self-concept in all the dimensions like physical, moral, temperament, intellectual, educational and social. Students chosen for this study were from the different family background as well as their socio-economic background and indifferent types of activities like academics, games & sports, cultural activities and other extracurricular programs organized by different colleges of the Banswara University that might be reason for in significant differences between both selected study groups.

CONCLUSIONS

The final result is that there is no difference in the self-concept of male MES and NMES. When the various dimensions of self-concept were compared separately it has been concluded that - MES and NMES groups have no difference in the physical, moral, temperament, intellectual, educational and social abilities. MES and NMES groups have same self-concepts regarding their

self/both are same.

REFERENCES

1. Alegaonkar,P.M. *A study of self-concept, emotional, social, educational adjustment and musical fitness*. Psychological and Sports Excellence: Proceeding of Fourth National Conference of Sports Psychology,Ahmadabad,India.1990.
2. Baldwin, J. M. *Mental development in child and race: Methods and processes*. 3rd Ed. Rev., London:Macmillan.1895.
3. Edward,C.and Marium,C. *Self-concept before and after survival training*. British Journal of social and clinical psychology, 241-248. 1967.
4. Hanna,Z. *The self-concept of college graduate woman in midlife*. Dissertation Abstracts International,43:2107-A. 1982.
5. Mangal, S.K. *Statistics in Psychology and Education*, New Delhi: Prentice Hall of India Pvt.Ltd, 2002.
6. Patakh, P.D. *Educational Psychology*, Aagra: Agarwal Publication, 2014.
7. Singh, A. K. *Advanced General Psychology*, Motilal Banarasidas: Pune, 2010.

"Child labour in India : a social problem"

Dr. S. N. Satav

HOD in sociology, Nagnath college aunda Nagnath

Introduction:

Children are the greatest gift to humanity and Childhood is an important and impressionable stage of human development as it holds the potential to the future development of any society. The problem of child labour continues to pose a challenge before the nation. Government has been taking various pro-active measures to tackle this problem. However, considering the magnitude and extent of the problem and that it is essentially a socio-economic problem inextricably linked to poverty and illiteracy, it requires concerted efforts from all sections of the society to make a dent in the problem.

The issue of child labour is a developmental issue worth studying. The idea that children are being exploited and forced into labour concerns many people. Indian is a good example of a nation which suffers from the problem of child labour. Child labour is especially prevalent in rural areas where the capacity to enforce minimum age requirements for schooling and work is lacking. Children work for a variety of reasons, the most important being poverty and the induced pressure upon them to escape from this plight. Though children are not well paid, they still serve as major contributors to family Income. Schooling problems also contribute to child labour, whether it be the inaccessibility of schools or the lack of quality education which spurs parents to enter their children in more profitable pursuits. Traditional factors such as rigid cultural and social roles in certain countries further limit educational attainment, and increase child labour.

Objectives and Methodology:

The paper is based on aim with object to find on the issues of child labour in India with its causes. The secondary data and descriptive method is adopted for the present paper. Secondary data is collected from research Paper, Website, books, reports from government etc.

Child Labour In India:

Children who are brought up in an environment, which is conducive to their intellectual, physical and social health, grow up to be responsible and productive members of society. Every nation links its future with the present status of its children. By performing work when they are too young for the task, children unduly reduce their present welfare or their future income earning capabilities, either by shrinking their future external choice sets or by reducing their own future individual productive capabilities.

Under extreme economic distress, children are forced to forego educational opportunities and take up jobs which are mostly exploitative as they are usually underpaid and engaged in hazardous conditions. Parents decide to send their child for engaging in a job as a desperate measure due to poor economic conditions. It is, therefore, no wonder that the poor households predominantly send their children to work in early ages of their life. One of the disconcerting aspects of child labour is that children are sent to work at the expense of education.

According to the Census 2001 figures there are 1.26 cent working child in the age group of 5-14 as compared to the total child population of 25.2 crore. There w approximately 12 lakhs children working in the hazardous occupations/ processes which are covered under the Child Labour (Prohibition & Regulation) Act be. 18 occupations and 65 processes. However, as per survey conducted by National Sample Survey Organisation (NSSO) in 2004-05, the number of working children is estimated at 90.75 lakh. It shows that the efforts of the Government have borne the desired fruits.

In India, the problem of child labour is well recognized. There are varying estimates of the number of working children in the country due to differing concepts and methods of estimation. The 1991 Notional census estimates the number of working children at 11.2 million (out of a total of 210

million children aged 5-14 year), of whom 9.8 million are classified as main' workers, and 2.2 million as 'marginal' workers. The 55th Round of the National Sample Survey, carried out by the National Sample Survey Organization (NSSO) in 1999/00, indicates that there are about 10.4 million working children.

- The analysis of the 1991 census data reveals that the population of working children is composed of 6.189 million boys and 5.095 million girls. In addition, it is found that the majority of 'main' workers are boys, whereas the majority of marginal workers are girls;
- According to the 1991 census, about 90 per cent of working children live in rural areas;
- Children are engaged in various types of work, including those that are classified as hazardous, ie. harmful to the physical, emotional, or moral well-being of children. An estimated 2 million children work in hazardous industries:
- Although there are inter-state and inter-regional variations in India, the factors that generate child labour, and hazardous child labour in particular, include parental poverty and illiteracy: social and economic circumstances, lack of awareness; lack of access to basic and meaningful quality education and skills, high rates of adult unemployment and underemployment, and cultural values of the family and society.

Causes Behind Child Labour:

Following are the major and important causes behind the child labour in india as well as overall the world

1. The combination wide spread Poverty and the lack of a Social Security Network
2. Lacking of effective Education Policy
3. Unemployment or Under employment of the Parents and Guardians of the Child
4. Child Labourers are always better than Adult Workers (Cheaper Labour)
5. Homelessness.
6. Population explosion, Traditional Occupations
7. Parental Attitude.
8. Poor families having more number of children and it is hard to survive them
9. Lack of Minimum Wages.
10. Single Parenthood

Conclusion

The main come of child labour is poverty, unemployment, illiteracy of the parents and excess population. Among these, poverty the primary reason for the existence of child labour and other factors are inter-related in each other The another important thing is dat poor families have mere number of children, so it becomes very difficult for them survive on the income of only one family member which is quite less. So they make their small children their source of income. They make their children works in factories shops, household work, even selling Items on street. The employers who prefer child workers for many occupations further aggravate this issue. They get a docile or submissive work force of unorganized and non-unionized children who put up with low wages and exploitative conditions.

As a consequence of development, child labour is a symbol and symptom of inequality in which hundreds of children are excluded from a normal childhood and denied then fundamental right in a highly stratified society like India. Considering the perpetuation of the practice of bonded labour in the agrarian rural structure in India, Such development will adversely, affect children who belong to the deprived communities.

Industrial units have also started to employ child labour. Thus, the existing rigid social structure of the caste system still percolates into other social problems like child labour. Once market forces succeed in their relentless attempt to enter into and exploit unorganized labour in Indian households with its intentions of perpetuating inequalities and appropriating products which are in a way the wages and the fruits of child labour. it has the potentially to destroy the future chances of the child's progress, though it is equipped with all the paraphernalia of modernity. Recent

studies have explained the architecture of the failure of existing policies and programmes in addressing the incidence of child labour.

References

1. Justice P.S. Narayana & Anita Gogia, The Laws Relating to Children In India, Gogia law Agency, Hyderabad, 1st Edition, 2007
2. <http://www.childlabour.in/child-tabour-in-india.htm>
3. http://en.wikipedia.org/wiki/Child_labour_in_India
4. Child Labour problems and perspective, Lawz. September, 2011, pp. 16-18
5. Gangrade, KD, Gandhi JA 1983. Women and Child Workers in Unorganised Sector. New Delhi: Concept Publishing Company.
6. George 1 1990. Child Labour and Child Work. New Delhi: Ashish Publishing House.
7. Patrinos H.A. and G. Psacharopoulos, 1995. "Educational Performance and Child Labour in Paraguay." International Journal of Educational Development 15.1: 47- 60.
8. Patrinos, H.A. and G. Psacharopoulos, 1993. "Schooling and Non-schooling Activities of Peruvian Youth: Indigenous Background, Family Composition and Child Labour." (mimeo)

A Study on the Evolution of Electoral Reforms and Ethical Voting In India

Anshul Pandey

Research Scholar, Political Science, Rbindranath Tagore University, Raisen, M.P.

Dr. Ramsiya Charmkar

Assistant Professor, Political Science, Rabindranath Tagore University, Raisen, M.P.

Abstract

India's dedication to bolstering democratic processes and guaranteeing free and fair elections is shown in the development of electoral reforms in our country. India's voting system has seen substantial changes since gaining independence in 1947, influenced by political demands, judicial decisions, constitutional provisions, and technical developments. The development of these reforms, analyzes their effects, and looks at upcoming obstacles and possibilities in India's election process.

Ethical voting is a cornerstone of a healthy democracy, where citizens make informed and principled decisions during elections. In India, the world's largest democracy, the concept of ethical voting faces unique challenges due to its diversity, socio-economic disparities, and political complexities.

This paper examines the idea of ethical voting in the Indian context, exploring its significance, current practices, challenges, and potential solutions. The discussion highlights the role of education, civic engagement, and systemic reforms in fostering ethical voting behavior and strengthening democratic governance.

Keywords: - Electoral Reforms, Ethical Voting, Democracy, Governance.

Introduction

For more than 70 years, India, a thriving democracy, has successfully held elections, giving its people the chance to select their representatives. However, there are many difficulties in holding elections in a country as diverse and populated as India, such as electoral fraud, corruption, and the use of money and force. To preserve the democratic spirit, these problems have required ongoing electoral reforms. The history of election reforms in India, their importance, and their effects on the democratic process are all examined in this paper.

Elections are the foundation of democracy, providing citizens with the opportunity to choose their representatives and influence governance. However, the quality of this process depends significantly on the ethical behavior of voters. Ethical voting entails casting votes based on rational evaluation, honesty, and consideration of societal well-being rather than individual gain or external pressures. In India, where elections are characterized by high stakes, intense competition, and diverse voter demographics, the promotion of ethical voting is both a challenge and a necessity. India's first general election in 1951–52 was a monumental task, conducted amidst widespread illiteracy and logistical challenges. While the elections were largely successful, they exposed vulnerabilities such as voter impersonation and booth capturing, necessitating reforms. This paper delves into the concept of ethical voting, its relevance in India, the factors influencing voter behavior, and the measures needed to promote ethical electoral participation.

Electoral reforms and ethical voting are cornerstones of a vibrant democracy like India, ensuring the integrity and credibility of the electoral process. India, being the world's largest democracy, faces unique challenges that demand continuous efforts to strengthen its electoral system and promote ethical practices among voters and political stakeholders.

The need for electoral reforms arises from various systemic issues such as money power, criminalization of politics, lack of transparency, and voter apathy. One significant challenge is the excessive use of money in elections, which creates an uneven playing field and compromises the democratic principle of equal opportunity. Electoral bonds and undisclosed funding by corporations

further exacerbate this problem, necessitating reforms to enhance financial transparency and accountability in political funding.

Criminalization of politics remains a critical concern, with several candidates having criminal cases pending against them. This undermines public trust in the system and poses a threat to governance. Stricter disqualification norms, fast-tracking cases against politicians, and barring candidates with serious charges from contesting elections are essential steps toward addressing this issue.

Reforming the electoral process to include inner-party democracy is also vital. Political parties play a pivotal role in shaping the electoral landscape, and their internal functioning significantly impacts governance. Ensuring transparency in candidate selection and encouraging grassroots participation in decision-making processes can strengthen democracy at its core.

Another area that demands attention is the regulation of election-related media practices. The proliferation of fake news and paid news during election campaigns can mislead voters and distort the democratic process. Enforcing strict guidelines on media ethics and strengthening mechanisms to curb misinformation are imperative.

Ethical voting, on the other hand, is a responsibility that lies with the citizens. Voter apathy and disinterest often result in low voter turnout, undermining the legitimacy of the elected representatives. Awareness campaigns and civic education can play a crucial role in encouraging citizens to exercise their right to vote responsibly.

Voters must prioritize the qualifications, integrity, and vision of candidates over caste, religion, or short-term incentives such as cash or gifts. The Election Commission of India (ECI) can enhance voter awareness programs to foster a sense of accountability among voters. Leveraging technology, such as mobile applications and social media platforms, can further amplify outreach efforts.

The role of institutions like the ECI in ensuring free and fair elections is paramount. Strengthening the autonomy and capacity of the ECI, implementing measures such as Voter Verified Paper Audit Trail (VVPAT) machines, and ensuring stricter monitoring of electoral practices are critical to upholding democratic values.

Ultimately, a collaborative effort involving citizens, political parties, the judiciary, and civil society is necessary to bring about meaningful electoral reforms and promote ethical voting. A transparent, inclusive, and ethical electoral process not only strengthens the democratic fabric of the nation but also paves the way for a more just and equitable society. As stewards of democracy, every stakeholder must work toward building a system that reflects the true will of the people and safeguards the principles of justice, equality, and accountability.

The foundation of India's electoral system is laid in the Constitution of India, which came into force on January 26, 1950. Key constitutional provisions related to elections include:-

- **Article 324:** Establishes the Election Commission of India (ECI) to oversee and conduct elections.
- **Articles 325–329:** Outline provisions for electoral rolls, reservation of seats, and the conduct of elections.
- **Representation of the People Acts (1950 and 1951):** Provide detailed regulations regarding the conduct of elections, the qualification and disqualification of candidates, and election disputes.

Key Phases Of Electoral Reforms In India

The various electoral reforms in India is depicted in figure1 and also discussed below-

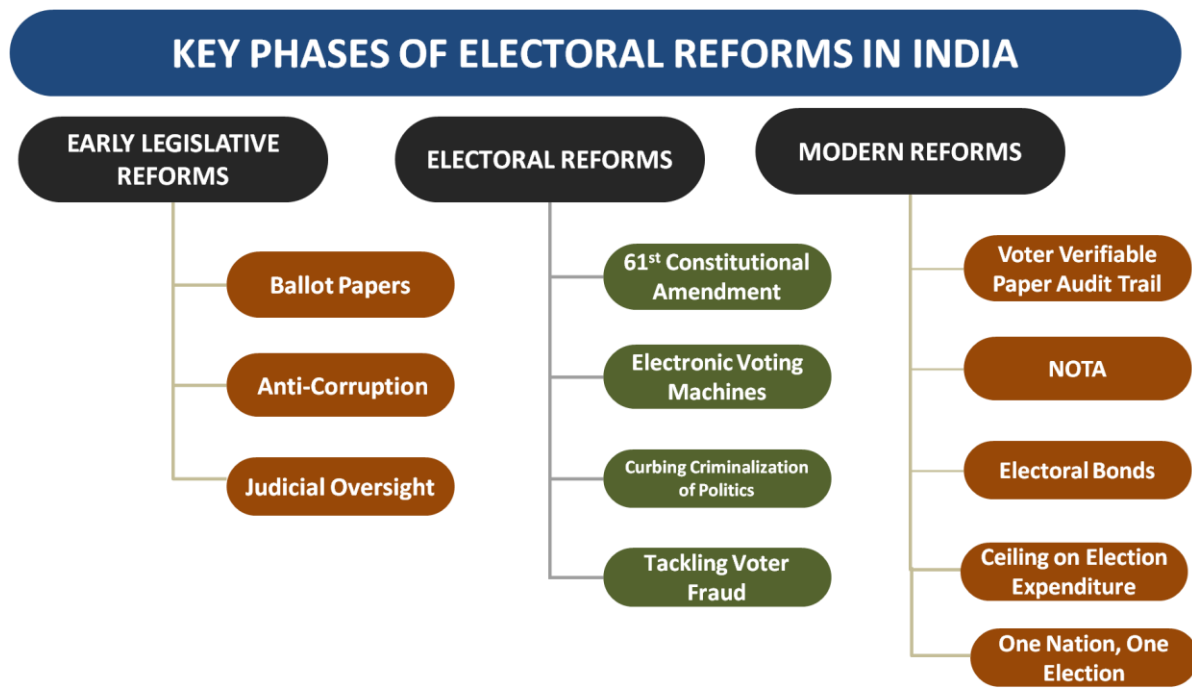

Figure1- Various phases of Electoral Reforms in India (source-self drawn)

Phase 1: Early Legislative Reforms (1950s–1970s)

(i) Introduction of Ballot Papers

The use of ballot papers was the first major step toward standardizing the electoral process. This system ensured anonymity and uniformity in voting. Independence India was getting up to hold its first elections in 1952 and inside a factory in the marshy suburbs of Mumbai's Vikhroli the workers were making history literally it was the latter half of 1951 and from the outside it was business as usual at plant 1 of the Godrej and boyce Mfg. Co. Ltd. But unbeknownst to many the workers were part of a nation building project assigned the task of speedily manufacturing the first ever ballot boxes to be used in general election in India Archives of the company indicate does a total of 12.83 lakh ballot boxes were produced in the Vikhroli factory in Barely for 4 months.

(ii) Anti-Corruption Measures

The Representation of the People Act, 1951, was amended multiple times to address issues like corrupt practices, electoral offenses, and the misuse of government machinery.

(iii) Judicial Oversight

Landmark judgments, such as the Golaknath Case (1967) and the Kesavananda Bharati Case (1973), reinforced the judiciary's role in preserving the democratic framework.

Phase 2: Electoral Reforms during the 1980s and 1990s

(i) The 61st Constitutional Amendment (1988)

This amendment reduced the voting age from 21 to 18 years, empowering the youth and enhancing political participation.

(ii) Electronic Voting Machines (EVMs)

EVMs were first used in 70-Parur Assembly Constituency of Kerala in the year 1982 and gradually adopted nationwide by the early 2000s. This technological advancement reduced ballot tampering and counting errors. Electronic Voting Machine (EVM) is an electronic device for recording votes. An Electronic Voting Machine consists of two Units – a Control Unit and a Balloting Unit – joined by a five-meter cable. The Control Unit is placed with the Presiding Officer or a Polling Officer and the Balloting Unit is placed inside the voting compartment. Instead of issuing a ballot paper, the Polling Officer in-charge of the Control Unit will release a ballot by pressing the Ballot Button on the Control Unit. This will enable the voter to cast his vote by pressing the blue button on the Balloting Unit against the candidate and symbol of his choice. EVMs do not require electricity. EVMs run on an ordinary battery assembled by Bharat Electronics

Limited/Electronics Corporation of India Limited. An EVM being used by ECI can record a maximum of 2,000 votes. The EVMs have been devised and designed by the Technical Experts Committee (TEC) of the Election Commission in collaboration with two Public Sector undertakings viz., Bharat Electronics Ltd., Bangalore and Electronic Corporation of India Ltd., Hyderabad. The EVMs are manufactured by the above two undertakings. Since 2001, the issue of possible tampering of EVM has been raised before various High Courts. Some of these are mentioned below:

- Madras High Court-2001
- Kerala High Court-2002
- Delhi High Court-2004
- Karnataka High Court- 2004
- Bombay High Court (Nagpur Bench)-2004
- Uttarakhand High Court - 2017
- Supreme Court of India - 2017

After detailed analysis of the various aspects of the technological security and administrative safeguards around the use of EVMs, the credibility, reliability and robustness of the EVMs has been validated by the various High Courts in all the cases. In some of these cases, the Hon'ble Supreme Court has also dismissed appeals filed by some petitioners against High Court orders, which were in favour of the EVMs

(iii)Curbing Criminalization of Politics

The Vohra Committee Report (1993) highlighted the nexus between politicians and criminals, prompting stricter measures to disqualify candidates with criminal records.

(iv)Tackling Voter Fraud

The introduction of voter identity cards in 1993 was a significant reform to prevent impersonation and ensure accurate voter identification.

Phase 3: Modern Reforms (2000s–Present)

(i)VVPAT(Voter Verifiable Paper Audit Trail)

Voter Verifiable Paper Audit Trail (VVPAT) is an independent system attached with the Electronic Voting Machines that allows the voters to verify that their votes are cast as intended. When a vote is cast, a slip is printed containing the serial number, name and symbol of the candidate and remains exposed through a transparent window for 7 seconds. Thereafter, this printed slip automatically gets cut and falls in the sealed drop box of the VVPAT. VVPATs with EVMs were used for first time in a bye-election from 51-Noksen (ST) Assembly Constituency of Nagaland. VVPAT runs on a power pack Battery.

(ii)Introduction of NOTA (None of the Above)

The Supreme Court's directive in 2013 led to the inclusion of the NOTA option in electronic voting machines, allowing voters to express dissatisfaction with the candidates. The Nota option was first included in electronic voting machines (EVMs) for the 2013 Assembly elections in five states: Madhya Pradesh, Chhattisgarh, Mizoram, Rajasthan, and Delhi.

This action came after the Supreme Court established a landmark ruling in the PUCL. Union of India case, which emphasized the significance of giving voters a way to voice their dissatisfaction if none of the candidates aligned with their beliefs or preferences.

In this case, the Election Commission emphasized that in order to preserve democracy, a "none of the above" or "Nota" option must be added to ballots and electronic voting machines.

(iii)Electoral Bonds

Introduced in 2018, electoral bonds were aimed at ensuring transparency in political funding while protecting donor identity. However, this measure has faced criticism for potential misuse. The electoral bonds were introduced with the Finance Bill (2017). On January 29, 2018 the Narendra Modi-led NDA government notified the Electoral Bond Scheme 2018. Electoral bonds were a mode of funding for political parties in India from their introduction in 2018 until they were struck down as unconstitutional by the Supreme Court on 15 February 2024.

(iv) Ceiling on Election Expenditure

Periodic revisions of expenditure limits for candidates aimed to reduce the influence of money in elections. The election expenditure limits for candidates are fixed since Jan 2022 at Rs95 Lakh for Lok Sabha seats and Rs40 Lakh for state assembly seats in major states and Rs75 Lakh and Rs28 Lakh respectively in minor states Political Party Expenditure Currently, there is no expenditure limit for political parties during elections and they can spend unlimited amount.

(v) One Nation, One Election

The one nation one election bill, also referred to as simultaneous elections, intends to hold all elections simultaneously, including the Lok Sabha, state elections, and panchayat, or local body elections. Voters will be able to cast their ballots for the State and Lok Sabha elections on the same day in this way.

There will be two stages to the initiative. The Lok Sabha and State elections will take place simultaneously in the first phase, and within 100 days following the general elections, the elections for local bodies, such as panchayats and municipalities, would take place in the second phase.

From the earliest days of Indian independence to the idea of one nation, one election, simultaneous elections were held in 1951–1952, 1962, and 1967. Due to the early dissolution of the Lok Sabha and several state assemblies in 1970, this procedure was only abandoned following the 1967 elections. Since then, elections have been held independently, which has only raised expenses. In an effort to align India's political process, the idea of one nation, one election has lately been resurrected.

The One Nation One Election Bill has been passed in the Lok Sabha with 269 votes being in favour of the bill and 198 votes against passing the motion. The bill was approved by the Union Cabinet with an aim to align the election processes of states and Union Territories including Jammu and Kashmir, Puducherry and New Delhi. The bill has been proposed to be deliberated through a Joint Parliamentary Committee(JPC). The report issued by the JPC will have to get approval by the Cabinet in order to be discussed in the parliament again.

I. Key provisions of 129th Constitution Amendment Bill, 17 Dec 2024

(i) Insertion of new article 82A

➤ Simultaneous Elections

Election Commission will conduct general elections for Lok Sabha and all SLA simultaneously.

➤ Term of Legislative Assemblies

Term of all State Legislative Assemblies(SLA) will end with full term of the Lok Sabha.

(ii) Amendment to Article 83

It defines Unexpired Term, Mid-term and General Elections.

- It says when Lok Sabha is dissolved before full term of 5 years as stated, period between date of dissolution and expiry of full term shall be an unexpired term.
- Pursuant to dissolution, a mid-term election shall take place and a new Lok Sabha shall be constituted only for unexpired term.

(iii) Amendment of Article 172

It defines unexpired term and Full term for State Legislative Assembly.

II. ROLE OF THE JUDICIARY IN ELECTORAL REFORMS

The Indian judiciary has played a pivotal role in shaping electoral reforms. Some landmark cases include:-

(i) Union of India vs. Association for Democratic Reforms (2002)

The Supreme Court mandated the disclosure of candidates' criminal, financial, and educational backgrounds, enhancing transparency.

(ii) Lily Thomas vs. Union of India (2013)

The court ruled that convicted legislators would be immediately disqualified, curbing the trend of criminalization in politics.

(iii) Public Interest Litigations (PILs)

Various PILs filed in courts have resulted in reforms like the inclusion of NOTA and stricter measures against paid news and hate speech.

(iv)Subramanian Swamy vs Election Commission of India Case

In 2013 the Supreme Court mandating VVPATS for transparent election, compelling government funding for their implementation.

III. UNDERSTANDING ETHICAL VOTING

Ethical voting involves decision-making that aligns with democratic principles, such as fairness, inclusivity, and accountability. Voting is not only a civic right but a profound moral responsibility that shapes the social, economic, and political fabric of a nation. Ethical voting, the act of casting a ballot based on values, integrity, and the greater good, is the cornerstone of a healthy democracy. It transcends personal gain and partisan loyalty, aiming instead to foster equity, justice, and progress for all.

At its core, ethical voting requires informed and conscious decision-making. Voters must critically evaluate the policies, actions, and character of candidates rather than succumbing to emotional appeals or propaganda. This involves researching candidates' track records, scrutinizing their commitments to human rights, social justice, and economic fairness, and questioning how their policies align with the broader needs of society. Ethical voting rejects blind allegiance to political parties and instead emphasizes selecting leaders who uphold transparency, accountability, and inclusivity.

A key component of ethical voting is resisting the influence of misinformation and coercion. In the digital age, voters are inundated with information, much of which is misleading or biased. Ethical voters take the responsibility to fact-check claims, discern credible sources, and prioritize truth over convenience. They must also resist manipulative tactics such as fear-mongering, identity politics, or promises of short-term personal benefits that may undermine long-term societal goals.

Furthermore, ethical voting extends beyond individual interests. While it is natural for people to consider how policies affect them personally, ethical voters prioritize the collective well-being. This means supporting candidates and initiatives that address systemic issues such as poverty, inequality, climate change, and access to education and healthcare. It involves empathizing with marginalized communities and recognizing the interconnectedness of societal progress.

The impact of ethical voting on democracy is profound. When citizens vote ethically, they enhance the legitimacy and effectiveness of democratic institutions. Leaders elected through informed and principled choices are more likely to prioritize public service over self-interest and foster trust in governance. This creates a virtuous cycle where ethical governance inspires greater civic engagement, which in turn strengthens democracy. Conversely, unethical voting practices, such as selling votes, succumbing to populist rhetoric, or ignoring the consequences of one's choices, can erode democratic values and lead to governance that prioritizes power over people.

Ethical voting also plays a critical role in addressing global challenges. In an increasingly interconnected world, national policies have far-reaching implications. Ethical voters consider how their decisions impact not only their country but also the global community, supporting leaders who advocate for international cooperation, environmental sustainability, and human rights.

Ultimately, ethical voting is a reflection of an individual's character and commitment to societal progress. It is not merely about fulfilling a legal obligation but about embracing a moral duty to shape a just and equitable future. By voting ethically, citizens reaffirm their belief in democracy as a force for good, ensuring that it remains a tool for empowerment and positive change. As such, ethical voting is not just a privilege but a profound responsibility, calling upon each individual to act with integrity, awareness, and compassion.

Figure2-Principles of Ethical Voting (*source-self drawn*)

(i) Informed Decision-Making

Evaluating candidates and parties based on their policies, track record, and integrity.

(ii) Avoiding Corruption

Rejecting any form of inducement, such as money, gifts, or favors, in exchange for votes. Giving as well as taking money for vote is against the philosophy of democracy and also punishable under Indian laws.

(iii) Rejecting Prejudice

Voting free from bias related to caste, religion, gender, or other divisive factors.

(iv) Prioritizing Common Good

Considering the broader interests of society rather than personal or sectional benefits is the fundamental principle of ethical voting.

India's electoral history reflects a mix of commendable democratic achievements and persistent challenges to ethical voting. Early elections in independent India showcased a strong sense of civic responsibility among voters despite widespread illiteracy and socio-economic challenges. However, over time, issues like vote-buying, caste-based politics, and the influence of money and muscle power have undermined the ethical foundations of voting.

Ethical voting is essential for several reasons:

(i) Strengthening Democracy

Ethical voting ensures that elected representatives are competent and committed to public service.

(ii) Reducing Corruption

Discouraging unethical practices during elections can weaken systemic corruption in governance.

(iii) Promoting Social Harmony

Voting based on merit rather than identity politics fosters unity and inclusivity.

(iv) Enhancing Accountability

Ethical voting holds political parties accountable for their actions and promises.

Initiatives for ethical voting:

(i) Model Code of Conduct

The Model Code of Conduct (MCC) is a set of guidelines issued by the Election Commission of India (ECI) to ensure free, fair, and ethical elections. Enforced from the announcement of election dates until the conclusion of the electoral process, the MCC regulates the behavior of political parties, candidates, and other stakeholders.

The MCC emphasizes maintaining a level playing field by preventing misuse of government resources, institutions, and machinery for electoral advantage. It prohibits announcements of new projects, policy decisions, or financial grants during the election period to avoid influencing

voters. Public officials are expected to remain neutral, and political advertisements funded by public money are strictly forbidden.

The MCC also sets ethical standards for campaign practices. Candidates and parties are required to refrain from hate speech, personal attacks, or divisive rhetoric based on religion, caste, or community. Vandalism, bribery, and distribution of liquor or cash to voters are considered violations. Political rallies and processions must be conducted peacefully, respecting local regulations and public order.

While the MCC is not legally enforceable, violations can lead to severe consequences, including reprimands, disqualification of candidates or legal action under existing laws. By promoting transparency, accountability, and decorum, the MCC safeguards the democratic process and fosters public trust in elections.

(ii) Systematic Voters' Education and Electoral Participation (SVEEP)

The Systematic Voters' Education and Electoral Participation (SVEEP) program is an initiative by the Election Commission of India (ECI) aimed at increasing voter awareness, education, and participation in the electoral process. Launched in 2009, SVEEP seeks to empower citizens with knowledge about their voting rights, the importance of electoral participation, and the processes involved in casting a vote. SVEEP helps in Increased Voter Turnout. SVEEP focuses on encouraging eligible voters to register and participate in elections, particularly targeting low-turnout areas and communities. SVEEP Informed Voters TO ensures that voters are well-informed about the procedures, facilities, and importance of ethical voting. SVEEP focuses on Inclusive Participation by emphasizing and reaching marginalized groups, including women, youth, persons with disabilities (PwDs), and first-time voters. SVEEP has significantly contributed to reducing voter apathy, increasing voter turnout, and promoting ethical voting practices. It underscores the ECI's commitment to strengthening India's democratic framework through active citizen participation.

(iii) Pledge by voters:

A pledge is a solemn promise or commitment to uphold a value, fulfill a responsibility, or achieve a goal. It reflects integrity, accountability, and determination. By taking a pledge, individuals affirm their dedication to a cause, whether personal, social, or environmental. Pledges often inspire collective action, fostering unity and shared purpose among communities. In contexts like elections, pledges to vote ethically or promote fairness strengthen democratic principles. Similarly, environmental pledges encourage sustainable practices and responsibility toward nature. A pledge is more than words—it is a commitment to action, symbolizing the power of human will to create positive change. Voters pledge is prepared for the purpose of promoting ethical binding on the voters. Pledge

“We, the citizens of India, having abiding faith in democracy, hereby pledge to uphold the democratic traditions of our country and the dignity of free, fair and peaceful elections, and to vote in every election fearlessly and without being influenced by considerations of religion, race, caste, community, language or any inducement.”

(iv) National Voters' Day (NVD)

Since 2011, the National Voters' Day (NVD) has been celebrated on January 25 every year to mark the foundation day of the Election Commission of India (ECI), which was established on this day in the year 1950. The main purpose of the NVD celebration is to encourage, facilitate, and maximize voter enrolment, especially the new voters. Dedicated to the country's voters, the Day is celebrated to spread awareness among them to promote informed participation in the electoral process. NVD is celebrated at the national, state, district, constituency, and polling booth levels, which makes it one of the largest celebrations in the country.

IV. Conclusion

Electoral reforms in India have come a long way, addressing numerous challenges to uphold the sanctity of democratic elections. While significant progress has been made, emerging challenges

like the misuse of technology and the influence of money require innovative and robust solutions. Strengthening electoral institutions, fostering political accountability, and encouraging civic engagement will be crucial to ensuring that India's democracy continues to thrive. Electoral reforms have significantly improved the integrity and efficiency of elections in India. Key impacts are as Enhanced Transparency Measures like candidate disclosure and EVMs have bolstered voter confidence. Lowering the voting age and voter awareness campaigns have resulted in higher voter turnout. Technological advancements like voter ID cards, EVMs, VVPAT have minimized electoral fraud.

Ethical voting is pivotal to the success of India's democracy. While the challenges are formidable, a multi-pronged approach involving education, systemic reforms, and civic engagement can foster a culture of ethical electoral participation. By empowering voters to make informed and principled choices, India can strengthen its democratic foundations and pave the way for a more inclusive and equitable society by introducing political literacy programs as a mandatory component of adult education initiatives. Prohibition of use of identity-based appeals, hate speeches and divisive rhetoric during election campaigns. We can attain the objective of ethical voting.

References

1. Election Commission of India. (Official Reports) .
2. Representation of the People Acts (1950 & 1951).
3. Supreme Court Judgments on Electoral Reforms.
4. Academic Articles on Electoral Studies.
5. Government Reports on Electoral Processes.
6. Association for Democratic Reforms Publications.
7. Scholarly Articles on Voter Behavior in India.
8. Government Reports on Electoral Processes.
9. Media Reports and Case Studies on Election Campaign.
10. <https://pib.gov.in/PressNoteDetails.aspx?NoteId=151791&ModuleId=3&reg=3&lang=1>

Impact of Global Trade Policies on India's Export Sector

Dr. Vijaykumar R. Soni

Asso. Professor & Head, Dept. of Commerce, Mahatma Basweshwar Mahavidyalaya, Latur

Abstract

Global trade policies significantly influence the trajectory of India's export sector. As a developing economy with a rapidly expanding trade network, India faces a complex interplay of opportunities and challenges in the global marketplace. This article examines the impact of global trade policies, such as tariffs, non-tariff barriers, trade agreements, and the emergence of protectionism on India's export sector. It also explores India's response strategies, including policy reforms, diversification, and leveraging technology for competitiveness. The study highlights the need for a robust, adaptable trade policy framework to ensure sustained export growth while addressing the challenges posed by global uncertainties.

Key Words- Global Trade, Reforms, Trade policy

Research Methodology- This paper is based on secondary data which is collected from various Books, Journals, Newspapers, Websites etc,

Introduction

Global trade policies have always played a pivotal role in shaping the economic fortunes of nations. For India, a country with a rich trading history and a growing manufacturing and service sector, the dynamics of global trade policies are particularly significant. With exports contributing substantially to India's GDP, trade policies adopted by other nations and multilateral organizations like the World Trade Organization (WTO) have far-reaching implications for India's economic stability and growth.

This article delves into the multifaceted impact of global trade policies on India's export sector. It examines how factors such as tariffs, free trade agreements (FTAs), regional trade blocs, and global economic trends influence India's export performance. Furthermore, it discusses India's efforts to navigate these challenges and leverage global trade policies to its advantage.

1. Overview of India's Export Sector

India's export sector is diverse, encompassing goods like textiles, gems and jewellery, pharmaceuticals, and software services. In the last two decades, India has emerged as a significant player in global trade, contributing to supply chains across sectors.

1.1. Key Export Categories

1. Merchandise Exports: Agricultural products, chemicals, and engineering goods dominate India's merchandise exports.
2. Service Exports: Information Technology and IT-enabled Services (ITeS) are major contributors, making India a global leader in this domain.

1.2. Trade Partners

India's key trading partners include the United States, the European Union, China, and the Gulf Cooperation Council (GCC) countries. Trade agreements and bilateral relations with these nations significantly impact India's export sector.

2. Global Trade Policies: An Overview

Global trade policies include regulations, tariffs, quotas, trade agreements, and standards set by individual nations or international organizations. They aim to regulate international trade flows, ensuring fair competition and protecting domestic industries.

2.1 Key Components of Global Trade Policies

Tariffs and Non-Tariff Barriers (NTBs): Countries impose tariffs and NTBs like import quotas and quality standards to protect domestic industries.

Free Trade Agreements (FTAs): Bilateral and regional FTAs facilitate trade by reducing tariffs and eliminating trade barriers.

Protectionism: A growing trend among developed nations to prioritize domestic industries over imports.

WTO Regulations: As a member of the WTO, India is bound by its rules governing trade disputes, subsidies, and anti-dumping measures.

3. Impact of Global Trade Policies on India's Export Sector

3.1. Positive Impacts

1. Access to New Markets: FTAs with countries like Japan, South Korea, and ASEAN nations have opened new markets for Indian exporters.
2. Increased Competitiveness: Participation in global supply chains and adherence to international quality standards have improved India's export competitiveness.
3. Boost to Service Exports: Liberalization of trade in services has facilitated the growth of India's IT and ITeS sectors.

3.2. Challenges

1. Protectionist Policies: The rise of protectionism in countries like the USA and China has led to higher tariffs and reduced market access for Indian goods.
2. Non-Tariff Barriers: Strict quality standards and certifications imposed by developed nations pose significant challenges for Indian exporters, particularly in the agriculture and textile sectors.
3. Trade Wars: The US-China trade war disrupted global supply chains, indirectly impacting India's export sector.
4. WTO Disputes: India has faced several disputes at the WTO regarding subsidies and trade practices, leading to uncertainties in the export market.

3.3. Sector-Specific Impacts

1. **Pharmaceuticals:** India's pharmaceutical exports have benefited from generic drug demand but face challenges due to patent policies and quality compliance issues.
2. **Textiles:** The imposition of anti-dumping duties and high tariffs by countries like the US and EU has impacted textile exports.
3. **Agriculture:** Agricultural exports face barriers like stringent sanitary and phytosanitary measures.

4. India's Policy Responses

4.1. Trade Policy Reforms

1. Foreign Trade Policy (FTP): The Government of India periodically updates its FTP to address emerging global trade challenges and opportunities.
2. Export Promotion Schemes: Initiatives like MEIS (Merchandise Exports from India Scheme) and SEIS (Service Exports from India Scheme) provide financial support to exporters.
3. Infrastructure Development: Programs like Make in India and Sagarmala focus on improving logistics and manufacturing capabilities.

4.2. Bilateral and Multilateral Engagements

1. Regional Trade Agreements: India has actively pursued FTAs and Comprehensive Economic Partnership Agreements (CEPAs) with key trade partners.
2. WTO Negotiations: India continues to advocate for fair trade practices and greater market access for developing nations at the WTO.

4.3. Diversification of Export Markets

India is focusing on expanding its trade relationships with Africa, Latin America, and Central Asia to reduce dependence on traditional markets like the US and EU.

5. Case Studies and Examples

5.1. Success Stories

1. IT Exports to the US: India's IT sector has thrived due to liberalized trade in services and skilled workforce availability.

2. Pharma Exports to Africa: Indian pharmaceutical companies have established a strong presence in Africa by providing affordable medicines.

5.2. Challenges

1. The RCEP Withdrawal: India's decision to opt out of the Regional Comprehensive Economic Partnership (RCEP) highlights its concerns over trade imbalances with China.
2. Impact of Brexit: Uncertainty around the UK's trade policies post-Brexit has affected India's exports to Europe.

6. Recommendations for Strengthening India's Export Sector

6.1. Enhancing Competitiveness

Encourage innovation and R&D to improve product quality. Simplify export procedures and reduce transaction costs.

6.2. Strengthening Trade Agreements

Finalize pending trade agreements to access new markets. Ensure favourable terms in FTAs to protect domestic industries.

6.3. Leveraging Technology

Promote digital platforms for exporters to reach global buyers. Implement blockchain for better supply chain transparency.

6.4. Capacity Building

Provide training programs for exporters to meet global standards. Offer financial assistance to MSMEs for export-oriented initiatives.

Conclusion

Global trade policies have a profound impact on India's export sector, influencing its growth trajectory and global competitiveness. While opportunities abound, challenges like protectionism and non-tariff barriers necessitate a proactive and adaptive approach. By fostering innovation, strengthening trade partnerships, and leveraging technology, India can overcome global trade challenges and position itself as a dominant player in international trade. The government's efforts to enhance export infrastructure, diversify markets, and engage in strategic trade negotiations will play a crucial role in shaping the future of India's export sector.

References

1. Ministry of Commerce and Industry, Government of India.
2. World Trade Organization (WTO) Reports.
3. Economic Survey of India, 2023-2024.
4. Articles and case studies on global trade policies from The Economist and Financial Times.
5. Research papers on India's trade agreements and export sector dynamics.

महाभारते आयुर्वेदः

(IMPRINTS OF AYURVEDA IN MAHABHARATA)

श्री दिनेशकुमारः खानाभाई परमार

M.A, Bed, M phil, Phd, Schollar.

शोधछात्र संस्कृतविषय

श्री गोविन्दगुरु युनिवर्सिटी, गोधरा, गुजरात.

Introduction

महाव्यरूपे ख्याते काव्ये महाभारते अपि आयुर्वेदविषयकं संज्ञानम् अधोवत् अस्ति। चरकसंहितायाः सिद्धिसंहितायाः १२.५४ तमे सूत्रे यत् वर्णनं प्राप्यते तत् महाभारते अपि प्राप्यते। यथा ---“यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्¹।” एवमेव महाभारते एकः श्लोकः प्राप्यते। यथा ---“यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्²।”

अश्विनीकुमाराभ्यां प्रदत्तः चिकित्साकर्मणाम् उल्लेखः महाभारतस्य आदिपर्वणि अपि प्रदत्तः वर्तते। यथा

“तमुपाध्यायः प्रत्युवाच अश्विनौ स्तुहि । तौ देवभिषजौ त्वां चक्षुष्मन्तं कर्तारविति³ ॥”

महाभारतस्य सभापर्वणि अपि नारदयुधिष्ठिरयोः संवादे आयुर्वेदस्य निपुणताविषयकाः प्रश्नाः भवन्ति। एतेन कथयितुं शक्यते यत् तस्मिन् काले अपि आयुर्वेदस्य अस्तित्वम् आसीत् इति।

Methodology

Literary collection of Ayurveda related descriptions is accessed from Mahabharata and analyzed.

Observation & Results

The valuable imprints we found from Mahabharata related to Ayurveda is included below.

युधिष्ठिरस्य सैन्ये नैकप्रकारकाः शिल्पिनः, शास्त्रविदः च निपुणाः वैद्याः आसन्, ते एव समस्तविधीनां ज्ञातारः अपि आसन्। युद्धे भीष्मस्य चिकित्सार्थं दुर्योधनेन शल्यशास्त्रे निपुणान् वैद्यगणान् आहूय चिकित्सा कारिता आसीत्⁴।

Ayurveda Toxicology & Mahabharata

विषात् रक्षणम्

महाभारतस्य आदिपर्वणः एकस्य अपरस्य प्रसङ्गानुसारं दुर्योधनेन यदा भीमस्य भोजने मोदके विषमिश्रणं कृतं तदा तस्य भोजनस्य ग्रहणेन भीमः मूर्च्छितः सञ्जातः। ततः दुर्योधनेन भीमं लतानां शाखाभिः बद्ध्वा एकस्याः नद्याः जले क्षिप्तम्। तस्यां नद्यां विषयुक्ताः सर्पाः निवसन्ति स्म। ते सर्पाः

¹ चरकसंहिता १२.५४ सिद्धिस्थानम्

² महाभारतम् आदिपर्व ५६.३३

³ महाभारतम् आदिपर्व ३.५६

⁴ आयुर्वेद का इतिहास प्रो. रामहर्ष सिंह पृ. सं. ३९

तं भीमं दंशितवन्तः अतः भीमस्य विषस्य निराकरणं जातम् अतः एव गुर्जरभाषायाम् अपि 'अ२नुं मारुण अ२' इति सूक्तिः प्रसिद्धा वर्तते⁵। the test for such poisoning is described In Sutrasthana 7th chapter of ayurvedic textbook named Ashtanga Hridaya.

मन्त्रस्य उपयोगः

ब्रह्मर्षिः कश्यपः यदा राज्ञः परीक्षितसमीपं गच्छन् आसीत् तदा मार्गे एकेन तक्षकनामकेन सर्पेण ऋषिं दृष्ट्वा प्रश्नं पृष्ठं यत् - "हे ब्रह्मर्षि! भवान् शीघ्रतया कुत्र गच्छति?" तदा कश्यपः कथयति यत् - "कुरूणां राज्ञः परीक्षितस्य समीपं गच्छामि। अद्य तं तक्षकनामकः सर्पः दंक्ष्यति अतः तस्य सर्पस्य विषं निराकृत्य अहं तं जीवितं करिष्यामि।" तदा तक्षकः उक्तवान् यत् - "अहमेव तक्षकः अस्मि यदि अहं दंक्ष्यामि चेत् भवान् जीवितं कर्तुं शक्नोति?" एतदुतरे कश्यपेन ऋषिणा आम् भणितं ततः तक्षकनामकः सर्पः समीपस्थं वृक्षं दंशितवान् तदनन्तरम् ऋषिणा च तस्य वृक्षस्य सर्वं चर्म एकत्रितं कृत्वा तं वृक्षं जीवितवान्। उक्तं च ---

"यद्वृक्षं जीवयामास काश्यपस्तक्षकेण वै। नूनं मन्त्रैर्हतविषो न प्रणश्येत काश्यपात्⁶॥"

संजीवनी विद्या

महाभारते आदिपर्वणि सप्ततितमे अध्याये ययातेः चरित्रवर्णने एका कथा अस्ति तस्यां बृहस्पतेः पुत्रस्य कचस्य तथा शुक्राचार्यस्य पुत्र्याः देवयान्याः प्रसङ्गः अस्ति। देवासुराणां मध्ये ऐश्वर्यस्य प्राप्त्यर्थं युद्धं सञ्जातं यस्मिन् देवाः बृहस्पतिं पुरोहितरूपे नियोजितवन्तः तथा असुराः शुक्राचार्यं पुरोहितरूपे नियोजितवन्तः। ततः युद्धे देवताभिः ये असुराः मारितवन्तः तान् असुरान् शुक्राचार्येण संजीवनीविद्यायाः प्रयोगं कृत्वा जीवितान्। बृहस्पतेः समीपे संजीवनीविद्या नासीत् अतः देवताभिः देवगुरोः पुत्रं कचं शुक्राचार्यस्य समीपं संजीवनीविद्यां पठितुं प्रेषितम्। कचेन देवतानां वचनं मत्वा पञ्चवर्षाणि ब्रह्मचर्यव्रतस्य पालनं कृत्वा संजीवनीविद्या अधीता। यदा अस्य विषये राक्षसाः जातवन्तः तदा तैः कचम् एव मारितं तदा शुक्राचार्यस्य पुत्र्याः देवयान्याः आज्ञया शुक्राचार्येण कचं जीवितं कृतम्। कचस्य गुरुभक्त्या प्रसन्नो भूत्वा शुक्राचार्येण कचाय संजीवनीविद्यायाः वरदानं प्रदत्तम्। यदा कचः गुरोः समीपात् विद्यां संप्राप्य यदा गृहम् आगच्छति स्म तदा देवयानी कचेन सह विवाहं कर्तुं प्रसन्ना जाता, परन्तु तदानीं गुरुकन्यात्वात् कचेन देवयानी पूजनीया मता। अस्य प्रस्तावस्य अस्वीकारेण देवयानी कुपिता जाता कचाय शापं च प्रदत्तवती यत् "तव इयं संजीवनीविद्या नष्टा भवेत्" इति तदुतरे कचेन उक्तं यत् "तव इदं वचनं कामस्य कारणात् अस्ति न तु धर्मस्य कारणात् अतः अहं यं कमपि इयं विद्या पाठयिष्यामि सा अवश्यमेव फलदायिनी भविष्यति" इति।

Kayachikitsa and Mahabharata

Kayachikitsa means treatment for the general diseases affecting the body like fever, cough, tuberculosis, vomiting, diarrhea etc.

⁵ महाभारतम् आदिपर्व १२७. ५३ - ५९

⁶ महाभारतम् आदिपर्व ५०.३४

राजयक्षमारोगः

सत्यवत्याः पुत्रः विचित्रवीर्यः यदा अत्यधिकानां स्त्रीणां सेवनेन यक्षमारोगेण ग्रसितः जातः तदा वैद्यैः तं पातुं चिकित्सा कृता, किन्तु तं पातुमसमर्थाः जाताः। According to Charaka Samhita Rajayakshma-nidana adhyaya, Rajayakshma have four causative factors. Shukra-kshaya (indulgence in sex) is one among them.

कुष्ठरोगः

शान्तनुराजः ज्येष्ठपुत्रः अपि कुष्ठरोगेण ग्रस्तः जातः अतः सः राजा न अभवत्।

“फलियति न ते विद्या यत् त्वं मामात्थ तत् तथा ।

अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलियति⁷ ॥”

उपसंहारः

अस्य शोधपत्रस्य मुख्यं उद्देश्यं आयुर्वेदस्य प्रचारःजनानां मध्ये प्रसारणं च अस्ति । अस्य उद्देश्यं भवति यत् अस्मिन् शोधपत्रे सूचनाःप्रस्तुताः भवेयुः, आयुर्वेदिकग्रन्थाः यथा चरकसंहिता, सुश्रुतसंहिता च पूर्वकाले अर्थात् ५००० वर्षपूर्वं यथा वेद उपनिषत् ब्राह्मणग्रन्थ आरण्यग्रन्थ च रामायण महाभारत इत्यादि महाकाव्येषु अपि आयुर्वेदस्य उल्लेखः अस्ति । आयुर्वेदिकचिकित्सायां पूर्वकाले अर्थात् युद्धकाले यदा आहतानां चिकित्सायाम् आयुर्वेदिकौषधिचिकित्सायाः आवश्यकता आसीत् तदा रामायणे महाभारते च आयुर्वेदिकशास्त्रस्य प्रयोगः प्रतिवारं भवति । स्म यत् सैनिकाः योद्धा आयुर्वेदस्य प्रयोगेन जीविताः।आसन् नित्यं सत्यं च वर्तमानं अमरं च अस्ति तथा च ते आयुर्वेदम् अपि अवगच्छन्ति । सत्यवतीपुत्रस्य विचित्रवीर्यस्य अतिशयेन स्त्रिसेवनेन यथा राज्याक्षमाख्ये रोगे दृश्यते। आयुर्वेदोपचारेण अपि राज्याक्षमाख्यः रोगः चिकित्सितः तथैव महाभारतस्य शान्तिपर्वणि च द्विविधाः रोगाः दर्शिताः सन्ति । शारीरिकाः रोगाः अपि उष्णता वायुः च त्रिविधाः सन्ति । सत्त्व रज च तमसः । महाभारते " ज्वरः "शब्दः वेदना-चिन्ता-इत्येतयोः प्रयुक्तः महाभारते ज्वर यश्मा, गृहिणी रोग, शिशरोगःगल्गृहः कुष्ठः इत्यादयः रोगानाम् अन्ये बहवः नामानि सन्ति । रोगानाम् नामानि सन्ति महाभारते प्राप्यते, अतः महाभारतकाले आयुर्वेदिकौषधैः उपचारः आधुनिकयुगे अद्यापि उल्लिखितः इति वक्तुं शक्यते ।

संदर्भ

1. चरकसंहिता,अनुवाक ६३ शास्त्री गिरजाशंकर मायाशंकर,बीक्षु अग्रंदाजंएनी प्रसादी सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय , मुद्रक प्रकाशक - त्रिभुवनदाश क. ६६२२.
2. आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास, आचार्य प्रियवतशर्मा चौखम्बा ओरियन्टालिया स. 2014
3. चरक संहिता भाग-1, 2 प्रो आचार्य विद्याधर शुक्ल, चौखम्बासंस्कृत सिरिस ओ. वाराणसी प. स. २०१५
4. आयुर्वेद का इतिहास, डा.दीपकयादव, प्रेमचंद, प्रो.रामहर्षसिंह, चौखम्बा सुरभरातीवाराणसी
5. महाभारत व्यास स. श्रीपाद दामोदर सातवळे पारदी 1978

⁷ महाभारतम् आदिपर्व ७७.२०

समाज में किन्नरो कि अवस्था

संशोधक

विष्णू श्रीरंग मुसळे

हिंदी साहित्य हिंदी भाषा का रचना संसार है। हिंदी भारत और विश्व में सर्वाधिक बोली जानेवाली भाषा है। समाज में उपस्थित या निर्मित हर जीव का दर्पण हिंदी साहित्य है। समाज के हर व्यक्ति को केंद्र में रखकर हिंदी साहित्य उच्च कोटि का साहित्य माना जाता है। समाज के निम्न से निम्न लोगों की समस्या को उजागर किया गया है। पाठकों की सोच को बदला गया है। समाज में किन्नरों की अवस्था यह ज्वलंत विषय है। इस विषय को साहित्यकारों ने उजागर किया है, उनकी अवस्था अपेक्षा उनका संघर्ष इस तरफ साहित्यकारों ने पाठकों का ध्यान आकर्षित किया है। माघ वी सदी में तो किन्नर समाज को केंद्र में रखकर बहुत अधिक साहित्य लिखा गया है। इस विषय को विस्तृत से जानने के पहले यह किन्नर या तृतीयपंथी के लोग कौन से हैं, उनका निवास कहाँ है, यह जानना बहुत आवश्यक है। लैंगिक आधार पर मानव मुख्यतः दो वर्गों में विभाजित है, स्त्री एवं पुरुष इन्हीं दो वर्गों को समाज में सम्मान से देखा जाता है पर इसके अलावा मानव जाति में अन्य लिंग अर्थात् तृतीय लिंग भी है। उन्हें समाज में किन्नर अथवा हिजड़ा कहा जाता है। यह लोग स्त्री पुरुष की भाँति संभोग नहीं कर पाते इसलिए उन्हें समाज में अपमानित सा जीवन समाज में व्यतीत करना पड़ता है। इन्हें भारत की विभिन्न भाषाओं में अलग-अलग नामों से जाना जाता है जैसे तेलुगु में नपुंसक कोज्जा या मादा, तमिल में थिरु, नंगई, अरावनी गुजराती में पवैया, पंजाबी में खुसरा, कन्नड़ में जोगप्पा इसी प्रकार भारत में अलग-अलग क्षेत्रों में छक्का, खोजा, किन्नर, हिजरा, ट्रांसजेंडर आदि शब्दों का प्रयोग उनके लिए किया जाता है। इसी प्रकार प्राचीन जैन एवं बौद्ध साहित्य में भी किन्नर अथवा नपुंसक का उल्लेख किया जाता है। भारत के प्राचीन ग्रंथों में समस्त तृतीय पंथ की उत्पत्ति एवं उसके विकास को उजागर किया गया है। जैसे रामायण, महाभारत, रामचरितमानस में उसके उदाहरण मिलते हैं। रामायण में राजा इल का उदाहरण मिलता है। उन्हें शिव शंकर से स्त्री रूप मिला था, तब भगवान बुद्ध ने उनकी कहानी सुनकर देव योनि में विशेष होने का वरदान दिया तथा श्वेत पर्वत पर निवास करने के लिए बुलाया "अत्रकिंपुरुषीभूत्वा शैलरोधसी वत्स्यथ आवासस्तु गिरावास्मित मीनाक्षी शीघ्रमेव विधियातम" (डॉ. एम. फिरोज खान थर्ड जेंडर)

महाभारत में शिखंडी तथा अर्जुन एवं अलुपी का पुत्र अरावण एक किन्नर था। यह भी कहा जाता है कि मोहिनी का रूप धारण करके श्री कृष्ण ने तमिलनाडू के सुप्रसिद्ध कुवागम मेले में अरावण से एक रात की शादी की थी। "पुरे कुवागम में १७ दिनों तक उत्सव जैसा माहोल होता है। देश के कोने-कोने से हिजड़े कुआंगम में जमा होते हैं।" (प्रदीप सैरभ तीसरी ताली वाणी प्रकाशन दिल्ली) सदियों पूर्व इस समाज को इज्जत की दृष्टि से देखा जाता था। जैसा की बहुत लोग जानते हैं कि मुगल के दौरान किन्नर लोग रानियों के हरम में उनके सुरक्षा के लिए रहते थे। पर धीरे-धीरे ऐसा समय आया कि उन्हें अपना जीवन व्यतीत करने के लिए भीख माँगनी पड़ी इसका मूल कारण

है, शिक्षा का अभावस शिक्षा पाने के लिए भी सुसंस्कृत समाज का उन पर हंसना फलितियाँ कसना इन कारणों के कारण उन्हें नाच गाकर शादी ब्याह के मौकों पर बधाई माँगना पड़ता है। यह एक बधाई माँग कर अपना गुजारा करने लगे जब कोई बच्चा धीरे-धीरे बड़ा होता है और वह अपने जन्म के लिए विपरीत व्यवहार करता है तो उसे ट्रांसजेंडर कहलाता है, लेकिन ऐसे उदाहरण हमें फिल्मों में तथा बहुरूपी के रूप में देखने को मिलते हैं पर उन्हें हिजरा नहीं कहते। वह तो सिर्फ पैसा कमाने के लिए ऐसा करते हैं। हिजरा समाज में अपना गुप बनाने की प्रथा है। इस तरह से थर्ड जेंडर का संघर्ष शुरु होता है।

साहित्य को ऊर्जा देता है, और साहित्य आंदोलन की दूरदर्शिता सुनिश्चित करता है। समाज में बहुत समय तक इस समाज को उपहास तथा मनोरंजन के साधन में देखा गया। फिल्मों में मनोरंजन के साधन के तौर पर इनका इस्तेमाल किया गया। साहित्य में भी इस समुदाय का उल्लेख मिलता है पर वहाँ भी कई अंशों तक उनको समाज में सम्मान नहीं मिला पर उनकी अवस्था को उजागर किया गया। इस समाज ने भी अपने पहचान तथा मानव अधिकार के लिए १९९० को संघर्ष शुरु किया और यह देखा गया कि यह समाज देह व्यापार की ओर झुक रहा है देह व्यापार करना यानी पैसा कमाना उनका मूल उद्देश्य नहीं था। वह तो उस सुखद एहसास को बार-बार अनुभव करना चाहते हैं तथा अपने आजीविका के लिए नाच गाने का कार्य करते हैं, पर यह भी प्रगत समाज को मान्य नहीं है। आर्थिक असमर्थता, बेरोजगारी, शिक्षा का अभाव, तकनीकी कुशलता और सबसे बड़ी समस्या परंपरागत पेशे का अज्ञान इन्हें वेश्यावृत्ति को पेशा बनाने पर मजबूर करता है। लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी इस समुदाय की आर्थिक सामाजिक स्थिति के संदर्भ लिखती है कि "हिजड़ों के पास बुद्धि नहीं होती? उसके पास प्रतिभा नहीं होती? बल नहीं होता? वह राजनीति में नहीं जा सकते? फौज में नहीं जा सकते? इस बातों को किन तर्कों के आधार पर तय किया है? अपने कलाकारों प्रतिभावानों को मजबूर कर दिया पचास-पचास रूपयों में देह बेचने को, ताली बजाने कोस" (त्रिपाठी लक्ष्मी नारायण में हिजड़ा में लक्ष्मी, दिल्ली वाणी प्रकाशन प्रथम संस्करण) इस समुदाय के लोग अपना समुदाय छोड़कर कुछ काम करना चाहते हैं, तो यह समाज स्वीकार नहीं करता। इनके लिए प्रशासन का भी दायित्व बनता है, कि उन्हें कुछ सुविधा प्रदान करें जैसे कि हाथ पैर आदि किसी की कमी के कारण उन्हें विकलांग कहा जाता है, समाज में उन्हें अपना स्थान है, उसी तरह से तृतीयपंथी को अपना स्थान मिलना चाहिए। समाज ने उन्हें स्वीकार करना चाहिए ऐसे ही अनेक किन्नरों के विचारों को उद्बोधन साहित्यकारों ने 'गुलाब मंडी' और 'मैं पायल' इस उपन्यास में किया है। 'मैं पायल' की नायिका उपेक्षा, उत्पीड़न, शोषण, सहन करती है। बिना आरक्षण और विशेष सुविधाओं के उसका और उस जैसे अनेक किन्नरों का आत्मनिर्भर बनने का सपना कभी सच नहीं होता लेकिन इतिहास के पन्नों को पलट कद देखते हैं, तो पुराने जमाने में बड़े-बड़े हवेली में रइसों के यहाँ, मुसलमान बादशाहों के परिवार में सबसे विश्वसनीय नौकर थे हिजड़े, परंतु आजकल हिजड़ों को इतना सम्मान नहीं मिलता इस कहानी की नायिका हिजड़ा थी, पर उसके माँ-बाप उसको हिजड़ों की नजर से छिपाकर अच्छी शिक्षा प्रदान करते हैं। आज वह इतनी सक्षम बन गई है कि उसको समाज में दर्जा मिला है पर वह एक दिन ऑटो में कही जा रही थी, तब उस रिक्शा को कुछ हिजड़ों

ने घर लिया तब उस ड्राइवर ने कुछ पैसे निकाल कर दे दिए। पर उसके मन में सवाल आया कि हिजड़ों की इस परिस्थिति को कौन जिम्मेदार है? वह इनके बारे में सोचती है कि "अगर यह भीख माँगते हैं तो इसके जिम्मेदार हैं? वह इनके बारे में सोचती है कि "अगर यह भीख माँगते हैं तो इसके जिम्मेदार कौन है? जहाँ भी जाते हैं तो इन्हें भगा दिया जाता है। दुकानदार इन्हें पास नहीं फटकने देते।" (डॉक्टर फिरोज खान 'हम भी इंसान हैं' कहानी संग्रह) तब उसके समाज समझ में आता है कि इन लोगों को समाज में तिरस्कृत भावना से देखा जाता है। इस कहानी से यह पता चलता है कि यह लोग सामाजिक अधिकार से समानता, सम्मान, न्याय से वंचित रहते हैं। ऐसे ही और एक उदाहरण से पता चलता है कि सरकार उनको कुछ अधिकार नहीं दे रहे हैं एक बार जब नायिका रेलगाड़ी से कहीं जाती है तो हिजड़े यात्रा के दौरान आरक्षित सीट पर बैठ जाते हैं, तब टी.टी. टिकट माँगता है, तो उन लोगों ने कहा कि "हम क्यों नहीं बैठ सकते? सरकार हमें राशन कार्ड देती है क्या? पर हम अन्न तो खाते हैं ना! सरकार हमें पहचान पत्र देती है क्या? वोट देने नहीं देते हैं क्या? पर हम देश में रहते हैं ना! इसी देश के नागरिक हुए ना!" (डॉक्टर फिरोज खान 'हम भी इंसान हैं' कहानी संग्रह) उनके इस बात से यह जाहिर होता है कि आज भी वह समाज में हाशियाकृत हैं, तिरस्कृत हैं। इस प्रकार हम पाते हैं कि इनके सेक्स रैकेट की ओर झुकाव में भी मुख्यधारा के लोगों और व्यवस्था की महत्वपूर्ण भूमिका है। व्यवस्था जहाँ उन्हें शिक्षा, आवास, रोजगार कि आवश्यकता देने में असफल रही है। वही हमारे पक्षपातपूर्ण की वजह से इन्हें अब तब सामाजिक स्वीकार्यता नहीं मिल पाई है। आर्थिक, मानसिक और शारीरिक शोषण के चक्रों से गुजर चुके इस समुदाय के लिए सेक्स रैकेट में शामिल होना एक मजबूरी बन जाती है। अतः सेक्स रैकेट के प्रति इनके झुकाव को कम करने के लिए इन्हें वह सारे मानव अधिकार दिलाने होंगे जिनसे यह अब तक अछूते रहे हैं।

संदर्भ सूचि :

- १) डॉ. एम. फिरोज खान थर्ड जेंडर का विकास ।
- २) प्रदीप सैरभ तीसरी ताली वाणी प्रकाशन दिल्ली ।
- ३) त्रिपाठी लक्ष्मी नारायण में हिजड़ा में लक्ष्मी, दिल्ली वाणी प्रकाशन, प्रथम संस्करण ।
- ४) डॉक्टर फिरोज खान 'हम भी इंसान हैं' कहानी संग्रह ।
- ५) डॉक्टर फिरोज खान 'हम भी इंसान हैं' कहानी संग्रह ।

भारत की अर्थव्यवस्था

प्रो. कंचन ससाणे

सहायक प्राध्यापक अर्थशास्त्र शास. माधव महाविद्यालय, उज्जैन

भारत में प्रत्येक वर्ष 1.30 करोड़ से अधिक कार्य करने वाली उम्र में प्रवेश करते हैं, वही आईटीआई पॉलिटेक्निक महाविद्यालय पेशेवर महाविद्यालय आदि में प्रशिक्षण और शैक्षणिक क्षमताओं को एक करके देखें तो देश में कुल 30 लाख वार्षिक प्रशिक्षण क्षमता है। इन संस्थानों में किसी भी कार्य कुशल या पढ़े लिखे युवाओं की कार्यकारी उम्र तक पहुंचने में 1 से 4 वर्ष तक लग जाते हैं। अतः जिस गति से प्रशिक्षण देने वाली संस्थाओं के निर्माण चल रहे हैं, वह बहुत धीमा है 10 लाख से अधिक कार्य के कौशल प्रशिक्षण का गैप है, जिसे पाटने के लिए वृहद स्तर पर कौशल प्रशिक्षण व्यवस्था की आवश्यकता है।

उपयुक्त आवश्यकता को ध्यान में रखते हुए भारत सरकार द्वारा कौशल विकास एवं उद्यमिता मंत्रालय का गठन किया गया, जिसके अंतर्गत प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना को वृहद स्तर पर संपूर्ण भारत में 15 जुलाई 2015 को विश्व युवा कौशल दिवस के अवसर पर प्रारंभ किया गया। राष्ट्रीय नमूना सर्वेक्षण संगठन एनएसएसओ के द्वारा वर्ष 2011-12 के लिए रोजगार एवं बेरोजगारी सर्वेक्षण ई व्हाई एस एस के अनुसार अनौपचारिक घटक में अनुमानित रोजगार ग्रामीण क्षेत्रों में कुल रोजगार का लगभग 75% और शहरी क्षेत्र में 69% था यह आंकड़ा और भी ज्यादा हो सकता है। क्योंकि घरेलू सेवाओं के प्रावधान हो रोजगार के अनौपचारिक क्षेत्र की परिभाषा से बाहर रखा गया है। प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना अनौपचारिक क्षेत्र कार्य बल को अधिक कौशल वाली योग्यता प्रदान कर उद्योगों में बांटने का कार्य करता है, योजना में 300 से अधिक कौशल पाठ्यक्रम उपलब्ध है।

प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना के द्वारा ऐसे बेरोजगार युवा जिन्होंने पढ़ाई को बीच में ही किन्हीं कारणों से छोड़ दिया है, या केवल दसवीं अथवा 12वीं तक पढ़ाई की हो वह प्रशिक्षण हेतु पत्र है। इस योजना का क्रियान्वयन एनएसडीसी द्वारा किया जाता है कौशल विकास एवं उद्यमिता मंत्रालय के अंतर्गत यह कार्य कर रहा है। इस योजना के क्रियान्वयन एवं प्रशिक्षण की यह मॉनिटरिंग भी करता है, कौशल विकास प्रशिक्षण नेशनल स्किल क्वालिफिकेशन फ्रेमवर्क NSQF व उद्योगों के निर्धारित मनको के आधार पर किया गया है। इस प्रकार इस योजना का मुख्य उद्देश्य कम पढ़े लिखे नवयुवकों को प्रशिक्षण देकर रोजगार उपलब्ध करवाना है, साथ ही असंगठित क्षेत्र के कार्य बल को कार्य कुशल बनाना है।

शब्द-कुंजी :-

कार्य कुशल प्रशिक्षण रोजगार व्यवसायिक प्रमाणन प्रशिक्षण उत्पादकता असंगठित

उद्देश्य:-

ग्रामीण एवं शहरी दोनों क्षेत्रों में कौशल विकास केंद्रों के माध्यम से स्थानीय कौशल को निखारना एवं उन्हें रोजगार से जोड़ने के लिए विशेष प्रयास के तहत मेक इन इंडिया कार्यक्रम स्टार्टअप इंडिया स्वच्छ भारत- मिशन इत्यादि कार्यक्रमों को तकनीकी क्षेत्र जैसे भारी वाहन मैकेनिकल कार्य कृषि उपकरण निर्माण कंप्यूटर ऑपरेटिंग के साथ-साथ सॉफ्टवेयर से संबंधित कार्य बिजली उपकरण रिपेयरिंग एवं निर्माण इत्यादि के प्रशिक्षण की व्यवस्था की जा रही है। इस हेतु सहायता राशि भी जो की एक माह से कम अवधि के

प्रशिक्षण हेतु ₹1000 तथा इससे अधिक अवधि के लिए ₹8000 प्रति माह प्रदान किए जाने की व्यवस्था है, अतः इस योजना के प्रमुख उद्देश्य इस प्रकार है।-

1. राष्ट्र को और अधिक उत्पादक बनाने के लिए प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना के अंतर्गत युवाओं को कौशल प्रदान करने के उद्देश्य से यह योजना प्रशिक्षण एवं उसका प्रमाण प्रदान करती है।
2. बेरोजगार युवाओं को उच्च गुणवत्ता वाले कौशल को विकसित करने एवं उनकी रुचि के अनुसार व्यवसाय खोजने में सहायता प्रदान करना प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना का मुख्य उद्देश्य है।
3. निजी क्षेत्र में युवाओं की भागीदारी को बढ़ाने एवं उन्हें कौशल युक्त बनाने के साथ ही स्वरोजगार की ओर प्रवर्तन करने के उद्देश्य से यह योजना क्रियान्वित की जा रही है।
4. गैर परंपरागत औद्योगिक प्रशिक्षण को एक मंच प्रदान करना ताकि युवा परंपरागत व्यावसायिक कार्यों से हटकर गैर परंपरागत या तकनीकी कौशल प्रशिक्षण की ओर पर्वत हो सके इस उद्देश्य से यह योजना लागू की गई है।
5. युवाओं की रचनात्मकता को विकसित करने के लिए उन्हें हस्त शिल्प हथकरघा इत्यादि के क्षेत्र में अच्छे कमाई के अवसरों को प्राप्त करने के लिए प्रशिक्षण की व्यवस्था भी एक उद्देश्य है।
6. सरकारी क्षेत्र में युवाओं को रोजगार के अवसर प्रदान करने के लिए डिजिटल इंडिया मेक इन इंडिया स्वच्छ- भारत अभियान इत्यादि में खपाने के लिए विशेष प्रशिक्षण की व्यवस्था करना भी इसका उद्देश्य है।
7. इसका संपूर्ण और समाहित उद्देश्य प्रौद्योगिकी विशेषज्ञता कुशल मार्गदर्शन समस्या समाधान क्षमता प्रमाणीकरण तथा इंजीनियरिंग की एक विस्तृत शृंखला सम्मिलित है उच्च गुणवत्ता उत्पादकता के लिए आवश्यक है।
8. लघु अवधि के कौशल प्रशिक्षण के साथ ही मौद्रिक पुरस्कार के माध्यम से कौशल को प्रोत्साहित करना भी इसका प्रमुख उद्देश्य है।

कौशल विकास विभिन्न प्रशिक्षण के इच्छुक युवाओं हेतु एक समूह तैयार करता है, यह लक्षित समूह जो भी युवा प्रथम तरह श्रम कार्य में उपलब्ध होने हेतु सम्मिलित हो रहे हैं जो की 12.8 मिलियन हर वर्ष है। वही संगठित असंगठित क्षेत्र में है, क्रमशः 26 मिलियन और 433 मिलियन युवा कार्य बल सम्मिलित है, वही कौशल विकास कार्यक्रमों क्षमता मात्र 3.1 मिलियन ही है। कौशल विकास कार्यक्रमों द्वारा 500 मिलियन युवा प्रशिक्षण आर्थियों को कार्य कुशल बनाने का बड़ा लक्ष्य रखा गया है। कार्य बल (श्रम कार्य समूह) जो की 15 से 59 वर्ष है। वह वृद्धि अनुपात प्रत्येक वर्ष बढ़ेगा इस हेतु कौशल विकास कार्यक्रमों के अंतर्गत विभिन्न कार्यक्रमों के द्वारा प्रशिक्षण देकर राष्ट्रीय उत्पादकता में वृद्धि कर उन्हें मिलने वाले रोजगार के अवसरों में अधिक विविधता प्रदान करके बढ़ाएगी इस कारण वृहद स्तर पर कौशल विकास कार्यक्रमों की आवश्यकता युवाओं को कौशल प्रशिक्षण देना अधिक आवश्यक हो जाता है। क्योंकि इन क्षेत्रों में प्रयोग और परिपक्व श्रम बल कार्यरत पाया जाता है। जो की कार्य उत्पादकता के साथ राष्ट्रीय लाभांश को भी नुकसान पहुंचता है इसी के साथ वे पर्यावरण सुरक्षा स्वास्थ्य रक्षा एवं स्वयं की सुरक्षा व्यवस्था आदि से संबंधित बातों पर भी ध्यान नहीं दे पाते हैं। कौशल विकास प्रशिक्षण एवं जागरूकता कार्यक्रम इस हेतु एक अहम भूमिका निभा सकते हैं।

जैसा कि ज्ञात है, कि किसी भी देश के धारणीय विकास हेतु दो विभाजनकारी कारक हैं, शिक्षा कौशल एवं तकनीकी ज्ञान यह दो कारक ही किसी भी देश को सामान्य स्तर से उच्च स्तर पर पहुंचा सकते हैं। उच्च गुणवत्ता वाला कौशल समावेशी विकास प्रक्रिया को सरल बनाता है। उच्च तकनीकी कौशल को प्राप्त करने के लिए प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना एक अच्छा प्रयास है। हमारा देश एक उच्च उत्पादकीय जनसंख्या वाला देश है, जहां भूमंडलीकरण बाजार व्यवस्था को अपनाने के बाद देश के निर्माण उद्योगों को अपने प्रोडक्ट के लिए उचित बाजार खोजना बहुत आसान नहीं है, क्योंकि अन्य देश भी इस प्रोडक्ट को सर्वश्रेष्ठ गुणवत्ता से निर्माण कर रहे हैं। अतः आवश्यक है कि निर्माण उद्योगों में सर्वश्रेष्ठ कौशल कार्य बल को उपलब्ध कराया जाए।

कौशल विकास कमाई प्राप्ति के चक्र को तोड़ सकता है प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना इस बात पर फोकस करती है कि युवा अपने भविष्य के रोजगार को दृष्टिगत रखते हुए कमाई प्राप्ति के चक्र को तोड़ सकता है युवा अपने भविष्य के रोजगार प्राप्ति को दृष्टिगत रखते हुए स्वरोजगारों मुखी प्रशिक्षण एवं आधुनिक व्यापारिक मांग को ध्यान में रखकर तकनीक की प्रशिक्षण की ओर अभिरुचि रख रहे हैं क्योंकि भारत में युवा कार्य शक्ति विश्व के अन्य देशों की तुलना में लगभग 29 वर्ष भारत में अधिक उपलब्ध है परंतु दुखद पहलू यह है कि 60% से 90% कार्यबल कौशल विकसित नहीं है उपलब्ध कार्य बल का सिर्फ 25 प्रतिशत भारतीय स्नातक ही रोजगार पाने योग्य हैं प्राथमिक समंक एनएसडीसी केंद्र एवं जेएसएस सेंटर से प्राप्त जानकारी के आधार पर साथ ही भारत सरकार की वार्षिक रिपोर्ट के आधार पर यह कहा जा सकता है कि प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना के द्वारा 31 12 2021 तक लक्ष्य और लाभान्वित उम्मीदवारों की सूची को निम्नानुसार प्रस्तुत किया जा सकता है

प्रशिक्षित लाभार्थी 31.12.2024 तक PMKVY के तहत चरणवार लक्ष्य और लाभान्वित उम्मीदवार:- संख्या में :-

चरण	लक्ष्य लाख में	प्रशिक्षित लाभार्थी
PMKVY 1.0 2015-16	24.00 लाख	10.86
PMKVY 2.0 2016-20	100.00 लाख	109.98
PMKVY 3.0 2020-22	08.00 लाख	04.45

PMKVY के तहत केंद्रीय घटक के तहत धन आवंटन का कोई प्रावधान नहीं है। PMKVY (STT) के अंतर्गत वर्ष 2015 से 31.12.2015 तक की अवधि में प्रशिक्षण प्राप्त लाभार्थी प्रमाणित किए गए लाभार्थी और विभिन्न रोजगारों/ नौकरियों में नियुक्ति प्राप्त लाभार्थियों की राज्यानुसार संख्या:-

क्र.	राज्य/संघ राज्य	प्रशिक्षित युवा	प्रमाणित युवा	नियुक्त युवा
1	अंडमान निकोबार द्वीप समूह	5082	1838	124
2	आंध्रप्रदेश	302920	249467	110448
3	बिहार	373821	273639	120072
4.	असम	194196	138186	59431
5	अरुणाचल प्रदेश	37090	27790	11149
6	छत्तीसगढ़	125649	90203	26947

7	दिल्ली	253324	201445	76558
8	गोवा	4087	2597	1103
9	गुजरात	193590	149270	67703
10	हिमाचल प्रदेश	94706	75975	26467
11	हरियाणा	390672	319532	158535
12	जम्मू कश्मीर	151484	118002	51696
13	कर्नाटक	228110	180892	73424
14	केरल	96288	70823	24745
15	झारखंड	116156	80052	266771
16	मध्यप्रदेश	588634	436767	214735
17	महाराष्ट्र	333628	246773	79361
18	मणिपुर	45652	36887	15162
19	मेघालय	31161	22961	11374
20	मिजोरम	25026	18024	8991
21	नागालैंड	23953	17926	5797
22	ओडिशा	201057	155092	70296
23	पंजाब	312765	260613	126966
24	राजस्थान	479772	396916	181900
25	तमिलनाडु	396942	314887	170284
26	उत्तरप्रदेश	1008947	796967	331428
27	उत्तराखंड	135083	104487	51999
28	त्रिपुरा	54420	41477	16901
29	लद्दाख	128351		
30	तेलंगाना	797104303	341197472	229464472
31	सिक्किम	73724678	51372083	47118613
32	पुडुचेरी	124510218	113451280	109444605
33	लक्षद्वीप	40601108	12317760	5027347
34	चंडीगढ़	138720604	81276800	5945879
35	दादर और नगर हवेली	119967418	41110524	19750632
	कुल	26563695777	12848245790	7892469807

कौशल विकास एवं उद्यमिता राज्य मंत्री श्री राजीव चंद्रशेखर द्वारा संसद में प्रस्तुत आंकड़े। प्रधानमंत्री कौशल विकास योजना के लिए नई गाईड लाइन 2025 के अनुसार अतः हर जिले का स्किल डेवलपमेंट क्लास बनेगा पिछले तीन चरणों की सफलता में आई कुछ अड़चनों को दूर करने हेतु कई नये सुधार इस चरण में किये गये हैं। इन नए सुधारों में स्किल डेवलपमेंट प्लान के अंतर्गत एवं रोजगार-परक

कौशल को अधिक महत्व दिया जायगा न कि वे जिलाधिकारियों की अध्यक्षता में जिला कौशल विकास समीतिया जिला कौशल विकास योजना के तहत स्थानिय श्रम बाजार में स्किल गैप का अनुमान लगाकर कौशल मापन करेगी साथ ही भविष्य की रोजगार की संभावनाओं को ध्यान में रखते हुए नये रोजगारों का सृजन कर उसके अनुसार कौशल विकास प्रायासों को क्रियान्वित किया जायेगा। प्रत्येक राज्यों की जिम्मेदारी होगी कि स्किल डेवलपमेंट प्लान के इन सभी बिन्दुओं को ध्यान में रखकर योजना को क्रियान्वित को अंतिम रूप दे।

संदर्भ ग्रंथ सूचि :-

- (I) PMKVY://pmkvyofficialorg
- (II) Role of Pradhan Mantri Kaushal Vikas yojana in Employment Generation
- (III) in India ; A Conceptual Study, Kamal Groet.
- (IV) <https://www.amar Ujala.com digit...>
- (v) Jagran <https:jagran.com news.।>

समकालीन हिंदी उपन्यासों में नारी चेतना (मेहरुन्निसा परवेज के विशेष संदर्भ में)

विष्णू श्रीरंग मुसळे

प्रस्तावना :

नारी सदियों से दबी हुई और दबाव कि स्थिती में रहती थी और एक वस्तु नारी पर पूर्ण की संपत्ती समझी जाती है, पुरुष से तथा इशारों पर घुमने को विवश करता है। पुरुष नारी को पीट सकता है। उसके दिल और शरीर के साथ खेल सकता है, उसके मनोबल को रौंद सकता है, साथ ही उसकी जान भी ले सकता है। मानो कि वह नारी को अपनी प्रॉपटी समझता है। उसपे अपना वर्चस्व तथा अधिकार प्राप्त हैं। मगर यह भी वास्तविकता है कि नारी हर प्रकार की विपरीत और कठिण परिस्थितीयों का सामना डटकर करती है और पर विजय प्राप्त की है तथा दुनिया और इतिहास में अपना नाम अमर किया है। आज कोई बदलते हुए युग में नारियाँ स्वयं को अनुकूल परिस्थितीयों में बदलते और पुरुष प्रधान समाज द्वारा रचित बेड़ियों स्वयं को आजाद करवाने हेतु कार्यरत है। नारी स्वयं में वीर है सशक्त है। नारी का आँचल सुरक्षित वह अपने कर्तव्यों को निर्वाह कर स्वयं के अधिकारी को स्थापित करती है।

विभिन्न युग में नारी :

1. वैदिक का वैदिक काल की नारियों ने पुरुषों के समकक्ष स्थिती का आनंद लिया। वैदिक काल की महिलाएँ शिक्षित होती थी। उनका विवाह परिपक्वता की उमर में ही होता था। तथा उन्हें अपने वर चुनने की आजादी होती थी।
2. मध्य काल: मध्यकाल में स्त्रियों की स्थिती में गिरावट आयी। बाल विवाह पुर्नविवाह पर रोक बहुविवाह राजपूत महिलाओं द्वारा जोहर देवदासी प्रथों जैसी कुटितियों के माध्यम से नारी का शोषण आरंभ हो गया। इसके बावजूद अनेक नारियों ने संघर्ष करते हुए राजनिती साहित्य शिक्षा और धर्म के क्षेत्र में विशिष्ट उपलब्धियाँ अर्जित कर सम्मान पाया है।
3. अंग्रेजी राज अंग्रेजी राज्य में नारियों की स्थिती में धीमी गती से सुधार आना आरंभ हुआ। नारियों की शिक्षा पाने का अवसर मिला राजा राममोहन राय ने सती प्रथा के उन्मुलम तो ईश्वरचंद्र विद्यासागर ने विधवा विवाह पक्ष में बड़ा योगदान दिया। राणी लक्ष्मीबाई ने अंग्रेजों के विरुद्ध लड़ाई लड़ी। आजादी की लड़ाई में अनेक महिलाओं जैसे डॉ. एनी बेज़ंट विजयलक्ष्मी पंडित, अरुणा अफरक अली और कस्तूरबा गांधीने महत्वपूर्ण योगदान दिया।
4. आजाद भारत आजादी के बाद सन १९५० में जब देश को संविधान मिला तो उसमे स्त्रियों को सुरक्षा, सम्मान और पुरुषों के समान अवसर व अधिकार मिले किंतु अशिक्षा पुरातनवादी सोच तथा कमजोर सामाजिक ढाँचे के कारण नारी जाती उन अवसरों और अधिकारों का पूर्ण रूप से लाभ न उठा पाई अपने बचपन में वह पिता, जवानी में पति तथा वृद्धावस्था में पुत्र पर निर्भर रही। पती के घर में प्रवेश करने के बाद अर्थों पर ही बाहर निकलती रही।

समकालीन हिंदी कथा साहित्य का सर्वाधिक उल्लेखनिय पक्ष है हिंदी कथा लेखिकाओं जोरदार ढंग से अपनी उपस्थिति दिखाना। इस कथा लेखिकाओं द्वारा जोरदार ढंग से अपनी उपस्थिति दिखाना। इस कथा लेखिकाओं द्वारा जोरदार ढंग से अपनी उपस्थिति दिखाना। इस कथा लेखिकाओं ने नारी स्थिति को केंद्र में रखकर नारी की हर विश्व हर रूप हर पक्ष का खुलासा किया कि जो एक क्रांतीकारी बदलाव था। प्रभा खेतान, कृष्णा सोबती, नासिरा शर्मा, ममता कालिया, मैत्रेयी पुष्पा, मनु भंडारी, उषा प्रियवंदा, मृदुला गर्ग आदी ऐसी लेखिकाएँ हैं जिन्होंने समस्याओं की लहरों के बिच उम्र-चूम करती नारी का बहुरंगी चित्रण प्रस्तुत किया। अपने अस्तित्व, पती अस्मिता की तलाश में संलग्न नारी को भी उन्होंने खोजा उनकी चेतना को जागृत कर अपनी रचनाओं में ढाला।

हिंदी उपन्यास साहित्य में मेहरून्निसा परवेज नारी चेतना को अभिव्यक्ति प्रदान करने वाली एक महत्वपूर्ण लेखिका है, इनकी रचनाओं में आदिवासियों की गरीबी, बदहाली एवं शोषण की समस्या का विशेष चित्रण है। मेहरून्निसा परवेज ने अपने औपन्यासिक स्त्रि पात्रों के माध्यम से महिलाओं की पारिवारिक सामाजिक-धार्मिक स्थिति के यथार्थ अंकन के साथ ही संकिर्ण मान्यताओं के विरुद्ध उनके विद्रोह को बखूबी चित्रित किया है।

मेहरून्निसा परवेज ने अपने उपन्यासों तथा कहानियों में समाज में व्याप्त समस्याओं को नयी दृष्टि का परिचय दिया है। मेहरून्निसा ने परंपरागत मूल्यों को त्यागकर प्राचिन और आधुनिक नैतिक मूल्यों में फैसी नारी में चेतना का विस्तार किया है उन्होंने नारी को सशक्त तथा वीर स्वयं के निर्णय लेने वाली बताया है।

'आँखों की दहलीज' उपन्यास में दांपत्य जीवन में आयी दरार के कारण द्वंद एंव राग-द्वेष को लेखिका ने नायिका तालिया के माध्यम से दिखाया गया है। तालिया शादी के बाद भी माँ नहीं बन सकी पती शमीम से बार-बार माँ बनने की इच्छा दोहराने से शमीम उस पर क्रोधित हो जाता है। बहुत समझाने पर भी तालिया में माँ बनने की तीव्र इच्छा जागती रहती है। इसी इच्छा के कारण तालिया का शारिरीक संबंध पर पुरुष से बना जाता है। संबंध बनाने के बाद उसे एहसास होता है। कि उसने अपने पती का विश्वास तोडा है। क्योंकि उसका पति उससे बहुत मोहब्बत करता है। और उसपर पूर्ण विश्वास रखता है। (आँखों की दहलीज पृ.९९) तालिया अपने आप को दोषी मानती है। इसलिए उसे लगता है कि, मेरी आँखों की खिडकी से कोई भी झाककर मेरी जिंदगी की मजार देख सकता है। मैं क्या करू (आँखों की दहलीज, पृ.९१) तालिया अपनी बेबसी और उससे उपन्न झल्लाहट को अभिव्यक्त करती है जिंदगी बोहत मुश्किल है, जाने कितने रोल यहाँ अदा करने पडते हैं। मोहब्बत करना जुल्म नहीं बेकार अपने गुन्हागार मत समझों। तालिया इस कैफियत से बाहर नहीं मान रही उससे उसकी एक गलती ने जीवन के मापदंड ही बदल दिये है। (आँखों की दहलीज, पृ.१००)

तालिया अपनी समस्याओं से मुक्त होने का प्रयास करती हैं। अपने गुनाहों को अपने पती से नहीं बता पाती। आत्महत्या के विफल हो जाने के कारण अपना रोश प्रकट करते हुए कहती है- "तालिया तुम क्या समझती हो। तुम खुश रहा करो तुम इस बार के सुख के लिए" तालिया अपने

पती के दुख को देखकर दुखी होती है। अपने प्रेम को तकलिफ में देखकर अपने अपवित्रता के ग्लानी महसूस करती है और उसकी जिंदगी से कहीं दूर चली जाती है। (आँखों की दहलीज, पृ.१०८)

मेहरून्निसा परवेज ने अपने उपन्यासों में प्रेम का त्रिकोणीय रूप को दिखाया है। लेखिकाने "उसका घर" में मध्यम वर्गिय परिवार में उत्पन्न टूटन और द्वंद को चित्रित किया है। नायिका अपने कर्तव्यों और अधिकारों की मांग करती है। संबंधों के सामाजिक रूप को अपना कर आधुनिक रूप की परिकल्पना की है। रिश्तों में टकराहट आने से उन्हें जीवन भर लगने से अच्छा है, उन्हें संबंधों से अलग हो जाए तो अच्छा है। एलमा का मानना है कि, "यह तो दिल के संबंध होते हैं पत्नी को भिख माँगा हुआ अधिकार कभी सुख नहीं देता जब उसके मन से ही उतर गई तो वह अधिकार प्राप्त नहीं हुआ। रही अदालत जाने की बात, तो पती पत्नी में यदी दरार पर ही जाए तो दुनिया की कोई अदालत उसे जोड़ नहीं सकती।" (उसका घर, पृ.०५)

इस उपन्यास में लेखिकाने परिवार के सुख के लिए अपनी बली देने से नहीं घबराती, घुटती तड़पती और अपने को कोसती रहती है। मन ही मन सोचती है कि अपने इष्ट को याद को कर उनकी सहनशक्ती की देख याद कर समस्याओं को तुच्छ समझती है। हर वेदना व यंत्रणा सहने के बाद भी वह लड़ते रहती है। उसी प्रकार रेशमी भी अंतर जातीय विवाह कर हिंसा का शिकार बनती हैं। पर अपने विविध और प्रेम को समाज में सफलता बनती है। (उसका घर, पृ.०८)

उपन्यास 'समरांगण' में लेखिका ने नारी के आंतरिक परिस्थिती या दुर्दशा को चित्रित किया है। पात्र सुहासनी पति की बेवफाई और विश्वासघात के बाद भी सारा जीवन पति की जी हजुरी में लगा देती हैं। "दोष तो नारी का कभी नहीं होता, परंतु हमेशा यह दंड उसे दिया जाता है। यह पुरुष का अपना अहं है। पुरुष प्रधान समाज ने पुरुष को

स्वामी बनने के अधिकार दे रखे हैं, और उन्हीं अधिकारों का गलत उपयोग है। तुम जैसी सुंदरी के साथ भी पति ऐसा धोखा दे सकता है तो बताओ नारी सुरक्षित व्यक्ती ही ऐसा करता है। (मेहरून्निसा परवेज समरांगण, पृ.४१)

निष्कर्ष :

स्पष्ट है कि हिन्दी कथा साहित्य में नई स्फूर्ति एवं नविन चेतना जागृत करने वाली कथोकार मेहरून्निसा परवेज के नारी पात्र नारी शक्ति, प्रतिबद्धता, संघर्ष एवं प्रतिकार का ज्वलन्त उदाहरण है। उनके उपन्यासों की नारियाँ विद्रोह का बिगुल बजाती परिवर्तन के लिए तत्पर एवं अपनी अपनी इज्जत, मर्यादा को बचाए व बनाए रखने के लिए सतत प्रयत्नरत हैं। मेहरून्निसा परवेज के प्राचरू सभी औपन्यासिक नारी चरित्रों ने रूढ़ियों के बंद दरवाजे खोलकर स्वच्छ हवा एवं प्रकाश को संजोए तथा आकाश को दामन में समेटने का प्रयास किया फिर चाहे वह उपन्यास या कहानियों के नारी पात्र हो। इनकी नारियाँ रिक्षित हैं, किसी ऊँचे पद पर हैं, अशिक्षित हैं या पिछड़े हुए ग्रामिण वातावरण से हैं। इन्होंने अपने जीवन के अवरोधों का डटकर सामना किया बल्कि विपरित परिस्थितीयों से निरंतर संघर्ष करते हुए विजय हासिल की है कहना होगा कि मेहरून्निसा परवेज के उपन्यासों कहानियों के नारी पात्रों ने आनेवाली पीढ़ी के लिए नई चेतना जागृत की है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची :

- १) बलराज, मानव मूल्य और स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यास, परवेज, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
- २) आँखों की दहलीज, मेहरून्निसा परवेज, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
- ३) उसका घर, मेहरून्निसा परवेज, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
- ४) कोरजा, मेहरून्निसा परवेज, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
- ५) अकेला पलाश, मेहरून्निसा परवेज, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
- ६) समरांगण, मेहरून्निसा परवेज, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
- ७) पासंग, मेहरून्निसा परवेज, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।

चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति का स्वरूप

मोहम्मद आकिफ तौफीक

शोध छात्र

राजनीति विज्ञान विभाग, महात्मा गांधी काशी विद्यापीठ वाराणसी।

डा. शमीम राईन

शोध निर्देशक

प्रोफेसर, राजनीति विज्ञान विभाग, सकलडीहा स्नातकोत्तर महाविद्यालय चन्दौली।

सारसंक्षेप

चीन के राष्ट्रीय हितों और राष्ट्रीय शक्ति के नवीन मैरीटाइम तत्वों को समझना आवश्यक है। क्योंकि चीन के राष्ट्रीय लक्ष्य अब मैरीटाइम आयाम पर निर्भर हैं। चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति एक चीन केंद्रित परिवेश के निर्माण पर केन्द्रित है। अर्थात् वह पश्चिमी प्रसान्त में अमेरिका की उपस्थिति एवं भूमिका को न्यूनतम करना चाहता है। जिससे वह अपनी परिधि के जलीय क्षेत्र में समुद्र आधारित व्यापार और ऊर्जा संसाधनों के अबाधित परिवहन और संप्रभुतागत मैरीटाइम दावों का पूर्ण रक्षण कर सके। परिणामस्वरूप चीन तेजी से अपनी नौसैन्य क्षमता, संरचना व ढांचे का विस्तार कर रहा है। चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति के विकास में नेतृत्व के मैरीटाइम प्रयासों एवं प्राथमिकताओं में निरन्तरता और परिवर्तन की प्रवृत्ति देखने को मिलती है। क्योंकि चीन द्वारा निकट समुद्र जैसे पूर्वी चीन सागर, दक्षिणी चीन सागर, ताइवान की खाड़ी एवं ताइवान का मुख्य भूमि में एकीकरण का प्रश्न चीन के नौसैन्य राष्ट्रवाद का अभिन्न अंग रहा है। इसी कारण वर्तमान में चीन के राजनीतिक एजेंडे में मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति और नौसैन्य क्षमता का विकास और विस्तार उसकी राष्ट्रीय सुरक्षा रणनीति और आन्तरिक राष्ट्रवादी राजनीति का मुख्य विषय है। क्योंकि सोवियत पतन के बाद चीन में समाजवाद के विरुद्ध जनतंत्र समर्थक आवाजों की पुनरावृत्ति और साम्यवादी नेतृत्व की वैधता के विरुद्ध सभी चुनौतियों को समाप्त करना चीन की शीर्ष प्राथमिकता है। परिणामस्वरूप चीन में साम्यवादी दल एवं नेतृत्व की वैधता के लिए समर्थित जनमत तैयार करने और अपनी आर्थिक संवृद्धि की दिशा को गति देने हेतु चीन हिन्द प्रशांत क्षेत्र में स्थित पड़ोसियों के साथ निरन्तरता, परिवर्तन, निश्चयात्मकता और अक्रामकता से युक्त मैरीटाइम व्यवहार का प्रदर्शन कर रहा है। इसी को वह चीन की विशेषताओं से युक्त समाजवाद का नाम देता है। प्रस्तुत शोधपत्र में चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति के स्वरूप को रेखांकित करने का प्रयास किया गया है। यह शोध-पत्र चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति के उदय, विकास, निरन्तरता एवं परिवर्तन के अध्ययन पर केंद्रित है। अर्थात् इस शोध-पत्र में चीन की राष्ट्रीय शक्ति के मैरीटाइम पक्ष के ऐतिहासिक विकास पर नेतृत्व की प्राथमिकताओं में परिवर्तन के प्रभाव का आकलन किया गया है। क्योंकि चीन की आर्थिक मजबूती का प्रभाव उसकी मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति पर पड़ा है। अर्थात् चीन बढ़ती आर्थिक शक्ति एवं नौसैन्य क्षमता में अभिवृद्धि के कारण अपनी मैरीटाइम परिधि में एक चीन केंद्रित मैरीटाइम सुरक्षा वातावरण को आकार देना चाहता है। चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति मैरीटाइम अधिकारों एवं हितों की चिंताओं, राष्ट्रीय संप्रभुता से संबंधित मैरीटाइम दावों, उसकी अभिवृद्धिराष्ट्रीय क्षमता में और आन्तरिक राजनीति में नेतृत्व द्वारा विशिष्ट नीतियों के

प्रोत्साहन के परिणाम स्वरूप प्रकट हुई है। चीन अपनी बढ़ती आर्थिक शक्ति और उन्नत नौसेना क्षमता के परिणाम स्वरूप अमेरिका की उपस्थिति को पश्चिमी प्रशांत क्षेत्र में शून्य अथवा कमजोर करने का प्रयास कर रहा है।

शब्दकुंजी - जनयुद्ध, तटीय सुरक्षा, सुदूर सुरक्षा, संप्रभुतागत दावे, नौपरिवहन स्वतंत्रता, प्रभाव का क्षेत्र, जलसंधि, मलक्का की दुविधा, अपमान की शताब्दी, चीनी राष्ट्र का पुनरोदय।

मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति को किसी राष्ट्र की राष्ट्रीय सुरक्षा नीति का उपवर्ग माना जाता है क्योंकि मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति के पीछे किसी राष्ट्र के समुद्री हितों की रक्षा के लिए राष्ट्रीय शक्ति के प्रयोग का विचार निहित होता है। अर्थात् मैरीटाइम डोमेन में राष्ट्रीय हितों को सुरक्षित रखने के लिए एक राष्ट्र के प्रयासों को मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति कहा जाता है। मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति की यह विशेषता है कि आर्थिक और सैन्य दोनों तत्वों को समेकित करता है। ऐसा राज्य जिसमें मैरीटाइम व्यापार की सुरक्षा और संरक्षण, भूभागीय लाइटोरल, ऑफ शोर एरिया, आइसलैंड क्षेत्र, समुद्र से संबंधित क्षेत्रीय एवं अंतर्राष्ट्रीय मुद्दे, समुद्र के अंदर की भूमि, समुद्र के ऊपर का क्षेत्र सभी कुछ मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति के अंतर्गत शामिल माना जाता है। मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति के उद्देश्यों की पूर्ति किसी राष्ट्र की नौसेना करती है। परंतु मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में केवल नौसैन्य गतिविधियां ही शामिल नहीं होती हैं। मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति और नौसैन्य रणनीति में अंतर होता है। अल्फ्रेड टेलर महान के शब्दों में मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति और नौसैन्य रणनीति, नौसैन्य क्षमता द्वारा अपने राष्ट्रीय हितों, प्राथमिकताओं और उद्देश्यों की प्राप्ति का एक साधारण साधन है। जूलियन कॉर्बेट के शब्दों में नौसैन्य रणनीति फ्लीट के आवागमन अर्थात् नौपरिवहन की स्वतंत्रता को इंगित करता है। जबकि मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति फ्लीट अर्थात् नौपरिवहन की दिशा को निर्धारित करती है। फ्लीट के आवागमन अर्थात् नौपरिवहन की स्वतंत्रता की सुरक्षा के लिए उपस्थित तंत्र को निर्देशित करती है। नौसेना क्या भूमिका निर्वहन करेगी, उसके कार्य की दिशा क्या होगी, यह मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति से तय होता है। इस प्रकार समुद्री तट रेखा के सहारे एवं उससे सुदूर जाकर अपने राष्ट्रीय हितों की रक्षा, राष्ट्रीय संप्रभुता के संरक्षण हेतु शक्ति के प्रयोग के एक साधन के रूप में मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति को परिभाषित किया जाता है।

मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति को केवल नौसैन्य रणनीति अथवा नौसैन्य मामलों तक ही सीमित नहीं किया जा सकता। मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति के तीन मुख्य तत्व - सी डिनायल, सी कन्ट्रोल और पावर प्रोटेक्शन हैं। मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति को विस्तृत राष्ट्रीय सुरक्षा के मुद्दों से जोड़कर देखा जाता है। मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में किसी राज्य के द्वारा समुद्री हितों की रक्षा एवं संरक्षण हेतु उनके द्वारा किये जाने वाले सभी प्रयासों को शामिल किया जाता है जिसमें विशेष आर्थिक क्षेत्र, तटीय रक्षा, अपतटीय रक्षा, अपतटीय द्वीपों और ऐसे वैश्विक मुद्दों जो समुद्र की गतिविधियों से संबंधित होते हैं। मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति एक विशिष्ट एवं व्यापक दिशा है जिसमें राष्ट्रीय सुरक्षा से जुड़े सभी समुद्री मामले शामिल होते हैं। आज मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति का विचार केवल समुद्र से आगे जाकर समुद्र के ऊपर, समुद्र के नीचे स्थित संसाधनों के नियंत्रण और स्वामित्व पर केंद्रित है। ऐसी गतिविधियों को नियंत्रित करने से है जो एक देश की अर्थव्यवस्था, उसके विकास की दिशा और उसके लिए आवश्यक वैश्विक नौपरिवहन की स्वतंत्रता को सुरक्षित करना होता है। इस प्रकार एक राष्ट्र की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति उस देश की राष्ट्रीय क्षमता और

उसके समक्ष उपस्थित मैरीटाइम सुरक्षा चुनौतियों से निपटने हेतु घरेलू नेतृत्व द्वारा निर्मित सुरक्षा नीतियों से निर्धारित होती है।

चीन एशिया महाद्वीप की मुख्य भूमि के मध्य से समीप, उत्तर पूर्व और दक्षिण पूर्व के अन्तिम छोर और प्रशांत महासागर के पश्चिमी किनारे पर स्थित है। जिसका अधिकांश हिस्सा भूभागीय है जिसकी लम्बी समुद्री तटरेखा है। अर्थात् चीन महाद्वीपीय और महासारीय विशेषताओं से युक्त राष्ट्र है। चीन को हम महाद्वीपीय सहसमुद्र राष्ट्र भी कह सकते हैं। चीन की तटरेखा लगभग 18000 किमी लम्बी है। जिसके निकट 6500 छोटे द्वीपसमूह हैं। चीन का मरीन भूगोल अपेक्षाकृत प्रतिकूल है। क्योंकि चीन का उसके तट के समीप और विपरात के लगभग सभी मैरीटाइम पड़ोसियों के साथ मैरीटाइम विवाद है। इस कारण चीन द्वारा समुद्र की ओर प्रगतिशील प्रयासों पर पड़ोसी देश चिंता प्रकट करते हैं। और अमेरिका से रणनीतिक साझेदारी बढ़ाने में प्रयासरत रहते हैं। चीन का आधिकारिक समुद्र क्षेत्र अत्यधिक सीमित और अपर्याप्त है। इस कारण वह अपने आर्थिक विकास की मैरीटाइम आवश्यकताओं को संतुष्ट नहीं कर सकता है। मैरीटाइम भूगोल के संदर्भ में अपेक्षाकृत अलाभकारी देश होते हुए भी चीन एक ऐसा प्रमुख देश है जो अपने आर्थिक विकास से जुड़े अनेक कार्यों और अन्तर्राष्ट्रीय दायित्वों की पूर्ति करता है। चीन की महाद्वीपीय देश की प्रवृत्ति होते हुए भी उसके व्यापार भागीदार राष्ट्रों की संख्या में अभिवृद्धि और समुद्री व्यापार पर उसकी निर्भरता उसको मैरीटाइम विश्व शक्ति बनने की ओर प्रेरित करती है।

चीन के पास एक भीड़युक्त पड़ोस है। इसी कारण चीन का जैसे-जैसे विकास हुआ वहां का नेतृत्व पड़ोसियों से अपने संबंधों को लेकर अधिक व्यावहारिक बनता चला गया। चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति का एक अहम पहलू यह भी है कि चीन के संप्रभुतागत दावे और अनिर्णित राष्ट्रीय हित अपने स्वभाव में मैरीटाइम हैं। चीन का पूर्वी तट उसका महत्वपूर्ण आर्थिक केंद्र है। जो कि समुद्री हमलों की परिधि में आता है। चीन का समुद्र की ओर उन्मुखीकरण उसके आर्थिक विकास की गति का परिणाम है। जो आयात और निर्यात की अबाधित आपूर्ति के आवागमन की स्वतंत्रता पर निर्भर है। वर्तमान में चीन के समक्ष स्थल की तुलना में समुद्री चुनौतियां अधिक हैं। क्योंकि समुद्र आधारित व्यापार चीन की अर्थव्यवस्था की रीढ़ की हड्डी है। निकट के समुद्र में चीन की महत्वाकांक्षा को सबसे बड़ी चुनौती अमेरिका और उसके गठबन्धन सहयोगियों से है। क्योंकि चीन पूर्वी चीन सागर (सेनकाकू और दियाआऊ) दक्षिणी चीन सागर (स्प्रेटले और पैरासेल) को लेकर परस्पर विरोधी दावे और ताइवान का मुख्य भूमि से एकीकरण को लेकर गहरा विवाद है। जापान, ब्रूनेई, इंडोनेशिया, मलेशिया, फिलीपींस, ताइवान, वियतनाम का मानना है कि चीन उनके भूभागीय दावों का सम्मान नहीं करता है। यह द्वीप रणनीतिक महत्व के साथ-साथ ऊर्जा के संभावित स्रोत एवं मत्स्य के विशाल भंडार भी हैं। दक्षिणी चीन सागर को प्रशांत महासागर का प्रवेश द्वार भी कहा जाता है। यह द्वीप चीन की राष्ट्रीय सुरक्षा में अग्रिम पंक्ति का महत्व रखते हैं। चीन इन द्वीपों की संप्रभुता पर अपना अधिकार चाहता है। चीन इन क्षेत्रों पर अपना पूर्ण नियंत्रण एवं एकाधिकार की स्थापना हेतु सैन्य प्रयोग के विकल्प पर भी बल देता है। चीन इस क्षेत्र में किसी भी बाह्य शक्ति के हस्तक्षेप को अपनी संप्रभुता के लिए खतरा मानता है। इसी को चीन का मुनरो सिद्धांत भी कहा जाता है।

चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति के स्वरूप में माओ से लेकर सी जिनपिंग तक निरंतरता एवं परिवर्तन के लक्षण परिलक्षित होते हैं। माओ के नेतृत्व में जनवादी चीन गणतंत्र की स्थापना के समय अनेक

मैरीटाइम सुरक्षा चुनौतियां थी। इसी कारण माओ की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति रक्षात्मक एवं चीन के अस्तित्व की रक्षा की आधार रेखा थी। क्योंकि कोमिंतांग की राष्ट्रवादी सरकार पलायन करके ताइवान द्वीप पर जा बैठी थी। माओ शताब्दियों से पाश्चात्य साम्राज्यवादियों के मैरीटाइम आक्रमण से परिचित थे। इसी कारण माओ ने साम्राज्यवादी आक्रमण से सुरक्षा एवं कोस्टल रक्षा के लिए एक मजबूत नौसेना की वकालत की थी। जो इस योग्य हो कि वह समुद्र की ओर से आने वाले आक्रमण की चुनौती का सामना कर सके। माओ ने कोस्टल सुरक्षा को अग्रिम पंक्ति रक्षा की संज्ञा दी थी। माओ की कोस्टल डिफेंस की अवधारणा की यह अपेक्षा थी कि शक्तिशाली नौसेना का निर्माण किया जाए क्योंकि ताइवान का मुख्य भूमि से एकीकरण माओ की परम प्राथमिकताओं में से एक थी। इसी कारण माओ शक्तिशाली सक्षम नौसेना के निर्माण द्वारा तट रेखा को मैरीटाइम महान दीवार में परिवर्तित करना चाहता था। नौसैन्य क्षमता निर्माण का उद्देश्य विदेशी आक्रमण का प्रतिरोध, सुरक्षा वातावरण का संरक्षण, ताइवान का मुख्य भूमि से एकीकरण, समुद्री उत्पीड़न को समाप्त करना, समुद्री परिवहन स्वतंत्रता की सुरक्षा सुनिश्चित करना इत्यादि था। माओ की मैरीटाइम समुद्री दृष्टि व्यावहारिक थी। माओ की जनयुद्ध की अवधारणा भूमि सुरक्षा पर केंद्रित थी। क्योंकि उस समय पश्चिमी भूसीमा पर सुरक्षा चिंताएं विद्यमान थी। माओ की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति सीमित थी। तटीय क्षेत्र की रक्षा को अग्रिम पंक्ति और अपतटीय क्षेत्र को राष्ट्रीय सुरक्षा के लिए प्राकृतिक अवरोध मानता था। शीत युद्ध की परिस्थितियों में वैचारिक प्रतिबद्धता के कारण चीन ने सोवियत साम्यवादी गुट के साथ सम्बन्ध के अतिरिक्त आंतरिक उन्मुखीकरण की नीति का अनुपालन कर रहा था। माओ ने सम्पूर्ण देश को एकीकृत किया और प्रतिक्रान्ति से देश की स्वतंत्रता की रक्षा में योगदान किया। माओ ने पी०एल०ए०एन० का गठन एक कोस्टल डिफेंस फोर्स के रूप में किया था। लेकिन माओ काल में न तो इसके उद्देश्यों को निर्धारित किया गया था और न ही पी एल ए एन की क्षमता में कोई विस्तार हुआ कि वह कोस्टल डिफेंस उपलब्ध करा सके। माओ के नेतृत्व में चीन की सुरक्षा रणनीति महाद्वीपीय अथवा भूभागीय सुरक्षा पर केंद्रित थी। पी०एल०ए०एन० को पी०एल०ए० का ही एक अंग माना जाता था। उत्तर माओ काल में ही पी०एल०ए०एन० को एक स्वतंत्र संस्था के रूप में पूर्ण अधिकार प्रदान किये गये।

डेंग जियाओपिंग के नेतृत्व में आर्थिक सुधार और खुलेपन की नीति को अपनाया गया था। डेंग की मुख्य उक्ति अपनी क्षमता को छिपाने और समय का इंतज़ार करने की नीति को मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में अनुसरण किया गया। डेंग की इस नीति में अन्तर्राष्ट्रीय परिदृश्य में लो प्रोफाइल की रणनीति के अनुपालन पर बल था। डेंग ने आर्थिक सुधार की नीति द्वारा चीन की अर्थव्यवस्था को विश्व की ओर उन्मुख करते हुए समुद्र को अर्थव्यवस्था के साधन के रूप में अपनाया और घरेलू आर्थिक निर्माण को बढ़ावा देने हेतु समुद्र को खोलने की रणनीति का आरंभ किया था। डेंग की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में शांति, स्थिरता एवं आर्थिक विकास को प्राथमिकता प्राप्त थी। डेंग ने ल्यु हाकिंग के नेतृत्व में नौसैन्य आधुनिकीकरण को गति प्रदान की थी। डेंग के खुलेपन का अर्थ - समुद्र के माध्यम से विश्व से संपर्क स्थापित करना था। देश की समृद्धि के लिए समुद्री व्यापार को आधार बनाया गया था। क्योंकि माओ की बन्द अर्थव्यवस्था चीन को गरीब एवं पिछड़ा बना चुकी थी। डेंग ने खुले समुद्री मार्गों से व्यापार और तटीय राज्यों का आर्थिक विकास संभव बनाने की रणनीति पर बल दिया था। अपतटीय प्राकृतिक संसाधनों के विकास एवं उपयोग पर केंद्रित नीतियों का अनुसरण किया गया था। डेंग ने अपनी मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में कोस्टल सुरक्षा से अपतटीय

वास्तविक सुरक्षा की रणनीति पर बल दिया। डेंग के नौसैन्य आधुनिकीकरण का उद्देश्य तटीय एवं अपतटीय क्षेत्रों की वास्तविक सुरक्षा क्षमता को बढ़ाना था। डेंग ने विकास के लिए समुद्र के महत्व और स्वतंत्र व्यापार परिवहन क्षमता को विकसित करने पर बल दिया था। पी एल ए एन की आधुनिक प्रतिरोध एवं प्रतिरक्षण क्षमता विकसित करने पर बल दिया गया। नौसेना को राष्ट्रीय संप्रभुता की रक्षा, भूभागीय एकीकरण, राष्ट्रीय मैरीटाइम अधिकारों एवं हितों की रक्षा, क्षेत्रीय समुद्री विवादों का निवारण, अपेक्षाकृत शांतिपूर्ण व स्थायी मैरीटाइम परिवेश की स्थापना मुख्य प्राथमिकताएं थी। परन्तु डेंग ने मैरीटाइम भूभागीय विवादों के शांतिपूर्ण समाधान हेतु वार्तालाप के शांतिपूर्ण विकल्प पर भी बल दिया था। इस प्रकार डेंग के नेतृत्व में अनेकों मैरीटाइम सुरक्षा उन्मुख प्रयास किये गये थे। तटीय क्षेत्रों की आर्थिक समृद्धि हेतु व्यवहारिक रणनीतियों का अनुसरण किया गया था। इससे चीन की अर्थव्यवस्था को अप्रत्याशित गति मिली थी। परन्तु समुद्र आधारित आयातित ऊर्जा संसाधनों की अबाधित आपूर्ति, व्यापारिक नौपरिवहन की स्वतंत्रता की आवश्यकता ने चोक प्वाइंट्स और स्लाक्स की सुरक्षा को लेकर अनेकों सरक्षा चिंताओं को भी जन्म दिया।

जियांग ज़ेमिन और हु जिन्ताओ ने मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में मैरीटाइम राष्ट्रीय हितों एवं अधिकारों पर रक्षात्मक दृष्टिकोण को अपनाया था। इन दोनों ने डेंग के मैरीटाइम सुरक्षा प्राथमिकता के प्रयासों को आगे बढ़ाया। मैरीटाइम सुरक्षा चुनौतियों से निपटने हेतु नौसैन्य आधुनिकीकरण को गति प्रदान की गयी। जियांग ज़ेमिन ने तटीय सुरक्षा एवं अपतटीय क्षेत्र में चीन के मैरीटाइम अधिकार एवं संसाधनों की सुरक्षा पर बल दिया। जियांग ज़ेमिन ने डेंग की हाइड योर एम्बीशन एंड बाइड योर टाइम की रणनीति में परिवर्तन किया। जियांग ज़ेमिन ने कीपिंग लो प्रोफाइल फॉर पीस एंड डेवलपमेंट की नीति को लागू किया। जियांग ज़ेमिन ने लोकल वार अंडर मॉडर्न कंडीशन के विचार को बढ़ावा दिया। अमेरिका और उसके सहयोगियों ने खाड़ी युद्ध में विजय उनके द्वारा प्रयुक्त अत्याधुनिक हथियारों का परिणाम थी। खाड़ी युद्ध में अमेरिका और उसके सहयोगियों ने जिन आधुनिक शस्त्रों का प्रयोग किया उससे चीन में यह संदेश गया कि चीन नौसैन्य आधुनिकीकरण पर और केंद्रित होना पड़ेगा। इस समय तक चीन भारत और भूटान को छोड़कर लगभग सभी भूमि सीमा विवादों का निपटान कर लेता है अतः चीन का मुख्य फोकस अपनी लम्बी तटीय सीमा का रक्षण करने पर केंद्रित हो जाता है। जियांग ज़ेमिन ने तटीय क्षेत्रों पर स्थित निर्यात के अत्याधुनिक नगरों की सुरक्षा और आयातित ऊर्जा संसाधनों पर निर्भरता कम करने हेतु क्षेत्रों में ऊर्जा के वैकल्पिक स्रोतों की खोज के सुनिश्चित प्रयास आरंभ किये। जियांग ने पहली बार स्पष्ट रूप से मैरीटाइम अधिकार और हित के रक्षण पर बल दिया। और इसके लिए एक शक्तिशाली नौसेना पर बल दिया। तटीय सीमा और मैरीटाइम दावों के रक्षण में नौसेना की भूमिका को स्वीकार किया।

हु जिन्ताओ ने न्यू हिस्टोरिक मिशन की रणनीति को प्रस्तुत करते हुए चीन के शांतिपूर्ण उदय की अवधारणा को प्रस्तुत किया। क्योंकि पूर्वी एशिया के पड़ोसी देशों में चीन की बढ़ती शक्ति को लेकर एक प्रकार की चिंता का उदय हुआ। परिणाम स्वरूप पूर्वी एशिया के देशों में देश ने चीन की तुलना में नौसेना क्षमता के विस्तार की रणनीति पर बल दिया। इससे संपूर्ण एशिया में एक प्रकार की शास्त्र दौड़ का आरंभ हुआ। वहीं दूसरी ओर इन पड़ोसी राष्ट्रों ने चीन की शक्ति को बाधित करने हेतु एवं चीन की सैन्य शक्ति को संतुलित करने हेतु अमेरिका की भूमिका को स्वीकार किया। परिणामस्वरूप पूर्वी चीन सागर, दक्षिणी चीन

सागर एवं ताइवान की खाड़ी के निकट इन राष्ट्रों ने अमेरिका की नौसैनिक उपस्थिति को बढ़ावा दिया। हूँ जिन्ताओ ने मध्यपूर्व एवं पूर्वी अफ्रीका से आयातित ऊर्जा संसाधनों पर चीन की निर्भरता पर ध्यान केंद्रित करते हुए इन आयातित ऊर्जा संसाधनों की आपूर्ति की सुरक्षा को लेकर "मलक्का की दुविधा" की अवधारणा को प्रस्तुत किया। क्योंकि चीन का अधिकांश आयातित ऊर्जा संसाधन फारस की जलसंधि और अदन की जलसंधि से अरब सागर होते हुए उत्तरी हिंद महासागर से गुजरकर संकरी मलक्का की जनसंधि से होकर दक्षिणी चीन सागर से होते हुए चीन की मुख्य भूमि तक पहुंचते हैं। हु जिन्ताओ इस रास्ते पर स्थित स्लाक्स की सुरक्षा को लेकर चिंतित थे। हु जिन्ताओ इन स्लाक्स को सुरक्षित बनाने हेतु नौ परिवहन की स्वतंत्रता पर बल देते हैं। क्योंकि ताइवान के मुख्य भूमि में एकीकरण को लेकर होने वाले प्रयास के परिणामस्वरूप किसी आकस्मिक युद्ध में चीन के समक्ष मुख्य चुनौती उसके स्लाक्स को बाधित करने के रूप में घटित होगी।

सी जिनपिंग के नेतृत्व में चीन एक बाहर की ओर उन्मुख मैरीटाइम रणनीति "गो ग्लोबल" का पालन कर रहा है। सी जिनपिंग के द्वारा नील जल सेना के विकास का विचार पूर्वी एशिया, दक्षिण पूर्व एशिया, पूर्वी चीन सागर, दक्षिणी चीन सागर, ताइवान की खाड़ी के निकट के देशों एवं प्रशांत महासागर में अमेरिका की उपस्थिति के कारण उत्पन्न सुरक्षा चुनौतियों से निपटने की क्षमता के रूप में प्रकट हुआ है। सी जिनपिंग संप्रभुतागत मुद्दों एवं समुद्री संसाधनों के स्वामित्व की रक्षा हेतु एक विश्वस्तरीय नौसेना के निर्माण की ओर अग्रसर हैं। सी जिनपिंग के नेतृत्व में राष्ट्रवाद का विकास एवं आर्थिक व सैन्य विस्तार समानांतर चल रहा है जो भूभागीय संप्रभुता खासकर पूर्वी चीन सागर, दक्षिणी चीन सागर में स्थित द्वीप-समूहों और ताइवान का मुख्य भूमि में एकीकरण को लेकर चीन के इरादों को प्रकट करता है। चीन के सैन्य विकास के सीमितकरण लेकर अमेरिका के विकल्प सीमित हो गये हैं। क्योंकि चीन की तुलना में अमेरिका के आर्थिक विकास की गति में सापेक्षिक गिरावट देखने को मिली है। परिणामस्वरूप अमेरिका के रणनीतिक गठबंधन सहयोगियों में अमेरिका की गठबन्धन प्रतिबद्धता की क्षमता पर विश्वास में कमी आई है। इसी कारण चीन अपनी मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में पड़ोसियों के प्रति अक्रामकता को प्रदर्शित कर रहा है। अतः चीन के राष्ट्रीय हितों और राष्ट्रीय शक्ति के नवीन मैरीटाइम तत्वों को समझना आवश्यक है। चीन के राष्ट्रीय लक्ष्य अब मैरीटाइम आयाम पर निर्भर हैं। जैसे विदेशी व्यापार, आर्थिक समृद्धि, निकट समुद्र तक सुनिश्चित पहुंच, निकट के समुद्रों में ऊर्जा संसाधनों पर स्वामित्व, मत्स्य संसाधनों की निर्विवाद प्राप्ति के लिए अपने तट से सुदूर के हिन्द प्रशान्त क्षेत्र में अपनी नौसैन्य उपस्थिति को सुनिश्चित करना चाहता है। इसके लिए वह हिन्द प्रशान्त क्षेत्र में अमेरिका की उपस्थिति एवं भूमिका को प्रतिस्थापित करना चाहता है।

सी जिनपिंग के नेतृत्व में चीन यह प्रयास कर रहा है कि एक दृढ़ राष्ट्रीय सुरक्षा हेतु विश्व स्तरीय सक्षम नौसेना की स्थापना की जाए जिससे चीन के वैश्विक राष्ट्रीय हितों के रक्षण के लिए वैश्विक पहुंच क्षमता में अभिवृद्धि की जा सके। सी जिनपिंग के नौसैन्य क्षमता निर्माण को राष्ट्रवाद और संचुरी आफ हमिलिएशन और नेशनल रिजूविनेशन आफ चीइनीज़ नेशन के विचार से गति मिली है। सी जिनपिंग चीन की समुद्र शक्ति का विकास एवं प्रयोग अपने मैरीटाइम दावों की सशक्त अभिव्यक्ति के लिए कर रहे हैं। आज चीन अधिक निश्चयात्मक है क्योंकि पड़ोसियों की तुलना में चीन अधिक मजबूत हुआ है। सी जिनपिंग नौसेना को तटीय ब्राउन वाटर शक्ति से एक खुली समुद्र नील जल सेना में परिवर्तित करना चाहते हैं जिसका

उद्देश्य चीन के विस्तृत मैरीटाइम दावों और राष्ट्रीय हितों को सुरक्षित करने की क्षमता से युक्त बनाना चाहते हैं। सी जिनपिंग के नेतृत्व में पहली बार एक विस्तृत और व्यापक मैरीटाइम सोच समुद्र के परिचालन और प्रयोग हेतु विकसित हुई है। सी जिनपिंग के नेतृत्व में मैरीटाइम मुद्दों को लेकर चीन बहुत निश्चयात्मक है। सी जिनपिंग हिंद प्रशांत क्षेत्र के रणनीतिक दृष्टिकोण से महत्वपूर्ण जल संधियों तक अपनी पहुंच सुनिश्चित करना चाहते हैं। व्यापार के आवागमन की स्वतंत्रता को अबाधित करना चाहते हैं। सी जिनपिंग ने ए टू / ए डी क्षमता को विस्तारित कर लिया है। सी जिनपिंग प्रयास कर रहे हैं कि निकट समुद्र के पास अपने प्रभाव के क्षेत्र को विस्तारित करने का प्रयास कर रहे हैं। और भविष्य में यह प्रयास क्षेत्र से सुदूर समुद्र तक भी जा सकता है।

सी जिनपिंग के द्वारा क्षेत्रीय समुद्रों में अपना प्रभाव विस्तार का प्रयास पूर्वी एशिया को भू राजनीतिक दृष्टि से अपने प्रभुत्व के अधीन लाने का एक प्रयास मात्र है। सी जिनपिंग ने नौसेना को निकट सुरक्षा सेना से सुदूर के समुद्र संरक्षण सेना में परिवर्तित करने का प्रयास किया है। निकट समुद्र में पूर्वी चीन सागर, दक्षिणी चीन सागर, ताइवान की खाड़ी और पीला सागर के क्षेत्र शामिल हैं। सुदूर समुद्र में हिंद महासागर और दक्षिणी पश्चिमी प्रशांत महासागर के क्षेत्र शामिल हैं। निकट के समुद्री क्षेत्रों पर चीन का ध्यान संप्रभुतागत मुद्दों पर केन्द्रित है। सुदूर के समुद्री क्षेत्रों में चीन का ध्यान अपने प्रभाव के विस्तार का उद्देश्य ऊर्जा की आपूर्ति एवं व्यापार नौपरिवहन की स्वतंत्रता को बनाए रखने पर केंद्रित है। सी जिनपिंग की सुदूर समुद्र की महत्वाकांक्षा में चोकप्वाइंट्स एवं स्लाक्स के साथ चीन के विस्तृत राष्ट्रीय हितों का रक्षण एवं राजनीतिक एवं आर्थिक कारणों से तनाव की स्थिति में अमेरिका द्वारा मलक्का दुविधा के निवारण एवं नाकेबंदी द्वारा नौपरिवहन की स्वतंत्रता को बाधित करने के प्रयासों से रक्षण चाहता है। सी जिनपिंग अपने मैरीटाइम सुरक्षा प्रयासों द्वारा विश्व मैरीटाइम शक्ति बनने की गति को बढ़ाना चाहते हैं। एक नवीन यात्रा जो कि समुद्र पर आधारित है और राष्ट्र की शक्ति में वृद्धि हेतु समुद्र के संसाधनों के प्रयोग पर केंद्रित है। इसी को चीनी विशेषताओं से युक्त समाजवाद कहा जाता है।

सी जिनपिंग की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति का सार क्षेत्रीय शक्ति से वैश्विक मैरीटाइम शक्ति बनने के प्रयासों में निहित है। जिससे कि रिजुविनेशन आफ चाइनीज़ नेशन की प्राप्ति हो सके। चीन के विकास की गति में अपेक्षित परिवर्तन के कारण यह एक राजनीतिक अवसर है कि इस ऐतिहासिक उपलब्धि को अर्जित करने हेतु चीन को एक मैरीटाइम विश्व शक्ति बनाया जाए। क्योंकि चीन के विकास का पथ समुद्र पर आश्रित है। चीन अब मरीन अर्थव्यवस्था, मरीन संसाधनों के कुशलतम उपयोग पर बल दे रहा है। सी जिनपिंग चीन के नवीन पीढ़ी के नेताओं में वह व्यक्ति हैं जिन्होंने सत्ता में आने के साथ ही ऐतिहासिक वृत्तांतों पर आधारित नवीन विचारों की एक श्रृंखला चीन की जनता के समक्ष प्रस्तुत की है। अंतरराष्ट्रीय परिदृश्य में अपने दावों को स्पष्टता के साथ अभिव्यक्त करने हेतु अपनी आर्थिक शक्ति को प्रयुक्त कर रहे हैं। चीन की बढ़ती मैरीटाइम शक्ति से पड़ोसियों की शंकाओं को शान्त करने हेतु सी जिनपिंग विन-विन एप्रोच को बढ़ावा दे रहे हैं। सी जिनपिंग ने सुदूर समुद्र उन्मुख रणनीति अपनाई है क्योंकि वैश्विक प्रतिस्पर्धा में यह रणनीति चीन के लिए बढ़त बनाने वाली सिद्ध होगी। सी जिनपिंग के नेतृत्व में चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में परिवर्तन के तीन मुख्य उद्देश्य हैं - नेशनल रिजुविनेशन की प्राप्ति, जनवादी चीन गणतंत्र को मैरीटाइम विश्व शक्ति बनाना और नौसेना को एक विश्वस्तरीय सक्षम सेना में परिवर्तित करना।

सी जिनपिंग ने हाइड एंड बाइड की रणनीति को त्याग कर स्ट्राइविंग फॉर अचीवमेंट्स की रणनीति को पूर्णतः अपना लिया है। सी जिनपिंग की इस रणनीति के दो मुख्य गाइडिंग थॉट्स हैं - चीन का नेशनल रिजुविनेशन का स्वप्न और चीन की बढ़ती आर्थिक शक्ति को रणनीतिक अवसर के रूप में रखकर स्ट्राइविंग फॉर अचीवमेंट्स और मूविंग फॉरवर्ड की नीति को बढ़ावा देना है। सी जिनपिंग की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में चीन को महान मैरीटाइम शक्ति बनाने के पीछे निम्न उद्देश्य हैं - चीन को समुद्री प्राकृतिक संसाधनों के उपयोग की क्षमता विकसित करके एक मैरीटाइम अर्थव्यवस्था में परिवर्तित करना। मरीन पर्यावरण का संरक्षण और चीन के मैरीटाइम अधिकार एवं राष्ट्रीय हितों की रक्षा हेतु शक्ति का प्रदर्शन एवं निश्चयात्मक मैरीटाइम व्यवहार करना शामिल है। सी जिनपिंग के नेतृत्व में चीन की मैरीटाइम शक्ति में अभिवृद्धि हिन्द प्रशांत क्षेत्र की राजनीति का केंद्र बन गयी है।

चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति के स्वरूप को हम नेतृत्व के स्तर पर उनके मैरीटाइम सुरक्षा प्रयासों की पारस्परिक तुलना करके भी समझ सकते हैं। माओ की रणनीति कोस्टल रक्षा पर केंद्रित थी। डेंग ने आर्थिक सुधार, खुलेपन, विकास केंद्रित, लो प्रोफाइल की रणनीति का अनुसरण करते हुए अपतटीय वास्तविक सक्रिय रक्षा पर बल दिया। सी जिनपिंग के नेतृत्व में अनेक नवीन शब्दों को जोड़कर जैसे मैरीटाइम विश्व शक्ति बनाने, सेंचुरी आफ ह्युमिलिएशन पुनः घटित न हो, रिजुविनेशन आफ चाइनीज़ नेशन, कम्युनिटी ऑफ कॉमन डेस्टिनी, विन-विन अप्रोच, वैश्विक बढ़त का नवीन अवसर, स्ट्राइव पर अचीवमेंट्स, सुदूर समुद्र में रक्षण की रणनीति को अपनाया गया है। जिसमें चीन के वैश्विक राष्ट्रीय हितों के रक्षा हेतु वैश्विक पहुंच को सुनिश्चित करने हेतु एक विश्व स्तरीय नील जल सेना बनाने हेतु नौसेना की क्षमता का निरंतर विस्तार किया गया है। जिसका मुख्य उद्देश्य हिंद प्रशांत क्षेत्र में अमेरिकी प्रभुत्व वाली व्यवस्था को कमजोर अथवा प्रतिस्थापित करके एक चीन उन्मुख एवं चीन केंद्रित व्यवस्था को स्थापित करना है। अतः चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति एक निष्क्रिय एवं विवश रणनीति से एक सक्रिय एवं निश्चयात्मक अभिमुद्रा में परिवर्तित दिखाई दे रही है। जिसमें अपने संप्रभुतागत राष्ट्रीय हितों एवं दावों को संरक्षित करने की निरंतरता दिखाई दे रही है। लोगों की रुचि इस तत्व पर केंद्रित है कि क्या चीन हिंद प्रशांत क्षेत्र में अमेरिकी प्रभुत्व को चुनौती, प्रतिस्थापित अथवा शून्य कर सकेगा क्योंकि चीन की तुलना में अमेरिका की आर्थिक विकास की गति एवं नौसैन्य क्षमता के विस्तार में सापेक्षिक गिरावट देखी गयी है। चीन इसको रणनीतिक एवं व्यवहारिक अवसर के रूप में देख रहा है। वहीं अमेरिका चीन के सीमितकरण हेतु नवीन अर्थव्यवस्थाओं को मिलाकर एक गठबंधन जैसे रिबैलेंस टू एशिया अथवा पाइवट टू एशिया की नीति द्वारा हिन्द प्रशांत क्षेत्र का शक्ति संतुलन अपने पक्ष में करने का प्रयास कर रहा है। इससे हिन्द प्रशांत क्षेत्र के मैरीटाइम डामेन में प्रभुत्व के लिए प्रतिस्पर्धा चल रही है। क्योंकि अमेरिका हिन्द प्रशांत क्षेत्र की एक मौजूदा प्रभुत्वशाली मैरीटाइम विश्व शक्ति है। वहीं दूसरी ओर चीन के आधिकारिक प्रलेखों में भी चीन को एक मैरीटाइम विश्व शक्ति बनाने पर बल दिया जा रहा है।

चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति पर नेतृत्व के वैचारिक सिद्धांतों में परिवर्तन का बहुत गहरा प्रभाव रहा है। माओ के नेतृत्व में चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति का आधार जनयुद्ध का सिद्धांत था। डेंग जियाओपिंग के नेतृत्व में आधुनिकीकरण के कार्यक्रमों द्वारा नवीन परिस्थितियों से समायोजन करने का प्रयास किया गया और आधुनिक परिस्थितियों में देश की अर्थव्यवस्था को वैश्विक अर्थव्यवस्था से एकीकृत

करने का प्रयास हुआ। जियांग ज़ेमिन ने तटीय सुरक्षा एवं अपतटीय क्षेत्र में चीन के मैरीटाइम अधिकारों, हितों एवं ऊर्जा संसाधनों की सुरक्षा पर बल दिया गया। जियांग ज़ेमिन ने डेंग लो प्रोफाइल की नीतियों में परिवर्तन करके "हाइड योर एम्बीशन एंड बाइड योर टाइम" की रणनीति को जन्म दिया। जिसका उद्देश्य "कीपिंग लो प्रोफाइल फॉर पीस एंड डेवलपमेंट" की रणनीति को लागू करना था। हु जिन्ताओ ने न्यू हिस्टोरिक मिशन की रणनीति को प्रस्तुत करते हुए चीन के शांतिपूर्ण उदय की अवधारणा प्रस्तुत की। सी जिनपिंग ने चीन के शांतिपूर्ण विकास और लो प्रोफाइल की रणनीति को परिवर्तित करके स्ट्राइव फार अचीवमेंट्स की रणनीति में बदल दिया क्योंकि चीन ने हिन्द प्रशांत के सुरक्षा वातावरण में परिवर्तन के अनुपात में संशोधन करके कोस्टल डिफेंस एवं नियर सीज़ एक्चुअल डिफेंस से फार सीज़ प्रोटेक्शन कर दिया। जहां हू जिन्ताओ ने संप्रभुतागत राष्ट्रीय हितों को सुरक्षित रखने के मिशन को विस्तारित करके पहली बार चीन को मैरीटाइम विश्व शक्ति बनाने पर बल दिया था। माओ ने देश को एकीकृत करते हुए कोस्टल डिफेंस पर बल देकर देश की स्वतंत्रता का रक्षण किया था। डेंग ने आर्थिक सुधार और खुलेपन की नीति द्वारा देश को एक बार फिर से सम्पन्नता की ओर उन्मुख किया। एवं अपतटीय एक्चुअल एक्टिव डिफेंस की रणनीति अपनाई। जियांग ज़ेमिन ने कीपिंग ए लो प्रोफाइल वाली डेंग की नीति को जारी रखा। वहीं हू जिन्ताओ ने न्यू हिस्टोरिक मिशन की नीति अपनाते हुए वह प्रयास किया जिसने सी जिनपिंग के मैरीटाइम प्रयासों के लिए आधार बन गयी। सी जिनपिंग ने फार सी प्रोटेक्शन पर अपना ध्यान केंद्रित करके उस पथ पर आगे बढ़ा जो चीन को नेशनल रिजुविनेशन ऑफ चाइनीज़ नेशन की ओर अग्रसर करता है। सी जिनपिंग ने स्थल की तुलना में समुद्र को स्पष्ट महत्व देते हुए वैश्विक प्रतिस्पर्धा में चीन की बढ़त हेतु मैरीटाइम फॉरवर्ड प्रेज़ेंस और गोइंग आउट की रणनीति पर बल दे रहे हैं। सी जिनपिंग ने निकट की मैरीटाइम परिधि में पावर प्रोजेक्शन की रणनीति अपना रखी है। सी जिनपिंग ने डेंग की लो प्रोफाइल की रणनीति और हाइड योर कैपेबिलिटी एंड बाइड योर टाइम के विपरीत मूविंग फॉरवर्ड, गोइंग आउट, स्ट्राइव फॉर अचीवमेंट्स की नीति अपना रहे हैं। जहां डेंग का उद्देश्य आर्थिक था। वहीं सी जिनपिंग की प्राथमिकता हिन्द प्रशांत में आर्थिक के साथ राजनीतिक प्रभाव को स्थापित करना है जिससे रिजुविनेशन ऑफ चाइनीज़ नेशन का मार्ग प्रशस्त हो सके।

इस प्रकार माओ से लेकर सी जिनपिंग के नेतृत्व तक चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में घटित हुई निरंतरता एवं परिवर्तन को समझना नितांत आवश्यक है। दक्षिणी चीन सागर के प्रीस्टले और पैरासेल द्वीपों पर अपनी संप्रभुता को स्थापित करने के प्रयासों को गति प्रदान करने हेतु की गई है। ताकि चीनी जनमत में साम्यवादी दल का महत्व बना रहे। इस शोध में चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में नेतृत्व की प्रत्येक पीढ़ी की मैरीटाइम प्राथमिकताओं एवं हिंद प्रशांत क्षेत्र के बदलते शक्ति संतुलन में अमेरिका की भारत से निकटता के संदर्भ में चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति में होने वाले परिवर्तनों, निश्चयात्मकता, अक्रामकता एवं निरंतरता के विश्लेषण पर विशेष बल दिया गया है। चीन के संप्रभुतागत मुद्दों जैसे पूर्वी चीन सागर, दक्षिणी चीन सागर और ताइवान की खाड़ी पर नेतृत्व की बढ़ती रुचि को रेखांकित करना है। इसी कारण से सम्पूर्ण शोध को नेतृत्व के संक्रमण काल के अनुसार विभाजित किया गया है। तत्कालीन परिस्थितियों में चीन के मैरीटाइम सुरक्षा हितों पर नेतृत्व की प्राथमिकता को स्पष्ट किया गया है। क्योंकि नेतृत्व के संक्रमण का चीन की मैरीटाइम सुरक्षा रणनीति पर गहरा प्रभाव पड़ा है। हर नेतृत्व की अपने

समय के अनुसार अनेक प्राथमिकताएं रही हैं। जैसे-जैसे चीन शक्तिशाली हो रहा है। उसकी प्राथमिकताओं का विस्तार एवं उसके मैरीटाइम संप्रभुतागत दावों की परिभाषा बदलती रही है।

संदर्भ ग्रंथसूची -

1. Cole, Bernard D. (2014). "The history of the twenty-first-century Chinese navy." Naval War College Review.
2. Corbett, Julian S. (1911). Some principles of maritime strategy. London; New York; Bombay; Calcutta : Longmans; Green and Co.
3. Erickson, Andrew S. and Martinson, Ryan D. (2019). China's maritime gray zone operations. Annapolis : Naval Institute Press.
4. Fravel, Taylor M. (2007). "Securing borders : China's doctrine and force structure for frontier defense." Journal of Strategic Studies
5. Harding, Harry (1989). China's second revolution : reform after Mao. Sydney: Allen & Unwin.
6. Jakobson, Linda (2014). China's unpredictable maritime security actors. Sydney : Lowy Institute.
7. Yoshihara, Toshi (2008). Chinese naval strategy in the 21st century : the turn to Mahan. London; New York: Routledge
8. Grove, Eric (1990). The future of sea power. London : Routledge. Harding, Harry (1989). China's second revolution: reform after Mao. Sydney: Allen & Unwin.
9. Gorshkov, Sergei G. (1979). The sea power of the state. Oxford : Pergamon Press.
10. Goldstein, Avery (2005). Rising to the challenge - China's grand strategy and international security. Stanford: Stanford University Press.
11. Kane, Thomas M. (2002). Chinese grand strategy and maritime power. London; Portland: Frank Cass.
12. Lanteigne, Marc (2008). "China's maritime security and the 'Malacca Dilemma'." Asian Security
13. Khurana, Gurpreet S. (2008). "China's 'String of Pearls' in the Indian Ocean and its security implications." Strategic Analysis.
14. Kondapalli, Srikanth (2001). China's naval power. New Delhi : Knowledge World.
15. Kostecka, Daniel J. (2011). "Places and bases : the Chinese navy's emerging support network in the Indian Ocean." Naval War College Review
16. Lanteigne, Marc (2008). "China's maritime security and the 'Malacca Dilemma'." Asian Security
17. Mahan, Alfred Thayer (1987). The influence of sea power upon history : 1660-1783. New York : Dover Publications.
18. Luttwak, Edward N. (1974). The political uses of sea power. Baltimore; London : Johns Hopkins University Press.
19. Muller, David G. Jr. (1983). China as a maritime power. Boulder : Westview Press.
20. Martinson, Ryan D. (2016). "Panning for gold : assessing Chinese maritime strategy from primary sources." Naval War College Review.
21. Marantidou, Virginia (2014). Revisiting China's "String of Pearls" strategy : places with Chinese characteristics and their security implications. Pacific Forum CSIS.
22. Till, Geoffrey (2013). Seapower : a guide for twenty-first century. New York; London : Routledge.
23. Sutter, Robert G. (2010). Chinese foreign relations : power and policy since the Cold War. Lanham: Rowan & Littlefield.
24. Ross, Robert S. (2009). "China's naval nationalism : sources, prospects, and the U.S. response." International Security.
25. Rapkin, David and Thompson, William R. (2003). "Power transition, challenge and the (re) emergence of China." International Interactions.

वर्तमान परिप्रेक्ष्य में भाषा और अध्यापक की भूमिका एक अवलोकन

विष्णू श्रीरंग मुसळे

प्रस्तावना :

यूँ तो शिक्षक चाहे किसी भी विषय का हो उसमें कुछ प्राथमिक गुणों का होना आवश्यक है, जिससे वह छात्रों तक अपनी बात सहजता और आकर्षण ढंग से पहुँचा सके, छात्रों को अपने प्रभाव में बांधे रख सके। डॉ. राधाकृष्णन ने कहा भी है। "समाज में अध्यापक का स्थान सशक्त एवं महत्वपूर्ण है। यह एक पीढ़ी तक बौद्धिक परंपराएँ एवं तकनीकी कौशल्य संचारित करने में केन्द्रीय भूमिका निभाता है और सभ्यता की ज्योति को प्रज्ज्वलित रखने में सहाय्यता प्रदान करता है।"

एक हिन्दी शिक्षक विद्यार्थियों को अखिल भारतीय कार्य-व्यवहारों की संपर्क भाषा एवं राजभाषा का महत्व समझाकर हिन्दी के अध्ययन को प्रोत्साहन दे। साथ ही शिक्षक अपने छात्रों के बिच परस्पर मैत्री संबंध बनाकर, उनमें सहानुभूतिपूर्ण व्यवहार से संस्कारों की पवित्र धारा से विद्यालय के वातावरण को सजिव बनाता है। एक अच्छा हिन्दी शिक्षक अपने प्रभावशाली अभिव्यक्ती कौशल्य से छात्रों में परस्पर व्यवहार की भाषा को सुदृढ बनाता है साथ ही राष्ट्रीय संस्कृति के प्रति आदरभाव प्रकृति आकर्षण, संवेदनशीलता, मानवता, श्रेष्ठ नागरिक भावना विश्वबंधुत्व का भाव जागृत करता है।

आज हमारे देश में अधिकांश विद्यार्थी हिन्दी परिवंश से संबंध रखते हैं। किसी भाषाविद् ने कहा भी है कि व्यक्ती अपनी भाषा में ज्यादा अच्छा और ज्यादा दूरतक सोच सकता है। ऐसे में हिन्दी शिक्षक छात्रों के अधिक निकट होता है, उनके व्यक्तीगत शैक्षिक जीवन की समस्याओं को जानकर उन्हें, अच्छी तरह हल कर सकता है। कक्षा के वातावरण को सकारात्मक व रोचक बनाने हेतु शिक्षक पाठोत्तर शिक्षण सामग्री व रोचक गतिविधियों का सहयोग भी ले सकता है। इसी के साथ हिन्दी को जीवनोपयोगी बनाने में हिन्दी शिक्षण की अहम भूमिका होती है। शिक्षक कक्षा के समस्त छात्रों के विचारों और भावनाओं को सम्मानपूर्ण स्थान दे तथा अभिव्यक्ति कौशल्य में असमर्थ बच्चों के लिए विशेष प्रयास कर और उन्हें भी सामान्य बच्चों के समकक्ष लाने प्रयासरत रहे। हिन्दी अध्यापक छात्रों के विकास के साथ-साथ अपने ज्ञान का भी विस्तार करता रहे, हिन्दी लेखन तकनीकी, मनोविज्ञान में आनेवाले परिवर्तन के प्रति जागरूक रहे ताकि अध्यापक के दौरान नविन ज्ञानकारियों व तकनीकीयों का ज्ञान विद्यार्थियों को मिल सके। इसमें संदेह नहीं कि हिन्दी की शब्दावली का निर्माण विभिन्न भाषाओं के शब्दकोश का परिणाम है। अतः इनके स्पष्टीकरण हेतु शिक्षक को उनका गहन अध्ययन होना आवश्यक है। ताकि उन शब्दों का सही उच्चारण, अनुवाद व स्पष्टीकरण के आधार पर शिक्षक भाषा को सहज व बोधगम्य बना सकता है। इससे न केवल वह अध्यापन प्रक्रिया पूर्ण करता है वरन् प्रादेशिक भाषाओं के विकास में भी महत्वपूर्ण योगदान प्रदान करता है। बच्चों में भी इन भाषाओं के प्रति श्रद्धा व सम्मान का भाव जागृत करता है।

शिक्षक अपनी संवेदनशीलता, कल्पनाशीलता व सृजनशीलता के द्वारा छात्रों को भी अभिनय, लेखन संवाद आदि में निपूण कर सकता है।

१) हिन्दी शिक्षक की भूमिका:

हिन्दी के अध्यापक की सर्वाधिक महत्वपूर्ण शर्त यही है कि उसे साहित्य-प्रेमी होना. हिन्दी के अध्यापक की सर्वाधिक महत्वपूर्ण शर्त यही है कि उसे साहित्य-प्रेमी होना चाहिए, क्योंकि हृदय में साहित्य प्रेम न होने पर वह विषय के प्रति संवेदनशीलता, जागरूकता आदि का प्रदर्शन नहीं कर पायेगा। इसके परिणाम स्वरूप छात्रों में विषय के प्रति उत्सुकता उत्पन्न न होगी।

२) हिन्दी की समस्त विधाओं में पारंगत :

किसी हिन्दी के अध्यापक को हिन्दी की समस्त विधाओं जैसे नाटक, एकांकी, उपन्यास, रिपोर्ताज लघुकथा निबन्ध आदि में पारंगत होना चाहिए। अध्यापक को समझना चाहिए। अध्यापक को समझना चाहिए कि हिन्दी छात्र की मातृभाषा है, इसका क्षेत्र व्यापक है। विद्यार्थी किसी भी विधा से सम्बन्धित प्रश्न कर सकता है।

३) हिन्दी की समकालीन गतिविधियों से परिचित :

मातृभाषा का शिक्षण करनेवाले अध्यापक को हिन्दी की समकालीन गतिविधियों से परिचित होना चाहिए। उसे वर्तमान समय में नयी प्रवृत्तियों का ज्ञान होना चाहिए। हिन्दी के क्षेत्र में कौन-कौन सी नविन रचनायें उपलब्ध हैं तथा कौन-कौन से कवि या लेखक अपनी किन् रचनाओं के कारण सुर्खियों में हैं यह मालूम होना चाहिए। वर्तमान समय के कवियों और लेखकों के साहित्यिक योगदान की उसे पूर्ण जानकारी होनी चाहिए।

४) सभ्यता और संस्कृति मातृभाषा का शिक्षक होने के कारण हिन्दी के अध्यापक को सभ्यता और संस्कृति का ज्ञान होना चाहिए। छात्र अपने अतीत का गौरव जानने के लिए मातृभाषा के शिक्षक का ही आश्रय लेते हैं।

५) सत्यवादी हिन्दी शिक्षक को सत्यवादी होना चाहिए क्योंकि शिक्षार्थी उसे अपनी सभ्यता और संस्कृति का प्रतिरूप मानते हैं। अपने आदर्श के रूप में देखते हैं।

६) कुशल प्रेरक इन गुणों के अतिरिक्त हिन्दी अध्यापक एक कुशल प्रेरक भी होना चाहिए जो अपने शिक्षण से विद्यार्थी में हिन्दी के प्रति उत्सुकता और प्रेम को जन्म दे सके। उसे प्रेरक इसलिए भी होना चाहिए कि हिन्दी का ज्ञान ही विद्यार्थी को आगामी कक्षाओं में अध्ययन के योग्य समर्थ बनाता है। अंतः विद्यार्थियों को आगामी कठिनाइयों से बचाने के लिए उसे कुशल प्रेरक की भूमिका निभानी चाहिए।

७) शिक्षण में निष्ठा और स्वाभिमान हिन्दी के अध्यापक को निष्ठा के साथ अपना कार्य सम्पादन करना चाहिए क्योंकि निष्ठा के अभाव में उसका प्रदर्शन घटिया होगा। वह कार्य को मात्र खाना पूरी समझकर पूरा करेगा। ऐसी स्थिति में शिक्षण कार्य मात्र औपचारिकता बनकर रह जायेगा। शिक्षण के कोई परिणाम सामने न आयेंगे।

८) दुर्व्यसनों से मुक्त यह विशेषता हिन्दी शिक्षक की अनिवार्य शर्त होनी चाहिए कि उसे दुर्व्यसनों से मुक्त होना चाहिए। देखा जाता है कि कुछ शिक्षक पान, बिड़ी, तंबाखू, आदि का सेवन करते हैं तथा इनका गम्भीर दुःप्रभाव छात्रों की मानसिकता पर

पड़ता है। ये अध्यापक के बारे में गलत धारणा बना लेते हैं। स्वयं दुर्गुणों से ग्रस्त रहने पर वह विद्यार्थियों को अच्छी बातें न सिखा पायेगा। स्वयं ही सोचे कोई डॉक्टर स्वयं सिगरेट पी रहा हो तथा मरीज से सिगरेट की हानियों का जिक्र करे तो मरीज अपने डॉक्टर की बातों को कितनी गम्भीरता से लेगा।

९) आकर्षक व्यक्तित्व का स्वामी हिन्दी के शिक्षक को आकर्षक व्यक्तित्व का स्वामी होना चाहिए। उसे साफ-सुधरे आकर्षक, सुरुचिपूर्ण, वस्त्रों को धारण करना चाहिए। उसकी मुख-मुद्रा आत्मविश्वास से पूर्ण होनी चाहिए। शिक्षण के समय अटकना, शब्दों की पुनरावृत्ति तथा तकिया कलाम आदि दोषों से मुक्त होना चाहिए। व्यक्तित्व का यह भी एक अभिन्न अंग है कि शिक्षण के समय धाराप्रवाह और साधिकार बोले। ऐसा करने से विद्यार्थी शिक्षक की बातों को गम्भीरता से लेते हैं तथा एकाग्रचित्त होकर सुनते हैं।

१०) शिक्षण कला में दक्ष शिक्षण कला में दक्षता प्रत्येक हिन्दी शिक्षक को प्राप्त करनी चाहिए क्योंकि हिन्दी का विषय ऐसा विषय है जिसमें भिन्न-भिन्न परिवेश से आनेवाले विद्यार्थी प्रवेश लेते हैं। ऐसे में उनकी हिन्दी अध्यापक से बहुत सारी आशायें होती हैं। शिक्षण कला के अभाव में वह उन सभी को विषय का समुचित ज्ञान न करा पायेगा तथा विद्यार्थी ज्ञानरहित रह जायेंगे। प्रत्येक विद्यार्थी भिन्न-भिन्न प्रकार की मानसिक योग्यता रखता है। अतः उसे सभी विद्यार्थियों को ध्यान रखना चाहिए तथा ऐसी विधि अपनानी चाहिए जिससे समस्त विद्यार्थियों का समाधान हो जाये।

११) समदर्शी तथा छात्रों का शुभचिन्तक यह गुण तो सभी विषय के अध्यापकों में होना चाहिए किन्तु हिन्दी के अध्यापक के विषय में इस गुण की महत्ता और भी बढ़ जाती है। इसका कारण यह है कि छात्रों को समान रूप से देखने के कारण विद्यार्थी उसके प्रति सम्मानकी दृष्टि रखने लगते हैं। इसका प्रभाव शिक्षण के समय देखा जाता है विद्यार्थी उसे अपना शुभचिन्तक समझते हैं तथा उसकी बातों को गौर से सुनते हैं।

१२) वाणी में ओज ओजस्विता का एक महान गुण है जो प्रायः लेखको, कवियों और महान राजनेताओं में पाया जाता है किन्तु इसका अर्थ यह नहीं है कि अध्यापक को स्वयं ही महान होना चाहिए। कथन का मूल आशय इतना ही है कि हिन्दी अध्यापक को अपनी वाणी में आत्मविश्वास, गम्भीरता एवं प्रभावशाली इतनी अवश्य विकसित करनी चाहिए कि विद्यार्थी उसकी बातों को सुनने के लिए उत्सुक रहें। इन गुणों की उपस्थिति में अध्यापक को विद्यार्थियों का ध्यान विषय की ओर खींचने में विशेष प्रयत्न नहीं करना पड़ेगा।

१३) समय का पाबंद हिन्दी के शिक्षक को समय के प्रति सचेत रहना चाहिए। समय से कक्षा में प्रवेश करना चाहिए क्योंकि ऐसा करके वह विद्यार्थियों को भी समय से कक्षा में उपस्थिति दर्ज कराने के लिए प्रेरित कर सकता है। आये दिन कक्षा से गायब रहना, विद्यालय न आना आदि ऐसे गुण हैं जो शिक्षण को तो प्रभावित करते ही हैं साथ छात्रों में विषय और अध्यापक के प्रति विरक्ति

भी उत्पन्न करते हैं। विद्यार्थियों में सन्देश जाता है कि हिन्दी कोई महत्वपूर्ण विषय नहीं है। अगर होता तो अध्यापक अवश्य ही आते।

१४) धैर्यवान हिन्दी शिक्षण से सम्बन्धित अध्यापकों को धैर्यवान होना चाहिए। हिन्दी ऐसा विषय है जिसमें भिन्न-भिन्न भाषाओं और प्रान्तों की आंचलिक भाषाओं का समावेश होता है तथा एक ही शब्द के कई अर्थ होते हैं। ऐसे में संभव है कि विद्यार्थी कुछ शब्दों के अर्थ को न समझ पाये। अतः अध्यापक को अपना धैर्य नहीं खोना चाहिए। परिश्रमपूर्वक छात्रों की समस्या पर विचार करना चाहिए तथा धैर्यपूर्वक प्रश्न का समाधान करना चाहिए। कुछ छाद्दा केवल शिक्षक के ज्ञान की गहराई का परीक्षण करने के लिए ही कभी-कभी दुरुह प्रश्नों को पूछते हैं। यह जानते हुए भी शिक्षक को धैर्य से काम लेना चाहिए तथा बिना उत्तेजित हुए उसका उत्तर देना चाहिए। ऐसा करने से विद्यार्थी के मन में शिक्षक के प्रति विश्वास उत्पन्न होता है।

१५) शैक्षिक समस्याओं के प्रति जागरूक प्रत्येक विषय में शिक्षण सम्बन्धी कुछ न कुछ समस्याएँ होती हैं, परन्तु हिन्दी के शिक्षण में यह समस्याएँ और भी महत्वपूर्ण हो जाती हैं क्योंकि अध्यापक का सम्बन्ध हिन्दी जैसे आधारभूत विषय के शिक्षण से सम्बन्धित है अतः हिन्दी के शिक्षक को हिन्दी शिक्षण समस्याओं के सम्बन्ध में जागरूक रहना चाहिए। उसे सदैव चिन्तन-मनन करते रहना चाहिए तथा समस्याओं के निराकरण की कोशिश करनी चाहिए।

१६) सामान्य ज्ञान हिन्दी के शिक्षक को सामान्य ज्ञान पर भी अधिकार रखना चाहिए। उसे केवल अपने ही विषय तक सीमित नहीं रहना चाहिए अपितु वर्तमान सामाजिक राजनीतिक और अंतर्राष्ट्रीय गतिविधियाँ से भी परिचित होना चाहिए। हो सकता है कि उसे शिक्षण के दौरान इन सन्दर्भों की आवश्यकता पड़े। अपरिचित रहने पर वह उचित सन्दर्भों का हवाला न दे पायेगा। ऐसी स्थिति में शिक्षण अपूर्ण रह जायेगा। वर्तमान वैज्ञानिक प्रयोगों एवं उससे प्राप्त परिणामों की जानकारी, शिक्षक को एक समर्थ अध्यापक के रूप में प्रतिष्ठित करती है अतः हिन्दी के अध्यापक को सामान्य ज्ञान के प्रति लापरवाह न रहकर सजग रहना चाहिए।

१७) जिज्ञासु और अध्ययनशील हिन्दी के अध्यापक को केवल अपने शिक्षण तक ही सीमित न रहना चाहिए। उसे जिज्ञासु रहना चाहिए तथा नई बातों को सीखते रहना चाहिए। अध्ययन उसे बन्द नहीं करना चाहिए। अध्ययन बन्द करने से अध्यापक की विविधता समाप्त हो जाती है। इससे नीरसता उत्पन्न हो जाती है। छात्र विषय के प्रति अनिच्छा प्रकट करने लगते हैं। रोचकता में छ्हास होने के कारण विषय एक बोझ बन जाता है।

सार -

संक्षेप में यदि कहा जाए तो शिक्षक की भूमिका शिक्षा की व्याख्या पर आधारित है और इस विषय में स्वामी विवेकानन्द के इस वाक्य को सिद्धांत मानकर चल सकते हैं- शिक्षा का अर्थ है उस पूर्णता का विकास करना जो मनुष्यों में पहले से ही विद्यमान है।

विद्यार्थी की पूर्णता का विकास करने के लिए शिक्षक को ज्ञान का वितरण या विसर्जन नहीं करना है परन्तु उसको तो विद्यार्थी के माध्यम से ज्ञान के पट खुलवाने है और नित नये पट खुलवाने है। नये द्वार खोलने की प्रेरणा तभी आ पायेगी जब कुछ नया प्राप्त करने की जिज्ञासा है।

इसलिए यदि अध्यापक का कार्य विद्यार्थियों के लिए नये ज्ञान को प्राप्त करने की प्रेरणा देना है तो उसके लिए सबसे अधिक प्रभावी साधन है जिज्ञासा उत्पन्न करना। ध्यान रखना होगा की जो स्वयं जिज्ञासा उत्पन्न करने की क्षमता रख सकता है। इसलिए शिक्षक सदैव विद्यार्थी रहे। ज्ञान का भिक्षु और पिपासु रहे और विद्यार्थियों के साथ मिलकर जिज्ञासाओं का समाधान न करे परन्तु करवाए।

संदर्भग्रंथ सूची:

- १) डॉ. अश्विनी, 'हिन्दी भाषा शिक्षा'।
- २) एम. एन. श्रीनिवास का लेख, 'चेंजिंग वैल्युज इन दि इंडिया टुडे'।
- ३) सिंह ए. पी., 'शोध पत्र' (२०१५) ।
- ४) राजेश जोशी का लेख, 'स्कूल में भाषा शिक्षा की भूमिका' प्रवाह-फरवरी-मार्च २०१६/
- ५) आजाद (२००६) मुरादाबाद शहर के जूनियर हाईस्कूल के प्रधान्याध्यापकों के मूल्यपरक गुणों का अध्ययन, ज्ञान द जर्नल ऑफ एज्युकेशन २ (१), ६५-६८।
- ६) पाठ्यचर्या रूपरेखा २००५।
- ७) प्रो. बृज किशोर कुठियाला, 'शिक्षक की भूमिका और जिज्ञासा जागरण'।

स्मृतिग्रन्थेषु आयुर्वेदः

श्री दिनेशकुमारः खानाभाई परमार

M.A, Bed, Mphil Phd Schollar.

शोधछात्र संस्कृतविषय

श्री गोविन्दगुरु युनिवर्सिटी, गोधरा, गुजरात.

Introduction

भारतीय संस्कृते प्राचीनतम ग्रन्थानां मध्ये वेदोपनिषदाः ब्राह्मणग्रन्थाः च सन्ति ये साहित्यस्य दृष्ट्यास्मृतिग्रन्थाः इति प्रसिद्धाः सन्ति। यत् अत्र चरकसंहितासुश्रुता इत्यादयः सर्वविषयाः समाविष्टाः सन्ति यथा संहिताः लिखिताः आसन्। औषधीयौषधीः शास्त्रेषु उल्लिखिताः सन्ति तेषां साहाय्येन वैद्याः वैद्यस्य अभ्यासं कुर्वन्ति। स्म, ऋषीणां काले ते वनेषु निवसन्ति स्म, ज्ञानं च प्राप्य परितः औषधीनां परिचयं कृत्वा तेषां संरक्षणं करिष्यामः। आयुर्वेदविषये स्मृतिग्रन्थेषु किं उक्तं तत् द्रष्टुं प्रयतस्व।

स्मृतिग्रन्थानां मुख्यः आधारस्तम्भः 'श्रुति'-ग्रन्थः अस्ति। तद्यथा ---

“श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्¹।”

स्मृतिग्रन्थाः प्राचीन भारतीय सभ्यतायाः आधारेण प्रकाशिताः ग्रन्थाः सन्ति। उपनिषदाम् इव स्मृतिग्रन्थानां संख्या अधिका अस्ति। मुख्यस्मृतिग्रन्थाः अधः उल्लिख्यन्ते -

- १) मनुस्मृतिः
- २) विष्णुस्मृतिः
- ३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः
- ४) नारदस्मृतिः

चिकित्सकस्य अन्नं न ग्रहणीयं कारणं ---

“पयं चिकित्सकस्यान्नम्²।”

कश्चन चिकित्सकः यदि कस्मैचिदपि वृथा ओषधं दद्यात् चेत् सः चिकित्सकः दण्ड्यः। मनुष्याय अपि वृथा ओषधं न दद्यात् इति मनुस्मृतौ वर्णितमस्ति। यथा ---

“चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।

अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु च मध्यमः³ ॥”

मनुस्मृतौ वर्णिताः गृहस्थाश्रमस्य सिद्धान्ताः आयुर्वेदे वर्णितानां नैतिकतानाम् अनुरूपाः सन्ति। मनुना ओषध-क्षुप-वृक्ष-वल्लीनां रूपे भेदः प्रदर्शितः अस्ति। यत्र फलानि पुष्पाणि च अधिकानि भवन्ति तत् ओषधं कथ्यते। यत्र पुष्पाणि न भवन्ति केवलानि फलानि एव भवन्ति सा वनस्पतिः कथ्यते।

¹ रघुवंशमहाकाव्यम्

² मनुस्मृतिः ४.२२०

³ मनुस्मृतिः ९.२८४

पुष्पयुक्ताः फलयुक्ताः च वृक्षाः भवन्ति। गुल्म-गुच्छप्रकारकं तृणं वल्ली कथ्यते। वल्ल्याः अन्तर्संज्ञा भवति। वल्ल्या सुखदुःखादीनां सर्वेषाम् अनुभवं भवति।

“अन्तः संज्ञा भवन्त्येते सुख-दुःखसमन्विताः⁴।”

विष्णुस्मृतिः

विष्णुस्मृतौ या दिनचर्या स्वस्थव्यक्तये वर्तते सा वृद्धवाग्भट्टद्वारा रचिते अष्टाङ्गसंग्रहे ग्रन्थे अस्ति तद्वदेव अस्ति। तत्र शौचकर्मसंबन्धिवर्णनं तथा मृत्तिकायाः प्रयोगादीनां वर्णनम् अष्टाङ्गसंग्रहग्रन्थस्य वर्णनमिव अस्ति। यथा ---

“गन्धलेपक्षयकरम्⁵।”

“लेपगन्धापहम्⁶।”

“न पत्यनिलानलेन्द्रकस्त्रीगुरुब्राह्मणानाञ्च⁷।”

“न नारी पूज्या गोऽर्केन्दुर्वाय्वत्राग्निजलं प्रति⁸।”

दन्तधावनार्थम् अरिष्ट-विभातक-धाव-घनवन-बन्धुवृक्षाणां काष्ठानाम् उपयोगः भवति तथा दन्तचिकित्सार्थं वट-आसन-अर्क-खदिर-करञ्ज-सर्ज-नीमादीनां वृक्षाणाम् उपयोगः भवति।

अन्यद्वारा निर्मितात् कूपात् जलं निष्काश्य कृतं स्नानम् अपि हितकारी नास्ति। अन्यस्य स्नानस्य अनन्तरं यत् जलमवशिष्यते तेन जलेन अपि स्नानं न करणीयम्। अष्टाङ्गसङ्ग्रहग्रन्थे, याज्ञवल्क्यस्मृतौ, विष्णुस्मृतौ च स्नानविषयकम् उल्लेखं प्राप्यते। स्नानं कृत्वा तदनन्तरम् मस्तकस्य धुननं न कर्तव्यमित्यपि उल्लेखः कृतः वर्तते।

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

चरकसंहितायां याज्ञवल्क्यस्मृतौ च गुणेषु समानता अस्ति। यथा भूतस्य प्रवेशविषये, वञ्चकपुरुषाणां वर्णने, गर्भाशयस्य मासिकविकाससन्दर्भे चरकसंहितायां याज्ञवल्क्यस्मृतौ च समानाः गुणाः सन्ति।

षड्प्रकाराणां त्वचाविषये, अस्थीनां विषये, इन्द्रियाणां तथा तेषां विषयाणां सन्दर्भे, प्राणवायूनां सन्दर्भे, शरीरस्थानां धातूनांसन्दर्भे, दोषाणां विषये च चरकसंहितायां याज्ञवल्क्यस्मृतौ च समानं प्रतिपादनं प्राप्यते।

दैवस्य तथा पुरुषकारस्य बलाबलस्य विवेचनं चरकसंहितायाः विमानस्थानस्य तृतीये अध्याये समानमस्ति। तद्यथा ---

“दैवे पुरुषकारे च स्थितं हास्यबलाबलम् ।

दैवमात्मकृतं विद्यात् कर्म यत् पौर्वदैहिकम्⁹ ॥”

⁴ मनुस्मृतिः १.४९

⁵ विष्णुपुराणम्

⁶ अष्टाङ्गसङ्ग्रहः

⁷ विष्णुपुराणम्

⁸ अष्टाङ्गसङ्ग्रहः

⁹ चरकसंहिता विमानस्थानम् ३. २९,३०

“कर्म किञ्चित् काले विपाके नियतं महत् ।
किञ्चित्कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते¹⁰ ॥”
“दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ।
तत्र यैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥
केचिद् दैवात् स्वभार्यायाः कालात् पुरुषकारतः ।
संयोगे केचिदिच्छन्ति फलं कुशलबुद्धयः ॥
यथा होकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति¹¹ ॥”

कर्मसिद्धिः तथा पुरुषकारः दैववशात् भवति। क्वचित् दैवेन क्वचित् कालसंयोगेन वा कार्यसिद्धिः भवति। यथा एकचक्रेण रथस्य गतिः न भवति तथैव पुरुषार्थेण विना दैवत्वं न प्राप्यते।

चरकसंहितानुसारं भगवता आत्रेयेण कथितं वर्तते यत् आयुर्वेदशास्त्रे प्राणिनाम् आयुष्यं युक्तेः अपेक्षां विदधाति। आयुषः बलाधिक्यता बलशून्यता वा पुरुषकारस्य उपरि आधारितमस्ति। यथा पूर्वजन्मनि आत्मना स्वयं कृतं कर्म दैवं ज्ञातव्यं तथा इह जन्मनि यत् कर्म भवति सः पुरुषकारः अस्ति इति ज्ञातव्यम्। दैवे पुरुषकारे च कर्मसु बलप्रधानता अबलप्रधानता च भवति।

गर्भविकासः

याज्ञवल्क्यस्मृतौ गर्भस्य विकासविषये अपि चरकेण सह साम्यता दृश्यते। यथा प्रतिमासे गर्भाशये गर्भस्य विकासः कथं भवति? इति। यथा तृतीये मासे आत्मा गर्भं प्रविशति, अष्टमे मासे तेजः मातुः गर्भं प्रविशति। अष्टमे मासे उत्पन्नस्य गर्भस्य विषये वर्णितं वर्तते यथा ---

“आत्मा गृह्णात्यजः सर्वम् तृतीये स्पन्दते ततः ।

देहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ॥

वैरूप्यं मरणं वाऽपि तस्मात् कार्यं प्रियं स्त्रियाः¹² ॥”

- मुमुक्षुभ्यः येषामुपायानां वर्णनं चरकसंहितायां वर्तते ते एव उपायाः याज्ञवल्क्यस्मृतौ अपि वर्णिताः सन्ति। ‘जातिस्मर’ इत्यस्य अपि उल्लेखः दृश्यते।
- योगसिद्धेः वर्णने उभौ ग्रन्थौ समानौ एव स्तः।
- आत्मनः सम्बन्धे यः प्रश्नः चरकसंहितायाम् उपस्थितः भवति स एव प्रश्नः याज्ञवल्क्यस्मृतौ उद्भूतः भवति।¹³

उपसंहारः

भारतीयपरम्परानुसारम् अद्य वयं वैदिकोपनिषदेषु स्मृतिग्रन्थेषु च ऋषिभिः दत्तस्य धनस्य समर्थनं गृहीत्वा संस्कृतिं पालयामः, कालिदासस्य रघुवम्सकव्ये अपि चिकित्साविषये चर्चा अस्ति।

¹⁰ चरकसंहिता विमानस्थानम् ३.३५

¹¹ याज्ञवल्क्यस्मृतिः

¹² याज्ञवल्क्यस्मृतिः ३.७९

¹³ याज्ञवल्क्यस्मृतिः

याज्ञवल्क्यस्मृतिः गीताप्रेस गोरखपुर वि.स. २०१३

मनुस्मृतौ अपि ते रोगान् दूरीकर्तुं चिकित्सां च ददति। स्म औषधसहायेन, तथैव मनुस्मृतौ वर्णाश्रमेण सह नैतिकगुणाः मनुः च वृक्षरूपेण औषधं दर्शितवान्, बेलानां च मूलरूपेण च फलानि पुष्पाणि च औषधरूपेण अपि उपयोक्तुं शक्यन्ते। विष्णुस्मृतिः स्वास्थ्यरक्षणस्य विषये सूचनां ददाति। यथा दन्तधावनं कथं कर्तव्यं कस्मात् वृक्षात् किं जलं कर्तव्यम् ।इति use for drinking.स्नानप्रकाराः कथं स्नानम् इत्यादयः उक्ताः सन्ति। यजवल्कस्मृतिः कर्मस्य पुरुषस्य च कर्मस्य सिद्धान्तानां विषये चर्चा कृतवती अस्ति।यतः भविष्यम् अपिकालेन सह परिवर्तते, पुरुषार्थं कृत्वा तत् दैवं परिवर्तयति। याजवल्कस्मृतौ गर्भं बालाः कथं विकसन्ति। कस्मिन् मासे आत्मा गर्भं प्रविशति।अष्टमे मासे अपि बालस्य लिङ्गं ज्ञायते। अतः स्मृतिग्रन्थान् पश्यामः चेत् आयुर्वेदः शाश्वतः आसीत्। वयं च शक्नुमः कल्पयतु यत् तेषु दिनेषु वैद्याः तेषां चिकित्सायाम् आयुर्वेदौषधानां प्रयोगं कुर्वन्ति स्म।

संदर्भ

1. पुराणविमर्श ,बलदेव उपाध्याय चौखम्बा विद्याभवन वाराणशी द्वितिय सं. 1978
2. अष्टाङ्गसङ्ग्रहः डा,ब्रह्मानन्द त्रिपाठी चौखम्बा ओरियन्टालिया स. 2014
3. चरकसंहिता भाग-1,2प्रो.आचार्य विद्याधरशुक्ल,चौखम्बासंस्कृत सिरिस ओ.वाराणसी प. स.२०१५
4. मनुस्मृतिः भाषांतरकर्ता शंकरदत्त पार्वतीशंकर लीक्षु अण्डानंदनी प्रसादी सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय , मुद्रक प्रकाशक -अमदावाद,
5. आयुर्वेद का इतिहास,डा.दीपकयादव,प्रेमचंद,प्रो.रामहर्षसिंह,चौखम्बा सुरभरातीवाराणसी

‘टोका येथील श्री सिद्धेश्वर मंदिराच्या वास्तुशिल्पकलेचा अभ्यास’

श्री. शितल विठ्ठल गोरे (A.T.D., Art Master)

चित्रकार / कलाशिक्षक

कला विभाग प्रमुख- आबासाहेब काकडे विद्यालय, शेवगाव जि. अहिल्यानगर, महाराष्ट्र

प्रस्तावना :

भारताची धार्मिक आणि सांस्कृतिक परंपरा अनेक प्राचीन मंदिरांमधून दिसून येते. भारतात मंदिरांचा इतिहास फार प्राचीन आहे. संपूर्ण भारतात शंकर महादेवाची अनेक हेमाडपंती मंदिरे पाहायला मिळतात. त्यामध्ये बारा महत्वाचे मंदिर आहेत त्यांना आपण ज्योतिर्लिंग म्हणतो त्यापैकी पाच ज्योतिर्लिंग मंदिरे महाराष्ट्रात आहेत. नाशिक मधील त्र्यंबकेश्वराचे मंदिर व वेरूळ येथील घृष्णेश्वराचे मंदिर हा वास्तुशिल्पकलेचा उत्तम नमुना आहे. याप्रमाणेच आणखी मोठ्या प्रमाणात मंदिरे भारतातील बऱ्याच राज्यात उपलब्ध असून याच पद्धतीची, पण दुर्लक्षित असलेली शिवाची मंदिरे महाराष्ट्रातील अनेक गावात देखील आहेत. विशेषतः मौर्य काळापासून भारतात गुहा मंदिरे निर्माण करण्यात आली. शिलालेखामध्ये इ.स. पूर्व पहिल्या शतकापासून देव देवतांचे उल्लेख आढळतात परंतु इ.स. चौथ्या शतकात प्रत्यक्ष मंदिरे सापडतात. महाराष्ट्रातील प्राचीन मंदिरांपैकी अहिल्यानगर जिल्ह्यातील व मराठवाड्याच्या सीमेवरील टोका येथील सिद्धेश्वर मंदिर हे आहे. देवगिरीच्या यादवांनी अनेक वास्तुशिल्पकारांना राजाश्रय दिला त्यामुळे मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणावर यादव शैलीत मंदिराची निर्मिती झाली. नंतरच्या काळात कल्याणीचे चालुक्य राजे हिंदू धर्माचे कडवे उपासक होते. त्यांनी शिव आणि विष्णूचे अनेक मंदिरे बांधली संपूर्ण भारतात शंकर महादेवाची उपासना करणारे भक्त मोठ्या प्रमाणात आहेत. अशाच मंदिरांपैकी अहमदनगर जिल्ह्यातील टोका हे गाव त्यातील एक महत्वाचे ठिकाण आहे. येथे असलेले श्री सिद्धेश्वर मंदिर हे केवळ श्रद्धास्थान नसून वास्तुकलेचा देखील उत्कृष्ट नमुना आहे. या मंदिराच्या स्थापत्यकलेची सखोल ओळख करून घेणे, इतिहास व कलात्मक वैशिष्ट्ये यांचा अभ्यास करणे ही एक महत्वाची बाब आहे.

इतिहास आणि धार्मिक महत्त्व:

श्री सिद्धेश्वर मंदिर हे प्राचीन देवालयांपैकी एक असून, त्याचा उगम यादव काळात (१२व्या ते १३व्या शतकात) झाला असे मानले जाते. यादव राजवटीच्या काळात वास्तुकलेला प्रोत्साहन देण्यात आले होते, आणि याचा स्पष्ट पुरावा या मंदिरात दिसून येतो. हे मंदिर भगवान शिवाला समर्पित असून, स्थानिक लोकांसाठी ते श्रद्धेचे केंद्र आहे. मंदिराभोवती असलेला निसर्गरम्य परिसर, गोदावरी व प्रवरा या नद्यांचा संगम, त्यांचा प्रवाह आणि शांत वातावरण यामुळे या ठिकाणाला अध्यात्मिक उर्जा प्राप्त झाली आहे. श्रावण महिना आणि महाशिवरात्रीला येथे मोठ्या प्रमाणावर भक्तगण दर्शनासाठी येतात.

श्री सिद्धेश्वर मंदिर :

प्रवरा व गोदावरी संगमावरील टोका गावातील श्री सिद्धेश्वर मंदिर हे अहिल्यानगर व मराठवाड्याच्या सीमेवरील बाराव्या व तेराव्या शतकातील यादवकालीन पुरातन वास्तुकलेचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे.

याच्या पूर्वेला घुटेश्वर व मुक्तेश्वर ही पुरातन मंदिरे आहेत. यांनाच लागून कायगावातील रामेश्वर मंदिर हे देखील पुरातन वास्तुशिल्प कलेचा एक उत्तम नमुना आहे.

सिद्धेश्वर मंदिराच्या पूर्व व उत्तर बाजूस प्रवरा व गोदावरीचे पाणी व बाकी बाजूस दाट झाडी यामुळे मंदिरास नैसर्गिकपणे सुरक्षितता प्राप्त झाली असल्याने ते सुस्थितीत राहिले आहे. दोन नद्यांच्या मध्ये असलेल्या या मंदिरास सुंदर निसर्ग सौंदर्य लाभले आहे. अलीकडच्या काळात प्रवरा नदीवर पूल झाल्याने मंदिरापर्यंत जाण्यासाठी मार्ग झाला आहे. मंदिर परिसरात प्रवेश केल्यानंतर मंदिराच्या चारही बाजूने दगडी तटबंदी, पूर्वाभिमुखी मंदिराचे प्रवेशद्वार पश्चिमेस आहे. प्रवेशद्वारावर नगरखाना आहे. मंदिराची रचना पेशवेकालीन आणि हेमाडपंथी शैलीची असून काळ्या पाषाणातील कोरीव काम अत्यंत देखणी आहे. उजव्या बाजूला विष्णूचे आणि डाव्या बाजूला देवीचे मंदिर व मध्ये सिद्धेश्वराचे मुख्य मंदिर अशी रचना आहे.

मुख्य मंदिराचे शिखर हे लहान लहान शिखरांनी बनलेले आहे. सभा मंडपावरील शिखर गोल घुमटासारखे आहे. सभामंडप, गर्भगृह व गर्भगृहात मोठे शिवलिंग अशी याची रचना आहे. मंदिरातले स्तंभ पेशवेकालीन शैलीचे असून यावर भारवाहक यक्ष धरताना अशा स्वरूपात कोरलेले आहे. सभा मंडपातील नक्षीदार छतावर कृष्ण विविध मुद्रेत कोरलेला दिसतो. सभामंडपाच्या छतावर सुंदर नक्षीकाम कोरलेले आहे. मुख्य मंदिरासमोरील नंदी खूपच सुंदर आहे. नंदीच्या शिल्पात प्रमाणबद्धता अचूकपणे दाखवलेली आहे. त्यावरील साखळ्यांचे कोरीव काम जणू वास्तववादी वाटते. सापाचे वेसन, नक्षीदार पट्टे, छोट्या घंट्यांचे वेल, अतिशय सुंदरपणे दाखवले आहेत.

मंदिराच्या प्रवेशद्वारावर द्वारपाल दाखवलेले आहेत. मुख्य मंदिराच्या दोन्ही बाजूच्या भिंतींवर रामायण, महाभारत व पौराणिक कथा तसेच डाव्या बाजूस राजा याच मंदिराचे दर्शन घेताना तर उजव्या बाजूस द्रोपदी स्वयंवराची सुंदर शिल्प आहे. तर मंदिराच्या समोरच्या भागात दशावतार पट्टीका अतिशय रेखीवपणे कोरलेली आहे. तसेच मुख्य मंदिरावर बाळकृष्णाचे गोकुळातले प्रसंग, कृष्णाच्या गोपिकांसोबतच्या लीला, अर्जुनाचे, भीमाचे गर्वहरण, अशोक वनातील हनुमान सिता दर्शन भेट तसेच काही रोचक शिल्पे आहेत. इथल्या पट्टीकेवर स्त्रियांच्या विविध भावमुद्रा, नृत्यमुद्रा, टाळ मृदुंग आदी. वाद्य वाजवताना केशसंभार करताना आणि विना वाजवतानाचे प्रसंग कोरलेले आहेत. मंदिरावरील हत्तीची, माकडांची विविध प्राण्यांची छोटी शिल्पे लक्ष वेधून घेतात.

वास्तुशिल्पीय वैशिष्ट्ये:

श्री सिद्धेश्वर मंदिर हे यादवकालीन हेमाडपंथी शैलीचे आदर्श उदाहरण आहे. हेमाडपंथी स्थापत्यशैलीत मुख्यत्वे काळ्या दगडांचा वापर केला जातो. या शैलीचे महत्त्व म्हणजे मंदिर बांधण्यासाठी सिमेंट किंवा इतर बांधकाम साहित्याचा वापर न करता दगडांना एकमेकांत अचूकपणे बसवले जाते.

1. **गर्भगृह:** मंदिराचे गर्भगृह लहान असून, तेथे शिवलिंग स्थापित आहे. हे शिवलिंग अत्यंत प्राचीन असून त्यावर नक्षीकाम केलेले आहे.
2. **सभामंडप:** मंदिराच्या सभामंडपामध्ये खांबांवर कोरीव नक्षीकाम आहे. या नक्षीकामामध्ये विविध पौराणिक कथांचे दर्शन घडते. या खांबांवरील शिल्पे बारीकसारीक तपशीलांसह कोरलेली आहेत.
3. **शिखर:** मंदिराचे शिखर हे लहान लहान शिखरांनी बनलेले आहे असून त्यावर कलात्मक आकृत्या आहेत. शिखराच्या रचनेत गाभाऱ्यापासून ते माथ्यापर्यंत सौंदर्यपूर्ण समतोल राखण्यात आला आहे.

4. **प्रवेशद्वार:** मंदिराच्या प्रवेशद्वारावर जय विजय द्वारपाल दाखवलेले आहेत असून, या ठिकाणी सिंहाच्या प्रतिमा कोरल्या आहेत. त्या मंदिराच्या रक्षणासाठी आणि भव्यतेसाठी महत्त्वपूर्ण मानल्या जातात.
5. **शिल्पे:** मंदिरात रामायण, महाभारत, पुराण, सुरसुंदरी, व्याल-शरभ यांसारख्या अनेक महाकाव्य कथा किंवा पात्रातील अनेक शिल्पे आहेत.

विष्णू मंदिर :

शेजारील उजव्या बाजूचे विष्णू मंदिर आकाराने छोटे आहे. त्यावर प्रत्येक दिशेला देव देवतांची शिल्पे, पश्चिम दिशेचा स्वामी वरून त्याची वाहन हत्ती वर्णाचा पास आणि त्याची गदा अशी शिल्पे अप्रतिमपणे कोरलेले आहेत. आग्नेय दिशेचा स्वामी यम त्याचे वाहन रेडा आहे. नैऋत्य दिशेस स्वामी निऋती हा नेहमीच कृत दाखवलेला दिसतो. याचे प्रमुख शस्त्र शडग असून याने हातात शत्रूचे कापलेले मुंडके पकडलेले आहे. वायव्य दिशेचा स्वामी वायू हातात ध्वज घेऊन उभा आहे. त्याचे वाहन बहुदा बैल आहे. पूर्व दिशेचा स्वामी देवराज इंद्र. त्याच्या ऐरावत हत्ती स्वभाव ईशान्य दिशेचा स्वामी ईशान अथवा रुद्र हाती त्रिशूल, डमरू, कमंडलू आणि नाग धारण करून वाहन नंदीसह उभा आहे. उत्तर दिशेचा स्वामी कुबेर त्याचे नकरासह उभा आहे. वरील दिकपालांपैकी अग्नी, कुबेर आणि वरूणाच्या वाहनांमध्ये विविध पुराणांमध्ये वेगवेगळी वाहने दिली आहेत. अग्नीचे वाहन काही ठिकाणी बैल तर वरूणाचे नक्र अथवा मगर असे दाखवलेले आहे. याच मंदिराच्या मागच्या बाजूने भिंतीवर हत्ती आणि मर्कटांचे अनोखे शिल्प कोरलेले आहे. मर्कट तर इतके खुबीने कोरलेले आहेत की त्याच्या जबड्यातील दातही अगदी स्पष्टपणे दिसत आहेत. तसेच

देवी मंदिर :

डाव्या बाजूचे देवी मंदिर यावर श्री देवतांच्या शिल्पे आहेत. चामुंडेच्या शिल्पात हातामध्ये शस्त्र धारण करून असुराचा नाश करताना दाखवले आहे. वाराही, मातृकामधली एक माहेश्वरी शस्त्रे त्रिशूळ, डमरू, खडग वाहन नंदी, हाती कमांडलो धारण केलेली कौमारी. एका हातावर बीजपूरक म्हणजेच माळुंगाच्या फळांचा घोंस धारण केलेले आहे. जे नवनिर्माणाचे, मांगल्याचे प्रतिक आहे. कमळावर बसलेली महालक्ष्मी, सिंह हे वाहन असलेले नारसिंही, हत्ती हे वाहन असलेले इंद्राणी, गरुड वाहन असलेली वैष्णवी. अशा वैविध्यपूर्ण शिल्पकृती येथे आहेत. मंदिर, कळस, हत्ती आणि गुलाब पुष्पांच्या कलाकुसरीचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. यावरील सर्वच शिल्पकाम अतिशय कोरीव आणि सुंदरपणे घडवलेले दिसते. त्याचबरोबर विष्णू मंदिराशेजारील पडवी, पडवीचे खांब व दोन्ही खांबावरील महिरप अतिशय सुंदर व एकसारखे घडवण्यात आलेले आहेत.

ठळक बाबी :

हिंदू धर्मीय मंदिर, शिव या देवतेचे मंदिर, शिवरात्री दिवशी यात्रा उत्सव, स्थान महाराष्ट्र, भौगोलिक समन्वय 19.6222785अंशN 75.0140806अंश, मंदिर शैली- यादव शैली, निर्माता सेउना(यादव) वंश, स्थापना अज्ञात. मालकी: भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण.

निसर्ग आणि पर्यावरणीय जडणघडण:

टोका हे गाव गोदावरी व प्रवरा नदीच्या काठी असल्याने मंदिराच्या परिसरात शांततापूर्ण वातावरण आहे. मंदिराभोवती असलेल्या मोठ्या वृक्षांनी या ठिकाणी हिरवाई आणली आहे. यामुळे येथे आलेल्या भाविकांना आणि पर्यटकांना निसर्गाचा आस्वाद घेत साधना करण्याची संधी मिळते. मंदिरा शेजारी गोदावरी व प्रवरा नदीवर असलेला घाट व बाग. घाटावरून दिसणारे नदीचे अप्रतिम निसर्ग सौंदर्य मनात टिपण्यासारखे आहे. महाशिवरात्रीला येथे मोठी यात्रा भरते. अनेक भाविक भक्त या मंदिराला भेट देतात. अहिल्यानगर(अहमदनगर), छत्रपती संभाजीनगर (औरंगाबाद) नाशिक या मार्गे मंदिराकडे येण्यासाठी चांगले मार्ग केलेले आहेत. वास्तुकला अभ्यासक व वास्तू कलाप्रेमींसाठी सिद्धेश्वर मंदिर पर्वणी आहे. अभ्यासक हे टोका गावचे मूळ रहिवासी आहेत.

संवर्धनाची आवश्यकता:

इतक्या प्राचीन आणि सुंदर वास्तुशिल्पीय वारशाचा दर्जा टिकवून ठेवण्यासाठी मंदिराच्या संवर्धनाची आवश्यकता आहे. काही ठिकाणी तटबंदीच्या बांधकामाचे नुकसान झालेले आहे. दगडी हेमाडपंथी मंदिरावर काही भागावर रंग दिला आहे त्यामुळे त्याच्या नैसर्गिक सौंदर्यास बाधा आलेली दिसून येते. स्थानिक प्रशासनाने आणि पुरातत्व खात्याने या मंदिराच्या देखभालीसाठी विशेष प्रयत्न करावेत, अशी अपेक्षा आहे.

निष्कर्ष:

श्री सिद्धेश्वर मंदिर हे केवळ धार्मिक दृष्टिकोनातून महत्वाचे नाही, तर वास्तुकलेचा अप्रतिम नमुना असल्यामुळेही ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्वाचे आहे. अशा वास्तूमधून भारताच्या प्राचीन संस्कृतीचे दर्शन घडते. या मंदिराच्या सौंदर्याचा आणि वास्तुकलेच्या वैशिष्ट्यांचा अनुभव घेण्यासाठी प्रत्येकाने या ठिकाणाला आवर्जून भेट द्यावी.

शोध निबंधाचा उद्देश:

1. प्राचीन वास्तुकलेचे महत्त्व समजावून घेणे.
2. सांस्कृतिक कलात्मक वारसा जतन करण्याची गरज अधोरेखित करणे.
3. ऐतिहासिक स्मारकांच्या संवर्धनासाठी प्रयत्नशील होणे.

संदर्भसूची :

1. स्थानिक लोकांच्या घेतलेल्या मुलाखती.
2. गुरव, मंदार (19 नोव्हेंबर 2015). "देखणा सिद्धेश्वर". लोकसत्ता(मराठीत).
3. "टोका येथील सिद्धेश्वर, देवी आणि विष्णू मंदिर". ahmednagar.nic.in महाराष्ट्र शासन, अहमदनगर जिल्हा. 2016-11-17 रोजी प्राप्त झाले .

उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्यशास्त्र विषयाचे महत्त्व: एक अभ्यास

Shree. Eknath Pandurang Dinde

Research scholar, Department of Education, Shivaji University, Kolhapur.

Dr. A. N. Jadhav

Azad College of education and research training centre Satara.

शोध सारांश

सार्वजनिक जीवन, शासन आणि समाजाच्या विविध पातळ्यांवरील कार्यप्रणालीबद्दल विद्यार्थ्यांचे ज्ञान वाढविण्याच्या दृष्टीने राज्यशास्त्र विषय अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भारतासारख्या लोकशाही राष्ट्रात, राज्यशास्त्राची अभ्यासक्रमात असलेली भूमिका विद्यार्थ्यांना केवळ राजकारणाचे ज्ञान देण्यापुरती मर्यादित नाही, तर त्यांना सामाजिक न्याय, समानता, अधिकार व कर्तव्य यांचीही जाणीव करून देते. हे संशोधन राज्यशास्त्र विषयाच्या महत्त्वावर आधारित आहे, जो उच्च माध्यमिक स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक व मानसिक विकासासाठी कसा महत्त्वपूर्ण आहे, हे स्पष्ट करतो.

या अभ्यासाद्वारे, राज्यशास्त्र विषयाच्या शिक्षणा मुळे विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्तीवर, समस्येचे निराकरण करण्याच्या क्षमतेवर आणि सामाजिक व राजकीय आकलनामध्ये बदल होतो, राज्यशास्त्राच्या शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांना आपल्या देशातील शासन यंत्रणेची सखोल समज प्राप्त होते, तसेच ते राजकीय प्रक्रियेतील नागरिक म्हणून आपली भूमिका ओळखू शकतात. हे द्वितीय स्रोतांद्वारे स्पष्ट केले आहे.

या अभ्यासातील प्राथमिक उद्देश म्हणजे उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्यशास्त्र विषय महत्त्वपूर्ण आहे हे समजून घेणे हा आहे. या अभ्यासाचा मुख्य निष्कर्ष असा आहे की, राज्यशास्त्र विषय विद्यार्थ्यांना आपल्या समाजाच्या कायद्याच्या, शासनाच्या आणि राज्यव्यवस्थेच्या कार्यपद्धतीचे सुसंगत ज्ञान देतो, तसेच त्यांना एक संवेदनशील व जाणीवदार नागरिक बनवतो. शिक्षणाच्या या बाबी विद्यार्थी भविष्यात अधिक जबाबदार आणि सक्रिय नागरिक म्हणून कार्य करू शकतील, यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो.

या संशोधनाच्या आधारावर शाळा व शालेय व्यवस्थेने राज्यशास्त्र विषयाचे महत्त्व अधिक प्रभावीपणे विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी पुढाकार घेण्याची आवश्यकता आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. राज्यशास्त्र विषयाचे शालेय शिक्षणातील महत्त्व ओळखणे.
2. राज्यशास्त्र विषयाच्या शालेय अभ्यासक्रमातील स्थानाचे विश्लेषण करणे.
3. उच्च माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांसाठी राज्यशास्त्र विषयाच्या अभ्यासाचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

संशोधन समस्येचे शब्दांकन: राज्यशास्त्र विषय, राज्यशास्त्र विषयाचे महत्त्व, उच्चमाध्यमिक स्तर, इ.

प्रस्तावना:

उच्च माध्यमिक शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक आणि सामाजिक विकासाचे अत्यंत महत्त्वाचे वळण असते. या स्तरावर विद्यार्थ्यांना केवळ अकादमिक ज्ञानच मिळवून दिले जात नाही, तर त्यांना समाजातील विविध प्रणालींवर, अधिकारांवर आणि कर्तव्यांवर आधारित शिक्षण देखील दिले जाते. राज्यशास्त्र विषय या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाचा आहे, कारण तो विद्यार्थ्यांना राजकारण, शासन यंत्रणा,

लोकशाही प्रक्रिया, मानवाधिकार, आणि सामाजिक न्याय यांच्या गाभ्यातील महत्त्वपूर्ण पैलूंवर विचार करण्याची संधी देतो.

राज्यशास्त्र विषय विद्यार्थ्यांना केवळ सत्तेचे स्वरूप आणि त्याची कार्यप्रणाली शिकवित नाही, तर त्यांना एक जागरूक नागरिक म्हणून तयार करतो. भारतासारख्या लोकशाही देशात, राज्यशास्त्राचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अधिकारांची आणि कर्तव्यांची जाणीव करून देते. या विषयाच्या अभ्यासामध्ये विद्यार्थ्यांना लोकशाही मूल्ये, मतदानाची महत्त्वता, शासनाचे दायित्व, समाजातील वर्तन, तसेच सामाजिक समस्यांवरील उपायांची माहिती दिली जाते.

राज्यशास्त्र हे एक असा विषय आहे जो विद्यार्थी समाजातील व विविध स्तरावर होणाऱ्या राजकीय प्रक्रियांबद्दल जागरूक करतो. उच्च माध्यमिक स्तरावर विद्यार्थ्यांना या विषयाची शिकवण देण्याचे कारण म्हणजे त्यांना भविष्यात आपले राजकीय, सामाजिक व नागरिक कर्तव्य योग्य प्रकारे पार पडता यावे. राज्यशास्त्राच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना विविध सरकारी संस्थांचे कार्य, संविधानाचे महत्त्व, आणि समाजातील विविध घटकांचे कार्य, आणि त्यांचे आपसातील परस्परसंबंध यांची सखोल माहिती मिळते.

उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्यशास्त्र शिकवण्याचे मुख्य उद्दीष्ट म्हणजे विद्यार्थ्यांमध्ये राजकारणातील तत्त्वज्ञान, लोकशाही मूल्ये, आणि नागरिक म्हणून अधिकार व कर्तव्य यांची जाणीव निर्माण करणे. या विषयाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना केवळ राजकीय घडामोडींची माहिती मिळवता येत नाही, तर त्यांना एक समजदार व सक्रिय नागरिक बनवण्याची संधी देखील मिळते.

या संशोधनामध्ये, उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्यशास्त्र विषय विद्यार्थ्यांसाठी कसा महत्त्वपूर्ण आहे?, या विषयांच्या माध्यमातून समाजातील सर्वसामान्य नागरिकांचे विचार, भविष्यातील नेतृत्व क्षमता, आणि विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासावर होणारा प्रभाव अशा अनेक घटकांचे सखोल विश्लेषण विद्यार्थ्यांसाठी कसे आवश्यक आहे हे मांडण्यात आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. राज्यशास्त्र विषयाचे शालेय शिक्षणातील महत्त्व ओळखणे.
2. राज्यशास्त्र विषयाच्या शालेय अभ्यासक्रमातील स्थानाचे विश्लेषण करणे.
3. उच्च माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांसाठी राज्यशास्त्र विषयाच्या अभ्यासाचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

राज्यशास्त्र:

राज्यशास्त्र ही एक सामाजिक विज्ञान शाखा आहे जी राजकारण, सरकार आणि सार्वजनिक धोरणाच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करते. यात तुलनात्मक राजकारण, आंतरराष्ट्रीय संबंध, राजकीय तत्त्वज्ञान आणि राजकीय अर्थकारण यासह उपक्षेत्रांची विस्तृत श्रेणी समाविष्ट आहे. राजकीय शास्त्रज्ञ राजकीय घटना समजून घेण्यासाठी आणि स्पष्ट करण्यासाठी परिमाणात्मक विश्लेषण, केस स्टडी आणि सैद्धांतिक मॉडेल यासारख्या विविध पद्धती वापरतात.

संशोधनाची आवश्यकता:

उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्यशास्त्र विषयाचा अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक, राजकीय, आणि नागरिकतेच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचा आहे. भारतासारख्या लोकशाही देशात, जेथे नागरिकांना

शासनाच्या विविध स्तरांमध्ये सक्रिय सहभाग असतो, तिथे राज्यशास्त्र विषयाचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कर्तव्यांची आणि अधिकारांची जाणीव करून देतो. यामुळे, विद्यार्थ्यांचे सशक्त नागरिक म्हणून रूपांतर होणे शक्य होते. या अभ्यासाची आवश्यकता खालील कारणांसाठी आहे:

1. **राजकीय आणि समाजशास्त्रीय ज्ञानाचा विकास:** राज्यशास्त्र विषय विद्यार्थ्यांना शासन यंत्रणा, संविधान, लोकशाही मूल्ये, आणि नागरिक कर्तव्यांविषयी सखोल ज्ञान देतो. या अभ्यासामुळे विद्यार्थ्यांना समाजातील बदलांना समजून घेण्याची क्षमता प्राप्त होते.
2. **नागरिकता आणि जबाबदारीचे महत्त्व:** राज्यशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये नागरिक म्हणून अधिकार आणि कर्तव्यांची जाणीव, तसेच लोकशाही प्रक्रियांतील सहभाग यांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना समजते. या अध्ययनामुळे त्यांना आपल्या हक्कांचे संरक्षण कसे करावे आणि समाजातील न्याय आणि समानतेसाठी कसे काम करावे, याची शिकवण मिळते.
3. **शालेय शिक्षणातील समग्र दृष्टिकोनाची आवश्यकता:** राज्यशास्त्र विषयाचा अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, मानसिक आणि सामाजिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. उच्च माध्यमिक स्तरावर शालेय अभ्यासक्रमात राज्यशास्त्र विषयाचे स्थान स्पष्ट करणे आवश्यक आहे, कारण हा विषय विद्यार्थ्यांच्या विचारशक्तीला चालना देतो आणि त्यांना विविध राजकीय व सामाजिक घडामोडींवर विचार करण्यासाठी प्रेरित करतो.
4. **लोकशाही शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्व:** लोकशाही देशात राज्यशास्त्र शिकवणे विद्यार्थ्यांना राजकीय प्रक्रियेतील भूमिका आणि मतदानाचे महत्त्व समजावून सांगते. त्यांना निर्णय घेत असताना विचारशक्तीचा वापर कसा करावा, हे शिकवले जाते.
5. **समाजातील बदलांचा प्रतिसाद:** विद्यार्थ्यांना समकालीन राजकीय घटनांवर चर्चा करण्याची संधी मिळाल्यामुळे, ते बदलत्या परिस्थितीत योग्य निर्णय घेण्यासाठी तयार होतात. हे समाजातील विविध समस्यांवर चर्चा करून त्यांचे समाधान कसे शोधावे, यासंबंधीचे ज्ञान प्रदान करते.

या सर्व बाबींमुळे, राज्यशास्त्र विषयाचा अभ्यास विद्यार्थ्यांच्या समग्र विकासासाठी आवश्यक आहे. यावर आधारित हा अभ्यास, शालेय शिक्षणामध्ये राज्यशास्त्र विषयाचे महत्त्व आणि त्याचे स्थान स्पष्ट करते.

संशोधन पद्धती

हा अभ्यास उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्यशास्त्र विषय शिक्षणाशी संबंधित विद्यमान साहित्याच्या सर्वसमावेशक पुनरावलोकनावर लक्ष केंद्रित करून गुणात्मक संशोधनाचा दृष्टिकोन स्वीकारतो. यामध्ये राज्यशास्त्र विषयाचे शैक्षणिक महत्त्व, त्याचे शिक्षणातील स्थान याबाबींचा शोध घेण्यासाठी शैक्षणिक प्रकाशने, पाठ्यपुस्तके आणि अभ्यासक्रम आढावा समाविष्ट आहे. तसेच, या अभ्यासात विविध माहितीपट स्रोत, दुय्यम डेटा संकलन पद्धती वापरल्या गेल्या आहेत. या स्रोतांमध्ये पाठ्यपुस्तके, जर्नल्स, शैक्षणिक लेख, वर्तमानपत्रे, ऑनलाइन प्रकाशने आणि अधिकृत दस्तऐवज समाविष्ट आहेत. गोळा केलेल्या माहितीचा अर्थ लावण्यासाठी आणि त्यातून अर्थपूर्ण निष्कर्ष काढण्यासाठी सामग्री विश्लेषण तंत्रांचा वापर करून संकलित डेटाचे विश्लेषण केले गेले आहे.

संबंधित संशोधनाचा आढावा

अरोरा, पी. (२०१७). राजकीय शास्त्र हे व्यक्तींना मानवी समाज आणि त्याचे मूलभूत कार्य समजून घेण्यास मदत करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. हे शिकवते की समाज कसे कार्य करतात, शासकीय प्रणालीचे तत्त्वे काय आहेत, आणि सामाजिक सुव्यवस्थेसाठी अधिकार आणि कायद्यांचे महत्त्व काय आहे. राजकीय शास्त्राशी संवाद साधताना व्यक्ती समाजातील त्यांच्या भूमिका आणि त्यांना शासकणाच्या प्रणालीचे समज विकसित करतात. या ज्ञानामुळे राजकीय संरचना आणि प्रक्रियांबद्दल व्यापक समज निर्माण होतो, ज्यामुळे व्यक्तींना समाजाच्या कार्यात सक्रियपणे सहभागी होण्याची आणि योगदान देण्याची क्षमता प्राप्त होते.

Alkasim, I. A., Adamu, A., Sufi, K. S., & Adamu, Y. (2021). या अभ्यासात नायजेरियामध्ये शाश्वत विकासासाठी राजकीय शास्त्र शिक्षणाच्या महत्त्वावर लक्ष केंद्रित केले आहे. अभ्यासाने राजकीय शास्त्राच्या विकास, सिद्धांत, सार्वजनिक प्रशासन, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि संघर्ष निवारण यासारख्या क्षेत्रांचा अभ्यास केला आहे. निष्कर्षानुसार, राजकीय शास्त्र विद्यार्थ्यांना सामाजिक समस्यांवर प्रभावीपणे काम करण्यासाठी साधने प्रदान करते, परंतु अभ्यासक्रमाच्या कमतरता आणि संसाधनांच्या अभावामुळे त्याची प्रभावीता मर्यादित आहे. अभ्यासाने राजकीय शास्त्राला अनिवार्य विषय म्हणून समाविष्ट करणे, आयसीटी आणि अनुभवात्मक शिक्षण पद्धतींचा समावेश करणे, आणि सरकारी समर्थन वाढवण्याची शिफारस केली आहे.

Studyfans, (Blog) राज्यशास्त्र का अभ्यास करावा? अनेक लोकांना राजकारण, राज्याच्या सार्वजनिक बाबी आणि जागतिकीकरणाशी संबंधित मुद्द्यांमध्ये रस असतो. राज्यशास्त्र राज्यपालन, राजकीय वर्तन आणि जागतिक संबंधांचे अध्ययन करते. हे विषय विचारशक्तीला धार देतात आणि नागरिक म्हणून आपल्या अधिकारांबद्दल सजग करतात. राजकारण, सार्वजनिक धोरण, आंतरराष्ट्रीय संबंध, सार्वजनिक प्रशासन आणि कायद्यात करियरसाठी हे अध्ययन महत्त्वपूर्ण ठरते. यामुळे विविध सरकारी, कायदा, माध्यम आणि गैर-नफा क्षेत्रांमध्ये करियरची संधी वाढते.

पुनरावलोकन:

राजकीय शास्त्र हे मानवी समाज, त्याच्या कार्यप्रणाली आणि शासनाच्या तत्त्वांचे सखोल अध्ययन करणारे एक महत्त्वपूर्ण शास्त्र आहे. यामुळे व्यक्तींना समाजातील त्यांची भूमिका आणि शासकीय प्रणालीचे समज प्राप्त होतात, जे त्यांच्या सामाजिक योगदानाला प्रोत्साहन देतात. हे शास्त्र विद्यार्थ्यांना सामाजिक समस्यांवर प्रभावीपणे काम करण्यासाठी आवश्यक साधने प्रदान करते, परंतु अभ्यासक्रमाच्या कमतरता आणि संसाधनांच्या अभावामुळे त्याची प्रभावीता मर्यादित आहे. राजकीय शास्त्र हे राजकारण, सार्वजनिक धोरण, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि कायद्यात करियरसाठी महत्त्वपूर्ण असते आणि नागरिकांना त्यांच्या अधिकारांसाठी सजग करते. यामुळे विविध सरकारी, कायदा, माध्यम आणि गैर-नफा क्षेत्रांमध्ये करियरच्या संधी उपलब्ध होतात.

उद्दीष्टानुसार विश्लेषण

राज्यशास्त्र हा विषय विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सामाजिक, राजकीय, आणि नागरिकतेच्या दृष्टिकोनातून विचार करण्याची प्रेरणा देतो. उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्यशास्त्र विषयाच्या शालेय शिक्षणातील महत्वाचे विश्लेषण खालील उद्दीष्टांनुसार केले जाऊ शकते:

१. राज्यशास्त्र विषयाचे शालेय शिक्षणातील महत्त्व ओळखणे

राज्यशास्त्र विषयाचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना समाजातील शासन प्रक्रिया, लोकशाही मूल्ये, आणि संविधानाची माहिती पुरवतो. हे शालेय शिक्षणाचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना त्यांच्या कर्तव्यांची, अधिकारांची आणि सामाजिक जबाबदारीची जाणीव करून देण्याच्या दृष्टिकोनातून आहे.

- **शासनाची कार्यप्रणाली समजावणे:** राज्यशास्त्र विद्यार्थ्यांना सरकारच्या विविध शाखांची, कार्यपद्धती, आणि संविधानाच्या तत्वांची माहिती देते, ज्यामुळे त्यांना राजकीय प्रक्रियांमध्ये सक्रिय सहभाग घेण्याची प्रेरणा मिळते.
- **नागरिकता आणि अधिकारांची जाणीव:** शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांना लोकशाहीत सहभागी होण्याचे महत्त्व शिकवले जाते. या विषयाच्या माध्यमातून त्यांना मतदान, नागरिक अधिकार आणि कर्तव्य यांची माहिती मिळते.

२. राज्यशास्त्र विषयाच्या शालेय अभ्यासक्रमातील स्थानाचे विश्लेषण

राज्यशास्त्र हा विषय उच्च माध्यमिक शालेय अभ्यासक्रमात एक महत्वाचा भाग म्हणून समाविष्ट आहे. या विषयाच्या अभ्यासामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या समाजात होणाऱ्या राजकीय घटनांचा सखोल आकलन प्राप्त होतो.

- **समाजातील विविध घटकांचे कार्य:** राज्यशास्त्र विद्यार्थ्यांना समाजातील विविध घटकांचे कार्य, त्यांच्या जबाबदाऱ्या, आणि परस्पर संबंध यांची माहिती देते. या माहितीने विद्यार्थ्यांना सामाजिक समरसतेचा अभ्यास करण्यास मदत होते.
- **शालेय अभ्यासक्रमामध्ये स्थान:** राज्यशास्त्र विषयाचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना ज्ञानाचीच नाही, तर त्यांच्या समज आणि विचारशक्तीचीही वृद्धी करतो. हा विषय त्यांना समकालीन राजकीय घटनांवर विचार करण्याची क्षमता प्रदान करतो.

३. उच्च माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांसाठी राज्यशास्त्र विषयाच्या अभ्यासाचे महत्त्व स्पष्ट करणे

उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्यशास्त्र शिक्षण विद्यार्थ्यांना एक जागरूक नागरिक बनविण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. या विषयाच्या अभ्यासामुळे विद्यार्थ्यांचे बौद्धिक, मानसिक आणि सामाजिक विकास होतो.

- **समाजातील सहभाग:** राज्यशास्त्राच्या अभ्यासामुळे विद्यार्थ्यांना समाजातील विविध घटकांच्या भूमिकेची जाणीव होईल. तसेच, राजकारणाच्या आणि शासन प्रक्रियेच्या सखोल समजामुळे ते एक सक्रिय आणि जबाबदार नागरिक बनतील.
- **लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग:** विद्यार्थ्यांना राज्यशास्त्र शिकवण्याचे एक महत्वाचे उद्दीष्ट म्हणजे त्यांना लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्यास प्रेरित करणे. राज्यशास्त्राच्या माध्यमातून

त्यांना मतदानाचे महत्त्व आणि कायद्यांचे पालन याची माहिती मिळते, ज्यामुळे ते भविष्यात योग्य निर्णय घेऊ शकतात.

निष्कर्ष:

उच्च माध्यमिक स्तरावर राज्यशास्त्र विषयाचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना नागरिक म्हणून कर्तव्यबद्ध, जबाबदार, आणि जागरूक बनवते. हा अभ्यास विद्यार्थ्यांना शासन यंत्रणा, संविधान, आणि लोकशाही प्रक्रियेचे महत्त्व शिकवतो. शिक्षणाच्या या पद्धतीमुळे, विद्यार्थ्यांना समाजातील विविध समस्यांवर विचार करण्याची आणि त्यावर उपाय शोधण्याची क्षमता प्राप्त होते, जे त्यांना भविष्यात एक सशक्त नागरिक बनवण्यासाठी मार्गदर्शित करते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. Aware, V. (२०१८). राज्यशास्त्र विषयाचे महत्त्व. ANI News. <https://www.aninews.in/rss/feed/cat>
2. JGU. (2022, May 26). आपण राज्यशास्त्राचा अभ्यास का करावा? व्याप्ती महत्त्व आणि अधिक. JGU Blog. <https://jgu-edu-in.translate.google.com/blog>
3. Alkasim, I. A., Adamu, A., Sufi, K. S., & Adamu, Y. (2021). The role of political science education toward achieving sustainable development in Nigeria. *Zamfara Journal of Politics and Development*, 2(1). Retrieved from <https://zjpd.com.ng>
4. Arora, P. (2017). Teaching learning process in political science. In *Pedagogy of social science* (pp. 25–42). IGNOU Publication. <https://www.researchgate.net/publication/365174137>
5. Wiredufred. (2024). *How to study political science*. www.notesforshs.com

हरितगृह परिणाम : एक भौगोलिक अभ्यास

प्रा. अमोल झुंबर कचरे

भूगोल विभाग प्रमुख

श्री साईबाबा महाविद्यालय, शिर्डी

प्रस्तावना-

मानवी कृतीमुळे वातावरणातील हरितगृह वायूंचे प्रमाण वाढले आहे ही चिंताजनक बाब आहे त्यामुळे हरितगृह परिणामत भर पडली असून जगाच्या तापमानात सरासरी वाढ झालेली आहे. औद्योगिक क्रांतीच्या सुरवातीपासून जीवाश्म इंधनाच्या ज्वलनामुळे वातावरणात कार्बन-डायऑक्साईड वायू मोठ्या प्रमाणात सोडला जात आहे. औद्योगिकरण, जंगलतोड, नागरीकरण, वाढते वाहतुकीकरण, आधुनिक कृषी पद्धती या कारणामुळे वातावरणात दिवसेंदिवस हरितगृह वायूंचे प्रमाण वाढत असून सरासरी तापमानात ही वाढ होत आहे याचा हवामान, कृषी, वनस्पती, पशुपक्षी, मानव, प्राणी, जंगले यावर विपरीत परिणाम होत आहे त्याचबरोबर विविध रोगांचा प्रादुर्भाव, आम्लपर्जन्य, ओझोन क्षय यासारखे दुष्परिणाम दिसत आहे.

उद्दिष्टे-

- 1) हरितगृह वायूंचा अभ्यास करणे.
- 2) भारतातील हरितगृह वायू उस्तर्जित होण्याचे प्रमाण अभ्यासणे.
- 3) भारतातील हरितगृह वायू उस्तर्जन करणाऱ्या प्रमुख राज्यांचा आढावा घेणे.
- 4) हरितगृह वायूंचा वेगवेगळ्या घटकांवर पडणारा प्रभाव अभ्यासणे.
- 5) हरितगृह वायू उस्तर्जन नियंत्रण आणण्यासाठी उपाय सुचविणे.

विषय विवेचन-

वातावरणातील प्रारणशील वायू म्हणजेच हरितगृह वायू सर्व दिशांना उर्जा उस्तर्जित करतात या उर्जेचा काही भाग (सु.५५%) पृष्ठभागाकडे येत असल्याने पृथ्वीचा पृष्ठभाग तापतो. तापलेल्या पृष्ठभागाकडून वरच्या दिशेने उर्जा उस्तर्जित तसेच परावर्तीत होते. जसे पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचे तापमान वाढते, तसे वर जाणाऱ्या उर्जेचे प्रमाण वाढते. जेव्हा वरून खाली व खालून वर उर्जा प्रवाह समान होतात, तेव्हा वातावरणाचे तापमान वाढत जाऊन स्थिर होते. ही तापमान वाढ म्हणजेच हरितगृह परिणाम होय. हरितगृह परिणाम म्हणजे एखाद्या काचेच्या पेटीत सूर्यकिरणे सरळ आत प्रवेश करू शकतात. त्यामुळे पेटीतील तापमान एकदम वाढते मात्र उष्णतेचे उस्तर्जन होऊ शकत नाही यालाच हरितगृह परिणाम असे म्हणतात. वातावरणात असलेले कार्बन-डायऑक्साईड, मिथेन, नायट्रस ऑक्साईड, जलबाष्प, क्लोरोफ्लुरोकार्बन भूपृष्ठाने उस्तर्जित केलेली उष्णता शोषून घेतात. त्यामुळे पृथ्वीचे सरासरी तापमान स्थिर राहते. या परिणामाला हरितगृह परिणाम असे म्हणतात तर या वायुना हरितगृह वायू असे म्हणतात.

मात्र अलीकडच्या काळात मानवी क्रिया, मानवाचा नैसर्गिक पर्यावरणात वाढलेला हस्तक्षेप अशा वेगवेगळ्या कारणामुळे हरितगृह वायूंच्या प्रमाणात मोठ्या प्रमाणावर वाढ झालेली आहे उष्णतेचे अधिक शोषण झाल्याने सरासरी तापमानात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आढळते. साधारणपणे १९५० पासून

जागतिक तापमान वाढीचे तीव्र दुष्परिणाम जाणवू लागले आहेत. जंगलतोड, शेती आणि वस्तू उत्पादन यामुळेही हरितगृह वायूंची निर्मिती होते.

हरितगृह वायू पुढीलप्रमाणे.

1) कार्बन-डायऑक्साईड-

हा मुख्य हरितवायू असून पृथ्वीच्या सध्याच्या जागतिक तापमानवाढीस जबाबदार वायुपैकी एक समजला जातो. वातावरणात या वायूचे शेकडा प्रमाण 0.03% असून पृथ्वीवरील सजीव सृष्टी साठी आवश्यक असून हवामान नियंत्रणातही महत्वाची भूमिका बजावतो. हा वायू उष्णता शोषक आहे. कार्बन-डायऑक्साईड वायू रेफ्रिजरेट म्हणून अग्निशामक यंत्रामध्ये लाईफ राफ्टस आणि लाईफ जाकेट फुगविण्यासाठी, कोळसा फोडण्यासाठी, फोमिंग रबर आणि प्लास्टिक, ग्रीनहाउस मध्ये वनस्पतीच्या वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि कार्बोनेट पेयामध्ये केला जातो.

2)नायट्रस ऑक्साईड-

हे एक शक्तिशाली हरितगृह वायू आणि ओझोन कमी करणारे रसायन आहे. याचे प्रामुख्याने मानवनिर्मित उस्तर्जन प्रामुख्याने शेतजमिनी आणि कुरणामध्ये नायट्रोजन खत आणि जनावरांचा कचरा वापरण्यापासून होते. नायलॉन उत्पादने, कोळशाचे ज्वलन, नायट्रोजन युक्त खतांचा अधिक वापर, देशात नायट्रोजन युक्त खतांचा जास्त वापर झाल्याने वातावरणात नायट्रस ऑक्साईडचे प्रमाणही वाढलेले आढळते.

3) मिथेन -

हा एक ज्वलनशील वायू आहे, कार्बन आणि हायड्रोजन यांचे संयुग असलेला हा वायू इंधन म्हणून वापरतात दलदलीच्या जागी कुजणाऱ्या वनस्पती, कुजणाऱ्या कार्बनी पदार्थातून मिथेन बाहेर पडतो व वातावरणात मिसळतो.

4) क्लोरोफ्लुरोकार्बन -

1940 च्या सुमारास क्लोरोफ्लुरोकार्बन हा मानवनिर्मित वायू वापरण्यात आले रेफ्रिजरेटर आणि एरोसोल फवारण्यासह विविध कारणासाठी वापरले जाणारे वायू आहे. जागतिक तापमान वाढीच्या दृष्टीने हा वायू अतिशय उपद्रवकारक आहे.

भारतातील सर्वाधिक हरितगृह वायू उस्तर्जन करणारे 10 राज्य -

हरितगृह वायू उस्तर्जन करणाऱ्या राज्यामध्ये भारतातील विकसित तसेच खनिज संपन्न राज्याचा मोठा वाटा आहे कारण या राज्यामध्ये कृषी, वीज, वाहतूक, उद्योगांचा मोठ्या प्रमाणवर विकास झालेला आहे . त्यामुळे या राज्यामधून जास्तीत जास्त हरितगृह वायू उस्तर्जित होत आहेत त्यामुळे वातावरणात कार्बन-डायऑक्साईड, मिथेन, नायट्रस ऑक्साईड, क्लोरोफ्लुरोकार्बन या सारख्या विघातक वायूंचे प्रमाण वाढत आहे . भारतात गुजरात, ओरिसा, छत्तीसगड, झारखंड, कर्नाटक, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, राजस्थान, पश्चिम बंगाल, तामिळनाडू या राज्यातून सुमारे 80% हरितगृह वायू उस्तर्जन होते.भारतात हरित गृह वायूंचे सर्वाधिक उस्तर्जन वीज, कृषी, वाहतूक, निवासी, सिमेंट, लोखंड व पोलाद उद्योग, कचरा या क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणवर होते.

हरितगृह वायू उस्तर्जन करणारे 10 राज्य

Emission from Top 10 States for year – 2013(Table-1)

राज्य	गुजरात	ओरिसा	छत्तीसगड	झारखंड	कर्नाटक	महाराष्ट्र	आंध्रप्रदेश	राजस्थान	प.बंगाल	तामिळनाडू
हरितगृह वायू निर्मिती स हिस्सा	14%	13%	10%	09%	8%	8%	7%	5%	5%	4%

CEEW Analysis

वरील टेबल क्र. 1 नुसार भारतातील हरितगृह वायू उस्तर्जनापैकी कार्बन-डायऑक्साईड, मिथेन, नायट्रस ऑक्साईड या तीन वायुंचा समावेश आहे ज्याचा भारतातील मानवनिर्मित उस्तर्जनात मोठा वाटा आहे राज्य स्तरावर भारतातील हरितगृह वायू उस्तर्जन 80% उस्तर्जन वरील टेबल क्र. 1 मधील 10 राज्यातून होते. गुजरात 14%, ओरिसा 13%, छत्तीसगड 10%, झारखंड 09%, कर्नाटक 8%, महाराष्ट्र 8%, आंध्रप्रदेश 7%, राजस्थान 5%, प.बंगाल, तामिळनाडू 4%. या 10 राज्यातून भारतातील सर्वात जास्त हरितगृह वायू उस्तर्जन होते भारतात मोठ्या प्रमाणावर वीज निर्मितीसाठी दगडी कोळसा वापरला जातो त्याच्या ज्वलनातून मोठ्या प्रमाणावर कार्बन-डायऑक्साईड वायू वातावरणात मिसळतो. कृषी साठी खतांचा वापर केला जातो भारतात मोठ्या प्रमाणावर रासायनिक खतांचा वापर केला जातो ज्यातून नायट्रस ऑक्साईड हा वायू वातावरणात मिसळला जातो.

हरितगृहवायू परिणामाचे परिणाम-

- 1) मानवी स्वास्थ्यावर गंभीर परिणाम.
- 2) प्राणी व पशावर परिणाम नामशेष होतील.
- 3) हानिकारक वादळांची निर्मिती.
- 4) वाळवंटीकरणाला सुरवात होईल.
- 5) भूजलपातळी खोल जाऊन क्षारांच्या प्रमाणात वाढ होईल
- 6) बर्फ वितळेल , पाण्याच्या पातळीत वाढ, नद्यावर परिणाम होईल
- 7) स्थलांतरात वाढ होईल.
- 8) ऋतूमनावर परिणाम होईल.
- 9) परिसंस्था संतुलन बिघाड.
- 10) शेतीवर परिणाम, मृदा धूप
- 11) ओझोन क्षय , आम्लपर्जन्य

हरितगृहवायू परिणाम कमी करण्याचे उपाय-

- 1) हरितगृहवायू उस्तर्जनावर कर लादणे.
- 2) अपारंपारिक उर्जा स्रोतांचा वापर करणे.
- 3) कार्बन-डायऑक्साईड वायू उस्तर्जन कमी करणे.
- 4) कार्बन-डायऑक्साईड वायूची विल्हेवाट लावणे.
- 5) कार्बन क्रेडीट साठी स्पर्धा निर्माण करणे.
- 6) सी. एफ. सी. च्या वापरावर मर्यादा आणणे.

- 7) वनसंवर्धन करणे.
- 8) लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणणे.
- 9) पाणी अडवा पाणी जिरवा ही योजना प्रभावीपणे राबविणे.
- 10) नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा कमीत कमी वापर करणे.
- 11) वाळवंटीकरण थांबविणे.
- 12) मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती करणे.

निष्कर्ष-

1. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरणानंतर कार्बनच्या उस्तर्जनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली.
2. कार्बनच्या उस्तर्जनामुळे भारतात हवामान बदल झाला आहे
3. वातावरणात हरितगृह वायूच्या वाढीच्या प्रमाणाला मानव कारणीभूत ठरला आहे.
4. भारतात गुजरात, ओरिसा, छत्तीसगड ही राज्ये जास्तीत जास्त हरितगृह वायू उस्तर्जित करतात.

संदर्भ-

1. पर्यावरण अध्ययन- डॉ. पोपट कुदर, डॉ. शैलेश निकम
2. भारतीय अर्थव्यवस्था विकास व पर्यावरणात्मक अर्थशास्त्र – डॉ. जी. एन. झामरे
3. पर्यावरण भूगोल- ए. के. खतीब
4. पर्यावरणशास्त्र- डॉ. टी. एन. घोलप
5. पर्यावरण समस्या- डॉ. श्रीकांत कार्लेकर
6. योजना मासिक - डिसेंबर 2015
7. नैसर्गिक आपत्ती व्यवस्थापन – डॉ. आर. जी. पाटील

महिलांच्या संदर्भातील मानवी हक्क

डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बदनापूर, जि. जालना.

प्रस्ताविक

आजच्या आधुनिक जागतिकरणाच्या काळात जगातील जवळपास सर्वच राष्ट्रे मानवी हक्कांच्या संदर्भात सजग होत असताना दिसून येतात. त्यांच्यामध्ये मानवी हक्कांचे संरक्षण झाले पाहिजे ही जाणीव मोठ्या प्रमाणात विकसित झाली आहे. परंतु त्याबरोबर दुसरीकडे मानवी हक्कांच्या उल्लंघन झाल्याच्या घटनांमध्ये देखील वाढत होत आहे. मानवी हक्कांचे संरक्षण झाले पाहिजे समस्त मानव जात ही सुखी झाली पाहिजे असा संवेदनशील विचार करणाऱ्या अनेक देशांपैकी भारत हे देखील प्रमुख राष्ट्र आहे. भारताने प्राचीन काळापासून मानवी हक्क संदर्भात महत्त्वाची भूमिका निभावली आहे. जगा आणि जगू द्या या तत्त्वांचा नेहमीच विचार केला आहे. विचारधारा गौतम बुद्ध सम्राट अशोक पासून पार महात्मा गांधी पर्यंत मानवी हक्कांच्या तत्त्वांचा प्रचार प्रसार होत आहे स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकशाही मार्गाचा स्वीकार केला आपल्या देशाच्या राज्यघटनेत मानवी हक्काला मोलाचे स्थान दिलेले दिसून येते.

मानवी हक्काचा अर्थ

मानवी अधिकार म्हणजे असे नैसर्गिक अधिकार की जे व्यक्तीला माणूस म्हणून जन्माने प्राप्त झाले आहे. हे अधिकार व्यक्तीला सन्मानपूर्वक जगण्यासाठी आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासासाठी अपरिहार्य आहेत. हे अधिकार उपभोगण्यासाठी विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीच्या निर्मितीची आवश्यकता आहे. या अधिकारांचे स्वरूप वैश्विक मूलभूत आणि निरंकुश आहे. हे अधिकार वैश्विक आहेत. कारण ते या विश्वातील प्रत्येक व्यक्तीला जात धर्म, वंश, भाषा, राष्ट्र या कृती बंधानाशिवाय प्राप्त झालेले आहेत. ते मूलभूत आहेत कारण ते कोणत्याही परिस्थितीमध्ये राज्याला हिरावून घेता येणार नाही. व्यक्तीला आपल्या अस्तित्वासाठी आणि सन्मानपूर्वक जगण्यासाठीची आवश्यक असल्यामुळे त्यांचे स्वरूप निरंकुश आहे. या अधिकारांची कोणत्याही अधिकारांशी तुलना किंवा बरोबरी होऊ शकत नाही.

मानवाधिकार आणि महिला

भारत हा देश प्राचीन काळापासून पितृसत्ताक देश म्हणून ओळखला जातो. या पितृसत्ताक देशात नारीला पूजनीय स्थान मिळत असले तरी वास्तविक जीवनामध्ये महिलांची फार मोठ्या प्रमाणात अवहेलना झालेली दिसून येते. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय जीवनामध्ये महिलांसोबत भेदभाव होत आला आहे. भारतीय इतिहासात महिलांना कधीच पुरुषांच्या बरोबरीने समान दर्जा मिळालेला दिसून येत नाही. महिलांनी चूल आणि मूल एवढीच जबाबदारी पार पाडली आहे. जगातील सर्वच राष्ट्रात, समाजात व्यक्तीच्या लिंगाच्या आधारे भेदभाव केला जातो. यालाच लिंगभेद म्हणजेच स्त्री पुरुष असमानता म्हणतात. भारतात मध्ययुगीन काळात तर स्त्रिया अंधारातच होत्या. मोजक्याच स्त्रियांना व्यक्तीस्वातंत्र्य होते. स्वातंत्र्यानंतरही बहुजनाच्या कामगार आणि शूद्र स्त्रियांना गुलाम आणि भोगयंत्र हेच स्थान समाजाने दिले. महिलांच्या स्वातंत्र्यसंबंधी सर्वप्रथम आवाज उठवला तो महात्मा ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले, राजाराम मोहन राय, महर्षी कर्वे, विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी इंग्रजी राजवटीमध्ये स्त्रियांना त्यांचे मानवी हक्क मिळवून देण्यात त्यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. पण भारतात पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे आजही मुलींच्या जन्मापेक्षा मुलाच्या जन्मास प्राधान्य दिले जाते. मुलींचा विवाह हा देखील अल्पवयीन काळातच होतो. विधवा विवाहाला कायदेशीर मानत्या मिळालेली असली तरी विधवा विवाहाचे भारतीय समाजातील प्रमाण फार कमी आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण 82.14 टक्के तर स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण हे 65.46 टक्के इतकेच होते. ग्रामीण भागातील पालक आजही मुलींच्या शिक्षणाबद्दल संवेदनशील दिसून येत नाही. आजही मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांच्या आरोग्याकडे दुर्लक्ष होते. त्यांना अनेकदा घरगुती हिंसाचार, हुंडाबळी यासारख्या प्रसंगाला तोंड

द्यावे लागते. मानव म्हणून असलेले महिलांचे अधिकार या व्यवस्थेने हिरावून घेतलेले दिसून येतात. भारतामध्ये अलीकडील काळात महिलांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षणाला संस्थात्मक रूप देण्यासाठी राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना 31 जानेवारी 1992 ला करण्यात आली.

महिलांवर होणारे हिंसाचाराचे प्रकार

1. स्त्रीभ्रूण हत्या

आपल्या देशात महिलांना देवीचा दर्जा देण्यात येतो. त्यांना दुर्गा, पार्वती, यमुना, जमुना संबोधले जाते. तर दुसरीकडे त्यांची गर्भातच हत्या केली जाते. गर्भजल परीक्षण करून त्यात जर मुलीचे लिंगनिदान झाले तर तिचे या जगात येण्याचे सर्व दरवाजे बंद होतात. भारतातील स्त्री भ्रूण हत्या म्हणजे कायदेशीर पद्धतीच्या बाहेर स्त्री भ्रूणाचा गर्भपात होय. केंद्र सरकारच्या आकडेवारीनुसार आधारित प्यू रिसर्च सेंटरने केलेल्या संशोधनात 2000 ते 2019 या वर्षात किमान 9 दशलक्ष महिलांची भ्रूण हत्या झाल्याचे सुचित होते. संशोधनात असे आढळून आले की, या भ्रूण हत्यांपैकी 86.7% हिंदू (80% लोकसंख्येने) त्यानंतर 4.9% शिख (1.7%), 6.6% मुस्लिम (14%) लोकसंख्येचे होते. या कालावधीत मुलींच्या पसंती मध्ये एकंदरीत घट झाल्याचे संशोधनात दिसून आले. यावरून असे दिसून येते की, भारतातील जवळपास सर्वच धर्मांमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात स्त्रीभ्रूणहत्या होत आहे. त्यामुळे समाजाचे लिंग गुणोत्तर प्रमाण वाढत असल्याचे दिसून येते. स्त्री-पुरुष असमानतेमुळे पुन्हा महिलांच्या अत्याचारात भरच पडत असल्याचे दिसून येते.

2. बालविवाह

आपल्या देशात आजही मोठ्या प्रमाणात विशेषतः आपल्या देशातील ग्रामीण, आदिवासी, भागात बाल विवाहाचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. लग्न लागायच्या वेळी जर वधू किंवा वर यांच्यापैकी कुणाचेही वय कायद्याला मान्य असलेल्या वयापेक्षा कमी असेल तर त्यांचा बालविवाह ठरतो. भारतात वधूचे वय 18 आणि वराचे वय 21 पेक्षा कमी असू नये असा कायदानुसार ठरलेले आहे. परंतु ग्रामीण व आदिवासी भागात या कायद्याची कोणतेही पालन केले जात नाही. पूर्वीच्या काळी काही समाजात मूल जन्माला यायच्या आधीच त्याचे आपल्या नात्यात लग्न ठरवून टाकली जात असत. आजही काही प्रमाणात असे प्रकार होताना आढळून येतात. बालविवाह झालेल्या मुलींचा लैंगिक विकास पुरेसा झालेला नसतो. लैंगिकतेविषयी पुरेसे लहान मुलींना नसते. कमी वयात लग्न झाल्यामुळे बालकांची व त्यांचे कुपोषण झाल्याशिवाय राहत नाही. बालविवाह प्रतिबंधक 2006 साली मंजूर झाला तरी देखील बालविवाह व त्याचे दुष्परिणाम याविषयी ग्रामीण, आदिवासी भागात जाणीव जागृती ज्याप्रमाणात झाली पाहिजे त्या प्रमाणात झालेली दिसत नाही. संयुक्त राष्ट्रांची संस्था असलेल्या यूनिसेफने सन 2021 मध्ये आपल्या ग्लोबल प्रोग्राम टू एंड चाइल्ड मॅरेजच्या रिपोर्टनुसार भारत हा जगातील असा एकमेव देश आहे इथे सर्वाधिक बालविवाह केले जातात. आज घडीला भारतात जवळपास 23 कोटींहून जास्त बालवधू आहेत तर दुसरीकडे भारतात दरवर्षी अठरा वर्षांपेक्षा कमी वय असलेल्या 15 लाख मुलींची लग्न होतात. नोबेल पारितोषिक विजेते कैलास सत्यार्थी यांनी 2022 मध्ये बालविवाह मुक्त भारत चळवळ सुरू केली 2030 पर्यंत देशातून बालविवाहाची प्रथा संपवण्याचा या चळवळीचा मुख्य उद्देश आहे. सध्या भारतातील 23% असलेले बालविवाह प्रमाण शून्यावर आणण्याचे लक्ष आहे. यासाठी भारत सरकार देखील कटिबद्ध आहे.

3. हुंडा पद्धती

आजही भारतात स्त्री-भ्रूण हत्या सारख्या समस्येला हुंडा पद्धती सारख्या अनिष्ट रूढी परंपरा कारणीभूत आहे. कायद्याच्या दृष्टीने हुंडा घेणे देणे यावर जरी बंदी असली तरी भारतात खूप मोठ्या पद्धती प्रचलित असलेली दिसून येते. हुंडा पद्धती या प्रकारात लग्नकार्यात मोठ्या प्रमाणात खर्च करणे, घर, गाडी, दागिने मागितले जातात. या सर्व प्रकारांमुळे स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात त्रास दिला जातो. हुंडा प्रतिबंधक कायदा 1961 मध्ये अमलात आला असला, तसेच त्या कायद्यात अनेक वेळा बदल जरी करण्यात आले असले तरी आजच्या आधुनिक काळात हुंडा पद्धती वाढत चाललेली आहे. यामध्ये ग्रामीण शहरी हा फरक करता येत नाही याउलट शहरी भागात शिकलेल्या समाजात हुंडा पद्धतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असताना दिसून येते. हुंडाबळी, स्त्री हत्या देशात सुमारे दर एका तासात

एक महिला हुंडा संबंधी कारणांनी मरण पावते. राष्ट्रीय अपराध रेकॉर्ड ब्युरोचे आकडे सांगतात की, विभिन्न राज्यातून वर्ष 2012 मध्ये हुंड्यासाठी स्त्री हत्यांचे 8233 प्रकरणे समोर आलेले आहेत. आकडे सांगतात सुमारे प्रत्येक घंट्यात एक महिला हुंडाबळी चढते.

4. बलात्कार लैंगिक छळ

मानवी हक्कांच्या दृष्टीने महिलांच्या इतर समस्यांपैकी बलात्कार, लैंगिक छळ या समस्यांनी आजच्या काळात उग्र स्वरूप धारण केलेले दिसून येते. आज कोणत्याही वर्तमानपत्राचे पान उघडले तरी बलात्कार, लैंगिक छळाची बातमी नजरेस पडते. लैंगिक छळ स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध केलेली मागणी शारीरिक, शाब्दिक अथवा अशाब्दिक कृतीशी संबंधित आहे. कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ आटोक्यात आणण्यासाठी 2013 रोजी भारतात कायदा संमत करण्यात आला. मात्र कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळाच्या विरोधात असणारी धोरणे महिलांच्या प्रतिष्ठेची संरक्षण करण्यासाठी पुरेशी नाहीत. तसेच लैंगिक छळाच्या तक्रारी करण्यास महिलांना अपमानाला सामोरे जावे लागेल म्हणून तक्रार करण्यास पुढाकार घेत नाही. याबरोबरच भारतात बलात्कार पीडित महिलांची संख्या देखील वाढत आहे. अपराध रेकॉर्ड ब्युरोच्या (NCRB) 2019 च्या वार्षिक रिपोर्टच्या अनुसार देशांमध्ये 32033 बलात्काराच्या घटना झालेल्या दिसून येतात. दर दिवसाला जवळपास 88 घटनांमध्ये वाढ दिसून येते. 2024 मध्ये कोलकाता येथील महिला डॉक्टर वर झालेला बलात्कार व हत्या याबरोबर देशाच्या इतर भागात अशा घटनांमध्ये सतत वाढ होत आहे.

5. भारतीय महिलांचा शैक्षणिक विकास

महिलांचा शैक्षणिक विकास हा पुरुषांच्या तुलनेत कमी दिसून येतो. महिलांचेच नव्हे तर सर्व प्रश्न सोडवण्याची ताकद ही शिक्षणामध्ये दिसून येते. यामुळे समाजातील इतर समस्या सुटण्यास मदत होते. महिलांच्या शिक्षणासंबंधी म्हटले जाते की, “एक स्त्री शिकली तर सात पिढ्यांचा उद्धार होतो” संपूर्ण कुटुंब साक्षर होते. भारताच्या 2001 च्या जनगणनेनुसार स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण 54.16% आहे. एकूण सर्वांगीण दृष्ट्या हे महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण कमी दिसून येते. परंतु स्त्रीयांना सशक्त होणे त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने सुशिक्षित करणे ही काळाची गरज आहे. महिला जर शिकल्या तर त्यांचा शैक्षणिक स्तर वाढवून समाजाच्या विकासाला हातभार लागतो.

शासनाच्या महिलाभिमुख योजना व कार्यक्रम

महिलांना प्रगतीपथावर आणण्यासाठी राज्य शासनाने जून 1994 मध्ये आपले महिला विषयक धोरण जाहीर केले आहे

1. जिजामाता आधार योजना :-

घरातील कर्ता माणूस हक्काचा दगावला तर त्याच्या विधवा पत्नीला व मुलांना मदतीचा हात म्हणून योजनेमध्ये मदत केली जाते. 1999 सालापासून सदर योजना राबवली जाते.

2. ग्रामीण महिला व बालकांचा विकास कार्यक्रम

देश पातळीवर ग्रामीण महिला व पालकांना विकास करण्यासाठी 1983- 1984 सालापासून ही योजना राबविण्यात येत आहे. दारिद्र्यरेषेखालील महिलांचे उत्पन्न वाढवण्यासाठी त्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते. मुंबई वगळता संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात हा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. 10 ते 15 महिलांचा एक गट तयार करून त्यांना रुपये 25000 देण्यात येते. त्यांच्या मदतीने पापड, शिवणकाम, खडू बनविणे यासारखे हस्तउद्योग उभारण्यात येतात.

3. माहेर योजना

जीवनात एकाकी पडलेल्या निराधार महिलांना वर्षभर राहण्यासाठी शासकीय वसतीगृहात सोय केली जाते दरमहा 500/- रुपये अर्थसहाय्य केले जाते.

4. सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना:-

अहिल्या होळकर योजना, देवदासी पुनर्वसन योजना, अशा निरनिराळ्या योजनांच्या माध्यमातून स्त्री शिक्षणास चालना देणे, समाजातील अनिष्ट प्रथा बंद करून महिलांना मुख्य प्रवाहात आणणे, त्यांच्या उपजिविकेची सोय करणे हे या योजनेचे महत्त्वाचे कार्य आहे.

मानवी हक्क दृष्टिकोनातून महिला सबलीकरणाच्या योजना व कार्यक्रम

महिलांना हक्क दिले म्हणजेच आपली जबाबदारी संपली असे नाही त्यांची योग्य अंमलबजावणी जितकी गरजेचे आहे तितकेच महिलांना सक्षम करणे ही महत्त्वाची आहे. महिलांचे सबलीकरण व त्यांच्यासाठी राबविल्या जाणाऱ्या शासकीय योजना यांची योग्य सांगड घातली तर महिलांच्या प्रगतीमध्ये चांगली भर पडेल.

1. महिलांना प्रशिक्षण व रोजगार सहायता कार्यक्रम

केंद्रीय क्षेत्र योजनेच्या स्वरूपात 1987 साली सदर कार्यक्रम भारत सरकारने चालू केला. यात कृषी, पशुपालन, दूध व्यवसाय, मत्स्यपालन, हातमाग, हस्तकला, खादी व ग्रामोदयोग, रेशीम उद्योग या क्षेत्राचा अंतर्भाव करण्यात आला.

2. स्वयंसिद्धा योजना

पूर्वी ही योजना इंदिरा गांधी यांच्या नावाने राबवली जात होती. महिलांना सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या प्रगत बनविणे हा या योजनेचा मूळ उद्देश आहे. यात महिलांचे स्वयंसहायता गट तयार करणे, महिलांचे आरोग्य, त्यांचे राहणीमान, सकस आहार, शिक्षण, स्वच्छता, कायदेशीर हक्क याबद्दल जागृती आणि विश्वास निर्माण करण्याचे कार्य केले जाते.

3. स्वाधार

सन 2001-2002 मध्ये भारत सरकारने सदर योजना सुरू केली. वृंदावन, काशी सारख्या धार्मिक क्षेत्रात कुटुंबाकडून सोडून देण्यात आलेल्या निराधार विधवांना, नैसर्गिक आपत्तीमुळे एकाकी पडलेल्या, तुरुंगवासातून सुटलेल्या पण उपजीविकेचा कोणताही आधार नसलेल्या, खचलेल्या स्त्रियांना आधार मिळवून देण्यासाठी ही योजना काम करते. कुटुंब सल्ला केंद्र, स्त्रियांसाठी वस्तीग्रह, अल्पमुदतीचे अभ्यासक्रम अशा निरनिराळ्या योजनांच्या माध्यमातून महिलांना सक्षम करण्याचे पर्याय अवलंबले जात आहे.

महिलांसाठी मानवी हक्क दृष्टिकोनातून करण्यात आलेले कायदे

महिलांमध्ये मानवी हक्क संदर्भात जागृती घडवून आणण्याचा दृष्टिकोनातून संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार प्रणालीमध्ये महिलांमधील भेदभाव कमी करण्यासाठी अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. संयुक्त राष्ट्रांनी महिलांच्या हक्कांना मूलभूत मानवी हक्क म्हणून मान्यता दिली आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवी हक्क सार्वत्रिक घोषणेनुसार लिंगाच्या आधारावर कोणताही भेदभाव केला जाऊ शकत नाही. या गोष्टीला अनुच्छेद 2 आणि 23 मध्ये समान कामासाठी समान वेतनाचा अधिकार सांगितला आहे. महिलांचे हक्क हे हिंसा, गुलामगिरी आणि भेदभावापासून मुक्त जगण्याचा अधिकार आहे. महिलांचे सक्षमीकरण आर्थिक आणि सामाजिक परिणामांची गुरुकिल्ली आहे. महिलांच्या संरक्षणासाठी कायदे आहेत. मानवी हक्क संरक्षण कायदा 1993, हिंदू विवाह कायदा 1955, हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा 1856 आनंद विवाह कायदा 1909 आर्य विद्युत कायदा 1937 मुस्लिम विवाह कायदा मुस्लिम स्त्री (घटस्फोट संरक्षण) कायदा 1986 करण्यात आले आहे.

निष्कर्ष

महिलांचे मानवी हक्क अबाधित राहण्यासाठी त्यांचे सबलीकरण घडवून आणण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांने न्याय भूमिका घेतली. महिलांसाठी अनेक शिफारशी केल्या. आपल्या देशात देखील महिला हक्क आयोगाची स्थापना केली. त्यांनी अनेक शिफारशी केल्या. देश पातळीवर आणि कायदे करण्यात आले. महिलांचे हक्क संदर्भात अलीकडे अनेक जागृती होत असताना दिसून येत आहे, तरी देखील महिलांचा पूर्वपार चालत आलेल्या समस्या कमी होतांना दिसून येत नाही. त्यासाठी कुटुंब पातळीवर सामाजिक पातळीवर स्त्रियांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात

बदल करावा लागेल. यासाठी स्त्रियांनाही पुढाकार घेऊन आत्मभान जागृत करावे लागेल, तरच महिलांच्या मानवी हक्कां संदर्भात जाणीव जागृती निर्माण होईल.

संदर्भ

1. डॉ. शैलेन्द्र देवळाणकर, समकालीन जागतीक राजकारण (2011), विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद पृ 188-89.
2. डॉ. सुधाकर जोशी, भारतीय शासन आणि राजकारण (2015) विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद. पृ.43
3. <https://en.wikipedia.org/wiki/f>
4. BBC News, 25 Feb 2023
5. mr.m Wikipedia.org
6. MacKinnon, c, sexual harassment of working women: A case of sex discrimination, New haven, 1979.

शोधनिबंध: मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये इंग्रजी विषयाचे अभिनव पद्धतीने शिक्षण: बदलत्या काळाची गरज

संशोधनकर्ते

भरत भाऊसाहेब संत

प्राथमिक पदवीधर शिक्षक

जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा गोपाळपूर, केंद्र-पिसादेवी, ता. जि. छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना

इंग्रजी ही आजच्या शालेय शिक्षणाचा एक महत्वाचा घटक बनली आहे. तसेच इंग्रजी एक महत्वाचे विषय आहे, जो विद्यार्थ्यांना जागतिक स्तरावर संवाद साधण्यासाठी, करियरच्या संधी मिळवण्यासाठी आणि शिक्षणाच्या क्षेत्रात उत्कृष्टता प्राप्त करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. शालेय जीवनात इंग्रजीचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना उच्च दर्जाचे ज्ञान आणि संप्रेषण कौशल्य विकसित करण्यास मदत करते. पारंपरिक शिक्षण पद्धतीतील काही मर्यादा असून त्यातून विद्यार्थ्यांचे लक्ष इंग्रजीच्या मूलभूत गोष्टींकडे नाहीसे होऊ शकते. म्हणूनच, अभिनव शिक्षण पद्धतींचा वापर करून इंग्रजी शिकवणाऱ्यांसाठी अधिक प्रभावी मार्ग तयार करणे आवश्यक आहे. अभिनव शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांमध्ये इंग्रजी भाषा शिकण्याची आवड निर्माण करतात आणि त्यांचा आत्मविश्वास वाढवतात. या शोधनिबंधात इंग्रजी विषयाच्या अभिनव पद्धतीने शिक्षण देण्याचे महत्त्व, त्याचे फायदे, तसेच त्याच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक उपायांची चर्चा केली आहे.

उद्दिष्टे

या शोधनिबंधाचे मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

1. इंग्रजी विषय शिकवण्यासाठी अभिनव शिक्षण पद्धतींचा अभ्यास करणे.
2. पारंपरिक शिक्षण पद्धती आणि अभिनव शिक्षण पद्धतींच्या तुलनेत प्रभावीतेचा आढावा घेणे.
3. इंग्रजी विषयासाठी अभिनव शिक्षण पद्धतींचा उपयोग कसा करावा याचे विश्लेषण करणे.
4. विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी शिक्षणातील आव्हानांचा विचार करणे आणि त्यावर अभिनव पद्धतींच्या मदतीने उपाय शोधणे.
5. विविध अभिनव पद्धतींचे शिक्षणातील प्रभावाचे मूल्यांकन करणे.
6. इंग्रजी शिकवणीच्या पारंपरिक पद्धतींपेक्षा अभिनव पद्धतींचे फायदे विशद करणे.
7. इंग्रजी विषयाच्या शिक्षणात सुधारणा आणि विद्यार्थ्यांची प्रगती साधण्यासाठी अभिनव तंत्रज्ञानाचा वापर कसा करावा यावर मार्गदर्शन करणे.
8. अभिनव पद्धतींचा वापर करून शिक्षकांचा आणि विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास कसा वाढवता येईल यावर विचार मांडणे.
9. बदलत्या काळात विद्यार्थ्यांसाठी आकर्षक आणि प्रभावी इंग्रजी शिक्षण पद्धतींचा वापर करण्याचे महत्त्व समजावून देणे.

गृहीतके

या शोधात काही गृहीतके ठेवली आहेत:

1. **विद्यार्थ्यांचा इंग्रजीमधील आत्मविश्वास कमी आहे:** मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये इंग्रजी शिकवताना विद्यार्थ्यांना भिती असू शकते, जे त्यांना शिकायला अडचणी निर्माण करतात.
2. **शिक्षकांचे प्रशिक्षण पुरेसे नाही:** इंग्रजी शिकवणारे शिक्षक पारंपरिक शिक्षण पद्धतीचीच वापर करतात, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना उपयुक्त शालेय अनुभव मिळत नाही.
3. **अभिनव शिक्षण पद्धतींवर कमी लक्ष देण्यात आले आहे:** शाळांमध्ये इंग्रजी शिकवण्यासाठी आधुनिक शिक्षण तंत्राचा वापर कमी केला जातो.
4. बदलत्या काळात विद्यार्थ्यांना अधिक आकर्षक आणि प्रभावी इंग्रजी शिक्षणाची आवश्यकता आहे.
5. अभिनव पद्धतींमध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा आणि गॅमिफिकेशनचा वापर विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी शिकण्यास अधिक सक्षम करतो.
6. मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये इंग्रजी शिकवण्यासाठी अभिनव पद्धतींनी पारंपरिक पद्धतींहून अधिक प्रभावी कामगिरी केली आहे.
7. इंग्रजी शिकवण्यासाठी शिक्षकांनी अभिनव शिक्षण पद्धती शिकणे आणि वापरणे आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती

या शोधनिबंधासाठी गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. या पद्धतीमध्ये इंग्रजी शिक्षणाच्या पारंपरिक आणि अभिनव पद्धतींचे विश्लेषण करणे, त्यांचे फायदे आणि अडचणी समजून घेणे, तसेच विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या प्रक्रियेतील बदल यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. यासाठी खालील पद्धती वापरण्यात आल्या:

1. **साहित्य संशोधन:** इंग्रजी शिक्षणातील पारंपरिक आणि अभिनव पद्धतींवर आधारित विविध शोधनिबंध, लेख, आणि पुस्तकांचा अभ्यास करण्यात आला.
2. **मुलाखती आणि सर्वेक्षण:** शाळेतील शिक्षक, शालेय प्रमुख, आणि विद्यार्थ्यांशी संवाद साधून, त्यांचे विचार, अडचणी आणि अपेक्षा जाणून घेतल्या.
3. **केस स्टडीज:** काही शाळांमध्ये अभिनव पद्धतींचा वापर करून इंग्रजी शिकवण्याच्या यशस्वी पद्धतींचा अभ्यास केला आणि त्या तंत्रांचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर कसा झाला, याचे विश्लेषण केले.
4. **विद्यार्थ्यांची आणि शिक्षकांची प्रतिक्रिया:** विद्यार्थ्यांची मुलाखत घेतली, त्यांचे इंग्रजी शिकण्याच्या अनुभवाचे विश्लेषण केले, तसेच शिक्षकांशी संवाद साधून पद्धतींबद्दल माहिती घेतली.

विश्लेषण

1. **पारंपरिक शिक्षण पद्धतींचे मर्यादित स्वरूप:**

पारंपरिक इंग्रजी शिक्षण पद्धती, जसे की पुस्तकांवर आधारित वाचन, लेखन, आणि व्याकरण शिकवणे, विद्यार्थ्यांना काही प्रमाणात सक्षम करतात. तथापि, यामध्ये विद्यार्थ्यांचे सक्रिय सहभाग, संवाद, आणि प्रात्यक्षिक अनुभव कमी असतात. पारंपरिक पद्धतींमध्ये विद्यार्थ्यांना अधिक

सर्जनशील विचार करण्याची आणि संवाद साधण्याची संधी मिळत नाही. त्यामुळे, इंग्रजी शिकताना विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वासाची कमी होऊ शकते.

2. अभिनव शिक्षण पद्धतींचा वापर:

इंग्रजी शिकवण्यासाठी पारंपरिक पद्धतीपेक्षा अभिनव शिक्षण पद्धती अधिक प्रभावी ठरू शकतात. यामध्ये डिजिटल तंत्रज्ञान, इंटरॅक्टिव्ह शिक्षण, गेम-आधारित शिकवणी, आणि प्रकल्प-आधारित शिक्षण यांचा समावेश होतो. यामुळे विद्यार्थ्यांना अधिक रचनात्मक विचार करण्याची, शिकवणीला मनोरंजनाची जोड देण्याची आणि विविध दृष्टिकोनांमध्ये इंग्रजीचे ज्ञान वाढवण्याची संधी मिळते.

3. डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर:

आधुनिक काळात, शिक्षणातील तंत्रज्ञानाचा वापर विद्यार्थ्यांना अधिक आकर्षित करतो. इंग्रजी शिकवताना शिक्षकांनी स्मार्ट बोर्ड, व्हिडिओ क्लिप्स, ऑनलाईन लर्निंग प्लेटफॉर्म, आणि गेम्सचा वापर करणे अत्यंत प्रभावी ठरते. यामुळे विद्यार्थ्यांना इंग्रजी शिकणे सोपे आणि मजेशीर वाटते.

4. इंटरॅक्टिव्ह शिक्षण पद्धती:

इंग्रजी विषय शिकवताना इंटरॅक्टिव्ह पद्धतींचा वापर शिक्षणाचा स्तर उंचावतो. यामध्ये विद्यार्थ्यांना चर्चा, वादविवाद, रोल-प्ले, आणि इतर संवादात्मक पद्धतींचा वापर शिकवणीमध्ये करणे आवश्यक आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांचा इंग्रजीवरील विश्वास आणि समज वाढते.

5. गेम-आधारित शिक्षण:

इंग्रजी शिकवण्यासाठी गेम-आधारित शिक्षण एक अभिनव पद्धत आहे. या पद्धतीमध्ये शालेय कार्य, शब्दकोडी, क्रॉसवर्ड पझल्स, आणि इतर शैक्षणिक गेम्सचा समावेश करणे विद्यार्थ्यांच्या मनोबलाला चालना देतो आणि इंग्रजीच्या शब्दसंपदेवर अधिक लक्ष केंद्रित करते.

6. प्रकल्प-आधारित शिक्षण

विद्यार्थ्यांना इंग्रजी शिकवताना प्रकल्प-आधारित शिक्षण तंत्राचा वापर करण्याचा फायदा होतो. यामध्ये विद्यार्थ्यांना विविध समूहांमध्ये विभागून कार्य दिले जाते, ज्यामध्ये इंग्रजी बोलून, वाचून, आणि लेखून काम करण्याची संधी मिळते.

7. विद्यार्थ्यांचा सहभाग आणि संवाद

इंग्रजी शिकवण्यासाठी विद्यार्थ्यांचा सहभाग अत्यंत महत्वाचा आहे. शालेय कार्यशाळा, वादविवाद, कविता वाचन स्पर्धा, आणि निबंध लेखन स्पर्धा यासारख्या संवादात्मक आणि प्रायोगिक शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी शिकण्याच्या पद्धतीला उत्तेजन देतात. यामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो, आणि त्यांना इंग्रजी भाषेचा वापर करण्याची संधी मिळते.

सारांश

आजच्या बदलत्या शिक्षणाच्या आवश्यकतांनुसार, मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये इंग्रजी शिकवण्याच्या पारंपरिक पद्धतींचे पुनरावलोकन करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. पारंपरिक पद्धती जरी उपयोगी असल्या तरी, विद्यार्थ्यांना अधिक आकर्षक, प्रभावी, आणि प्रायोगिक शिक्षण देण्यासाठी अभिनव शिक्षण पद्धतींचा वापर केला जाऊ शकतो. अभिनव शिक्षण पद्धतींनी इंग्रजीच्या

शिकवणीत महत्त्वपूर्ण सुधारणा घडवून आणली आहे. डिजिटल साधनांचा वापर, इंटरेक्टिव्ह पद्धती, गेम-आधारित शिक्षण, आणि प्रकल्प-आधारित शिक्षण या सर्व पद्धती विद्यार्थ्यांना इंग्रजी शिकवणारा एक नवीन दृष्टिकोन देतात. यामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो आणि इंग्रजी शिकण्याची आवड निर्माण होते. पारंपरिक पद्धतींमधून विद्यार्थ्यांना जी अडचणी येतात, त्या अभिनव पद्धतींमुळे सहजतेने दूर केल्या जातात.

संदर्भ

1. *Problem-Based Learning: An Effective Approach for English Education* - International Journal of Educational Research
2. "Innovative Teaching Strategies in English Language Education" - Journal of Language and Linguistic Studies.
3. "Digital Learning and English Teaching" - Educational Technology Publications.
4. "Project-Based Learning and English Language Skills" - Education Research Journal.
5. Shri, A. and Kumari, S. (2020). "Innovative Methods for Effective English Language Teaching." New Delhi: Educational Resources.
6. Sharma, M. (2019). "Role of Interactive Learning in English Education." Journal of Educational Innovation
7. शालेय शिक्षण आणि पद्धती- महाराष्ट्र राज्य शालेय शिक्षण विभाग.
8. इंग्रजी शिक्षणाचे आधुनिक तंत्र- ज्ञानेश्वरी प्रकाशन, पुणे.
9. विद्यार्थ्यांच्या शिकवणीची दिशा- डॉ. पंढरपूरकर, शिक्षण शास्त्र.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020: भारतीय शिक्षण क्षेत्राला नवचैतन्य

श्री महेश रामकिशन बोधणे

प्राथमिक पदवीधर, जि. प. कें. प्राथमिक, शाळा, नहाद ता. वसमत जि. हिंगोली

भारताचा शैक्षणिक इतिहास अत्यंत समृद्ध आहे. प्राचीन काळी तक्षशिला, नालंदा यांसारख्या विद्यापीठांमध्ये जगभरातील विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत असत. मात्र, आधुनिक काळात शिक्षण प्रणालीमध्ये अनेक सुधारणा करण्याची गरज होती. याच पार्श्वभूमीवर, 1986 नंतर तब्बल 34 वर्षांनी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (National Education Policy 2020) सादर करण्यात आले. या धोरणाचा उद्देश केवळ शिक्षणाचा व्यापक विस्तार करणे नव्हे, तर विद्यार्थ्यांना जीवनकौशल्य आणि रोजगाराभिमुख बनवणे आहे.

शैक्षणिक प्रणालीतील मूलभूत बदल

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये शिक्षणाची पारंपरिक चौकट बदलून नवी 5+3+3+4 प्रणाली लागू करण्यात आली आहे. यामध्ये मुलांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देण्यात आला आहे:

पायाभूत टप्पा (3-8 वर्षे) - या टप्प्यात खेळाधारित शिक्षण दिले जाईल, ज्यामुळे मुलांमध्ये गृहितक समजण्याची क्षमता विकसित होईल.

पूर्वतयारीचा टप्पा (8-11 वर्षे) - विद्यार्थ्यांना संकल्पना अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी विविध अनुभव आधारित शिक्षण दिले जाईल.

मधला टप्पा (11-14 वर्षे) - या टप्प्यात बहुविषयक शिक्षण प्रणाली लागू केली जाईल.

माध्यमिक टप्पा (14-18 वर्षे) - येथे विद्यार्थी आपल्या आवडीच्या विषयांचा निवड करून सखोल शिक्षण घेऊ शकतील.

मातृभाषा आणि भाषांचे महत्त्व

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने मातृभाषेला शालेय शिक्षणात महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. धोरणानुसार, प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतून दिले जाईल, जेणेकरून विद्यार्थी संकल्पना सोप्या पद्धतीने समजू शकतील. तसेच, विद्यार्थी इतर भारतीय भाषाही शिकू शकतील.

कौशल्याधारित शिक्षणाचा भर

या धोरणाने कौशल्याधारित शिक्षणावर विशेष भर दिला आहे. विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक कौशल्य (Vocational Skills) शिकवले जातील, जेणेकरून त्यांना भविष्यात रोजगाराच्या संधी अधिक सुलभ होतील. शाळांमध्ये 6वीपासूनच कोडिंग, रोबोटिक्स, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) यांसारखे नवे विषय शिकवले जातील, जे त्यांना आधुनिक तंत्रज्ञानाशी जोडतील.

तंत्रज्ञानाचा समावेश

शिक्षणाला डिजिटल माध्यमांशी जोडण्यासाठी या धोरणात तंत्रज्ञानावर विशेष भर देण्यात आला आहे. ऑनलाइन शिक्षणासाठी नवे प्लॅटफॉर्म, डिजिटल ग्रंथालय, आणि शैक्षणिक ॲप्स विकसित करण्यात येणार आहेत. कोविड-19 महामारीच्या काळात ऑनलाइन शिक्षणाचे महत्त्व स्पष्ट झाले आणि हे धोरण त्या गरजेला प्रतिसाद देते. शिक्षणात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जाणार आहे. ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल साधनांचा वापर, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि रोबोटिक्ससारख्या विषयांवर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे.

उच्च शिक्षणातील बदल

उच्च शिक्षण क्षेत्रातसुद्धा मोठ्या सुधारणा केल्या गेल्या आहेत. आता विद्यार्थ्यांना बहुविषयक अभ्यासक्रम निवडण्याची मोकळीक असेल. उदाहरणार्थ, विज्ञान शाखेचा विद्यार्थी साहित्य किंवा इतिहासाचा अभ्यास करू शकेल. चार वर्षांच्या पदवी अभ्यासक्रमानंतर थेट संशोधनाच्या दिशेने पाऊल टाकण्याची संधी उपलब्ध असेल.

शिक्षकांचे महत्त्व

या धोरणाने शिक्षकांच्या भूमिकेला नवे महत्त्व दिले आहे. शिक्षक प्रशिक्षणावर विशेष भर देऊन त्यांच्या गुणवत्तेत वाढ करण्यात येणार आहे. शिक्षण क्षेत्रात उत्कृष्ट शिक्षकांची गरज ओळखून त्यांच्या सततच्या विकासासाठी धोरण प्रभावी पाऊले उचलते.

शैक्षणिक मूल्ये आणि संस्कार

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने विद्यार्थ्यांच्या केवळ शैक्षणिक प्रगतीवर नव्हे तर त्यांच्या नैतिक, सामाजिक आणि भावनिक विकासावरही भर दिला आहे. या धोरणाने भारतीय परंपरा, संस्कृती आणि तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. जागतिक दृष्टिकोन विकसित करण्यावरही भर दिला आहे.

अंमलबजावणीची आव्हाने

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची उद्दिष्टे अत्यंत व्यापक आहेत. परंतु, त्याची यशस्वी अंमलबजावणी ही सर्वांत मोठी जबाबदारी आहे. ग्रामीण भागातील शाळा, तंत्रज्ञानाचा अभाव, शिक्षकांची कमतरता आणि आर्थिक निधी यांसारख्या अडचणींवर मात करणे गरजेचे आहे.

सारांश

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे शिक्षण क्षेत्रातील क्रांतीचे प्रतीक आहे. हे धोरण विद्यार्थ्यांना केवळ ज्ञान देत नाही, तर त्यांना सर्जनशील, आत्मविश्वासपूर्ण आणि समाजभान असलेले जबाबदार नागरिक घडवण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. या धोरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे भारताची शिक्षण प्रणाली जागतिक स्तरावर आदर्श ठरेल आणि देशाच्या प्रगतीला नवी दिशा मिळेल. "विद्या विनयेन शोभते," या उक्तीनुसार शिक्षणाच्या माध्यमातून देशाचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी हे धोरण एक मोलाचा वाटा उचलेल."

ऑनलाईन शिक्षणाचा प्रभाव व दूरगामी परिणाम

आशा दौलत राजगुरु

प्रस्तावना:

जेव्हा काही अपरिहार्य कारणास्तव विद्यार्थ्यांशी संवाद साधणे किंवा शिक्षण देणे शक्य होत नाही. तसेच दूरवरच्या विद्यार्थ्यांशी संवाद साधून एकाच वेळी शिक्षण सुरु ठेवायचे असते तेव्हा ऑनलाईन शिक्षण प्रणालीचा नाविलाजास्तव वापर करावा लागत असतो

ऑनलाईन अभ्यासाला सरळ व सोप्या शब्दात इंटरनेट आधारित शिक्षण पद्धती म्हणता येईल. कोरोना व्हायरसमुळे सरकारने सर्व शाळा आणि शैक्षणिक संस्था अनिश्चित काळासाठी बंद केल्या होत्या, तेव्हा भारतासह अनेक देशांमध्ये ऑनलाईन शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यात आले होते, आज शहरी भागासह ग्रामीण भागातील प्रत्येक मुलाकडे इंटरनेट उपलब्ध असल्याने ते शिक्षणाचे लोकप्रिय माध्यमही बनले आहे. या माध्यमातून शिक्षक देशाच्या आणि जगाच्या कोणत्याही कानाकोपऱ्यात बसलेल्या आपल्या विद्यार्थ्यांशी सहज इंटरनेटच्या माध्यमातून संवाद साधू शकतात ही जमेची बाजू असली तरी काही सीमा मात्र आहेतच.

तथापि, ऑनलाईन शिक्षण ही संकल्पना नवीन नाही. अनेक वर्षांपासून विविध व्यासपीठांवरून ती दिली जात होती, मात्र ही पद्धती जास्त रूढ नव्हती. पण अचानक लॉकडाऊनमुळे त्याचा वापर झपाट्याने वाढला आणि जे विद्यार्थी शाळेत जाऊ शकले नाहीत त्यांना अक्षरशः त्यांचा अपूर्ण अभ्यास पुन्हा सुरु ठेवता आला. जर हे शिक्षण माध्यम नसतं तर नक्कीच करोडो मुलांचे शिक्षण मधूनच थांबले असते, मुले शिक्षणापासून वंचित राहिले असते.

ऑनलाईन शिक्षण म्हणजे काय?

सरळ भाषते, आपण ऑनलाईन शिक्षण ही एक प्रणाली आहे ज्याद्वारे विद्यार्थी स्वतःच्या घरातून इंटरनेट आणि संगणक, लॅपटॉप, स्मार्टफोन आणि टॅब्लेट यासारख्या इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांद्वारे आपल्या सवडीनुसार शिक्षण घेऊ शकतात.

या नव्या शिक्षण पद्धतीत अंतर आणि वेळ यांचे अडथळे पूर्णपणे दूर झालेले असतात. विद्यार्थी त्यांना हवे तिथे बसून रिअल टाइम किंवा रेकॉर्ड केलेल्या शिक्षकाच्या मदतीने अभ्यास करू शकतात.

कोरोना महामारीच्या काळात डिजिटल शिक्षण लोकप्रिय करण्यात आपले शिक्षक आणि सरकार यांचेही मोठे योगदान आहे. अनेक शाळांनी त्यांच्या शिक्षकांचे शिकवण्याचे उपक्रम नियमितपणे प्रामाणिकपणे मुलांपर्यंत पोहोचवले आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना घरी बसून अभ्यास करण्याची मोठी सोय उपलब्ध झाली. चक्क नर्सरी क्लासपासून ते मोठ्या पदवी अभ्यासक्रमापर्यंत ऑनलाईन क्लासेस घणे शक्य होते. या वर्गात सामील होण्यासाठी फक्त चांगले इंटरनेट कनेक्शन आवश्यक आहे. यामध्ये मुलांना व्हिडीओ, ऑडियो आणि वेब कंटेंटच्या माध्यमातून प्रशिक्षण दिले जाते. १९९३ पासून ऑनलाईन शिक्षणाला कायदेशीर दर्जा देण्यात आला आहे.

ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली सुधारण्यासाठी उपाय :

जेव्हा जेव्हा एखादी नवीन पद्धत अंमलात येते तेव्हा त्याचे काही दुष्परिणामही असतात याची कल्पनाही करता येत नाही. त्याच्या वापरानंतर आणि व्यावहारिकतेनंतर, आपण नकारात्मक गुण ओळखू शकतो.

ऑनलाइन शिक्षण हे एक उपयुक्त क्षेत्र आहे. ज्यावर मुलांचे आणि संपूर्ण देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे, तेव्हा आपण व्यवस्थेच्या सर्व पैलूंचा अभ्यास केला पाहिजे आणि त्यात सुधारणा करण्याचे मार्ग शोधले पाहिजे.

शिक्षणाच्या या माध्यमावर मुलांनी पूर्णपणे अवलंबून राहू नये. मुलांनी छापील पुस्तकेही वाचली पाहिजेत आणि ते ऑनलाइन वाचन साहित्यासाठी खुले ठेवले पाहिजे

मनोरंजक पद्धतीने शिकवणाऱ्या अनुभवी शिक्षकांना यामध्ये प्रोत्साहन दिले पाहिजे. विविध पातळ्यांवर मुलांच्या समस्या सोडवण्यासाठी मदत केंद्रे उघडली पाहिजेत. मुलांना व्यावहारिक अभ्यासाची संधीही उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

सरतेशेवटी, निष्कर्ष म्हणून असे म्हणता येईल की, मुलांना ऑनलाइन माध्यमातून व्यवस्थापित पद्धतीने शिकण्याची संधी दिली, तर ते तणावाशिवाय आवडीने शिकू शकतात. ही अभिनव पद्धत आपण पाठ्यपुस्तकांच्या अभ्यासक्रमासह स्वीकारू शकत नाही.

ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीतील अडचणी :

आतापर्यंत ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली बाल्यावस्थेत असून, या प्रणालीमध्ये येणाऱ्या अडचणी ओळखता याव्यात, यासाठी तिची फारशी अंमलबजावणी झालेली नाही. परंतु अनेक मोठ्या आणि मूलभूत कारणांमुळे आजही सर्वच मुले या पद्धतीचा लाभ घेऊ शकत नाहीत. ज्यामध्ये पहिली समस्या म्हणजे हायस्पीड इंटरनेटचा अभाव. आजही दुर्गम भागात इंटरनेटचा स्पीड एवढा नाही की ऑनलाइन क्लासला उपस्थित राहता येईल. दुसरी समस्या इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांशी संबंधित आहे. मध्यम आणि निम्न कुटुंबातील मुलांना स्मार्ट फोन वगैरे दिले जात नाहीत किंवा कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती ही खर्च भागवण्याइतकी नाही.

एक मोठा अडथळा असाही आहे की शिक्षकांसाठी हे शिक्षणाचे नवे माध्यम असल्याने पारंपरिक शिक्षक अशा तंत्रज्ञानासमोर स्वतःला मांडण्यास कचरतात. जर आपण ऑनलाइन शिक्षणाच्या शक्यतांबद्दल बोललो, तर इंटरनेटच्या या युगात या पद्धतीचे महत्त्व झपाट्याने वाढत आहे. आज अनेक संस्था या स्पर्धेची तयारी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना घरबसल्या ऑनलाइन अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देत आहेत.

ऑनलाइन शिक्षणाचे फायदे :

१) ऑनलाइन शिक्षणामुळे पैसा आणि वेळ वाचतो :

ऑनलाइन शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचा पैसा आणि वेळ वाचतो त्याचबरोबर विद्यार्थी त्याच्या सोयीनुसार वेळोवेळी युट्युब वर किंवा इंटरनेटवर असलेले व्हिडीओ डाऊनलोड करून त्याच्या वेळेनुसार तो त्याला पाहू शकतो.

२) स्पेस मॅनेजमेंट :

ऑनलाईन शिक्षणासाठी स्पेस मॅनेजमेंट गरज भासत नाही विद्यार्थी आपल्या वेळेनुसार आपल्या सवडीनुसार तो जागेचे व्यवस्थापन न करता शिकू शकतो.

३) आर्थिक परिस्थिती :

विद्यार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती कशी असेल तरी तो ऑनलाईन शिक्षण घेऊ शकतो त्याचे कारण भारतासारख्या ग्रामीण भागामध्ये अनेक वेळा विद्यार्थ्यांला दूरच्या ठिकाणी शिक्षणासाठी जावे लागते त्यासाठी त्याला पैसे खर्च करावे लागते त्याचबरोबर पुस्तकांची किंमत मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळे तो विकत घेऊ शकत नाही त्या तुलनेत तो ऑनलाईन द्वारे अतिशय कमी पैशांमध्ये शिक्षण घेऊ शकतो.

४) नाविन्यपूर्ण अध्यापन :

ऑनलाईन शिक्षणामध्ये त्याला नाविन्यपूर्ण शिकायला मिळते अनेक तज्ञ लोकांचे व्हिडिओ त्याचबरोबर तेच हे वेबसाईटवर असल्यामुळे त्याला नाविन्यपूर्ण अध्ययन करायला मिळते.

५) स्वयंप्रेरणा :

ऑनलाईन शिक्षणामुळे विद्यार्थी हा स्वयंप्रेरणेने शिकू शकतो कारण त्याला हवा असलेला म्हणजेच आवडलेला व्हिडीओ बघून तो स्वयंप्रेरणेने शिकू शकतो. एकंदरीत सर्व बाबी लक्षात घेऊन जर आपण डिजिटल शिक्षणाबद्दल बोललो तर त्याचे फायदे, तोटे, वरदान की शाप, महत्त्व, परिणाम इत्यादींबद्दलही बोलायचे आहे. येथे, काही मुद्द्यांमधून, या नवीन पद्धतीचे फायदे समजून घेण्याचा प्रयत्न करूया. घरबसल्या अभ्यासाच्या सोयीमुळे फायदे दिसून येतात. विविध प्रकारचे हवामान, परिस्थिती, गृहिणी किंवा अपंगत्व यासारख्या अडचणींचा शिक्षणावर परिणाम होत नाही. नियमित वाहतुकीचा अडथळा दूर होऊन बराच वेळ आणि खर्चही वाचतो. डिजिटल डेटा सहजपणे सेव्ह केला जाऊ शकतो, ज्यामुळे पूर्वी दिलेले लेक्चर कधीही पुन्हा वापरता येऊ शकतात.

ऑनलाईन शिक्षणाचे दुरगामी परिणाम :

आजच्या काळात ऑनलाईन शिक्षण माध्यमाचे महत्त्व काय आहे याच्या शक्यता, आव्हाने आणि फायदे आपण आतापर्यंत जाणून घेतले. एकीकडे या पद्धतीचे अनेक फायदे आहेत तर दुसरीकडे अनेक दुष्परिणामही समोर येत आहेत. खाली दिलेल्या मुद्द्यांच्या मदतीने या शिकवण्याच्या पद्धतीचे तोटे देखील जाणून घेऊन सर्व मुलं सारखी नसतात, त्यांच्यात विविधता असते. म्हणूनच स्क्रीन वाचणे किंवा पाहणे इतके सोपे नाही. हार्डकॉपीच्या तुलनेत स्क्रीनवर वाचणे खूप अवघड आहे.

ऑनलाईन शिक्षण थेट शैक्षणिक पद्धती सारखे प्रभावी करू शकत नाही कारण ही शिक्षणाची अप्रत्यक्ष पद्धत आहे त्यात विद्यार्थी आणि शिक्षकांमध्ये प्रभावी संवाद घडत नाही शिक्षकाचे विद्यार्थ्यांवर नियंत्रण प्रस्थापित होऊ शकत नाही विद्यार्थ्यांचे शिक्षणात किती लक्ष आहे शिक्षकाला विद्यार्थी किती प्रमाणात समजून घेऊ शकतो याचा अंदाज शिक्षकाला येत नाही आणि शिक्षक समोर नसल्यामुळे व शिक्षकांची विद्यार्थ्यांवर नियंत्रण नसल्यामुळे विद्यार्थी लक्ष ठेवू शकत नाही विद्यार्थ्यांचे मन एकाग्र राहू शकत नाही त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाचा रस कमी होऊ शकतो

परिणामी विद्यार्थ्यांची मोठे नुकसान होऊ शकते. दुर्गम आणि ग्रामीण भागात इंटरनेटची सुविधा नसल्यामुळे व त्यात ऑनलाइन शिक्षण असल्यामुळे शैक्षणिक विषमता निर्माण होते म्हणून ऑनलाइन शिक्षणाला आभासी शिक्षण म्हणतात.

अपुरी डिजिटल पायाभूत सुविधा

भारतातील ग्रामीण भागात प्रशिक्षण देण्यासाठी इच्छुक कुशल मनुष्यबळ शोधण्यात अनेक समस्या निर्माण होतात. त्याचबरोबर डिजिटल व्यवस्था ही अपुरी आहे. ऑनलाइन शिक्षणाच्या प्रमुख तोट्यांमध्ये मुलांच्या डोळे, बोटानी आणि पाठीच्या कण्यातील विकृती आहेत. सहसा ऑनलाइन वर्गात, शिक्षक सर्व मुलांशी संवाद साधू शकत नाही, त्यामुळे एकतर्फी संवादाची परिस्थिती शिकण्यासाठी योग्य मानली जात नाही. ऑनलाइन माध्यमातून मुलांचे शिक्षण, त्यांची समज आणि कमकुवतपणा नीट तपासता येत नाही. शिक्षणाच्या या माध्यमामुळे विद्यार्थ्यांला अधिक स्वातंत्र्य मिळते, त्यामुळे तो आपल्या मनाप्रमाणे काम करू लागतो, त्यामुळे मुलांमध्ये शिस्तीची भावना विकसित होत नाही. मुलाला मोबाईल किंवा कोणतेही गॅजेट दिल्यावर त्याच्यावर लक्ष ठेवता येत नाही, तो काय पाहतो इ. मुलांच्या चारित्र्याला चुकीची दिशा देणाऱ्या आशयाची कमतरता नाही. अशा परिस्थितीत पालकही त्यांना स्मार्ट फोन देण्यास टाळाटाळ करतात.

ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली सुधारण्यासाठी उपाय :

जेव्हा-जेव्हा एखादी नवीन पद्धत अंमलात येते तेव्हा त्याचे काही दुष्परिणाम अस्पृश्य असतात याची कल्पनाही करता येत नाही. त्याच्या वापरानंतर आणि व्यावहारिकतेनंतर, आपण नकारात्मक गुण ओळखू शकतो.

ऑनलाइन शिक्षण हे एक उपयुक्त क्षेत्र आहे ज्यावर मुलांचे आणि संपूर्ण देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे, तेव्हा आपण व्यवस्थेच्या सर्व पैलूंचा अभ्यास केला पाहिजे आणि त्यात सुधारणा करण्याचे मार्ग शोधले पाहिजेत.

शिक्षणाच्या या माध्यमावर मुलांनी पूर्णपणे अवलंबून राहू नये. मुलांनी छापील पुस्तकेही वाचली पाहिजेत आणि ते ऑनलाइन वाचन साहित्यासाठी खुले ठेवले पाहिजे.

मनोरंजक पद्धतीने शिकवणाऱ्या अनुभवी शिक्षकांना यामध्ये प्रोत्साहन दिले पाहिजे. विविध पातळ्यांवर मुलांच्या समस्या सोडवण्यासाठी मदत केंद्रे उघडली पाहिजेत. मुलांना व्यावहारिक अभ्यासाची संधीही उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

निष्कर्ष:

सरतेशेवटी, निष्कर्ष म्हणून असे म्हणता येईल की, मुलांना ऑनलाइन माध्यमातून व्यवस्थापित पद्धतीने शिकण्याची संधी दिली, तर ते तणावाशिवाय आवडीने शिकू शकतात. ही अभिनव पद्धत आपण पाठ्यपुस्तकांच्या अभ्यासक्रमासह स्वीकारू शकत नाही. राष्ट्रीय स्तरावर लहान मुलांसाठी कमी वेळात शिकता येईल असे क्रेश कोर्सेस केले पाहिजेत. मुलांच्या आरोग्याची काळजी घेत, सतत दहा-बारा तासांचे जड वर्ग घेण्याऐवजी कोचिंग संस्थांनीही कमी वेळात आकर्षक सुविधांसह शिकवण्याची व्यवस्था केली, तर या तंत्रज्ञानावर आधारित अध्यापनाचा जास्तीत जास्त फायदा घेता येईल. एक मात्र खरे की वर्गातील प्रत्यक्ष शिक्षण हेच प्रभावी शिक्षण होय.

संदर्भसूची :

- 1) ऑनलाइन अध्यापन आणि शिक्षण आणि जोशुआ स्टेमचा परिचय.
- 2) भारतातील ऑनलाइन शिक्षणासाठी आव्हानात्मक संधी आणि अमन जिंदाल/डॉ. बी. चहल आणि 2020.
- 3) भारतातील ऑनलाइन शिक्षणाचा प्रभाव-जहूर अहमद लोन आणि 2017.
- 4) ऑनलाइन शिक्षणासाठी आव्हानात्मक % एक पुनरावलोकन - डॉ. चंचल सुरी आणि 2021.

बहिणाबाई चौधरी मराठी साहित्यातील अजरामर कवयित्री

प्रिया नितीन उपासनी

माहीममनपा माध्यमिक शाळा

"माझी माय सरसोती
माले शिकवते बोली
लेख बहिणाच्या मनी
किती गुपितं पेरली".

ही काव्यरचना ऐकली की आठवण येते ती एका समृद्ध कवयित्रीची अर्थातच खान्देश कन्या बहिणाबाई चौधरी यांची.

कबीरदास त्यांच्याविषयी म्हणतात

"कवयित्री बहिणाबाई चौधरी म्हणजे जगण्याचे तत्वज्ञान समृद्ध करणारे ज्ञानपीठ त्यांच्या मन वढाय वढाय, अरे खोप्यामध्ये खोपा, अरे संसार संसार या प्रसिद्ध असलेल्या आणि संगीतबद्ध झालेल्या गाण्यांनी मराठी काव्य समृद्ध केले आहे.

जीवनाचे तत्वज्ञान कसे असावे याचे सार म्हणजे बहिणाबाईंचा काव्य म्हणल्यास वावगे ठरणार नाही.

लेखकाचे समृद्ध अनुभवविश्व त्याचे लेखन नेहमी समृद्ध करत असते.

"अनुभव हा माणसाचा गुरु आहे" असे आपण नेहमीच म्हणतो.

अक्षर ओळख नसतानाही मौखिक वाङ्मय निर्मिती करणाऱ्या व्यक्तींची महाराष्ट्राला मोठी पुरातन परंपरा आहे. अशाच एका परंपरेतील महान कवयित्री म्हणजे बहिणाबाई चौधरी होत.

जळगाव जिल्ह्यातील असोदा या खेड्यात 24 ऑगस्ट 1980 रोजी माता भिमाई भिकाजी महाजन यांच्या पोटी जन्मलेल्या बहिणाबाई नथुजी चौधरी यांच्याशी लग्न होऊन चौधरी झाल्या.

मुळात शेतकरी कुटुंबातील असलेल्या बहिणाबाईंना पती निधनानंतर कुटुंबाची जबाबदारी येऊन शेतकरी जीवन जगावे लागले मग त्या जाणीव _ नेणीवांच्या पातळीवरचा आलेख म्हणजे त्यांच्या कविता होत.

जीवनाचे सार अहिराणी सारख्या बोली भाषेत ओवी वृत्तांतात गुंफून सहजपणे हे तत्वज्ञान जनसमुदायाला सांगणारे एक विद्यापीठ म्हणजे बहिणाबाईंची कविता जणू.

बहिणाबाईंच्या अनुभवा विश्वाचे क्षेत्र हे घर ,गाव, शेत या अनुभव विश्वाच्या मर्यादेतून साकारलेले दिसते.

आपल्या कक्षेतील जीवनाची परिभाषा त्यांनी समरसून मांडली आहे. त्या जे जगल्या जे अनुभवले जे पाहिले ते सूक्ष्मपणे त्यांच्या काव्याने स्वीकारले आहे. यातूनच बहिणाबाईंच्या काव्याची शाश्वत मुल्ये जोपासली गेल्याचे दिसून येते. त्यांच्या अनुभवा विश्वाचा गाभा अनेकदा तीव्र वेदना घेऊन येतो. वयाच्या तिसाव्या वर्षी आलेले वैधव्य पचवण्याची ताकद त्यांना काव्याने दिली पती-पत्नीचे नाते कसे असावे हे आपल्या कवितेतून त्या व्यक्त करतात.

धरती मातेची संवाद साधताना त्या म्हणतात.

सांग सांग धर्ती माता
अशी कशी जादू झाली
झाड गेलं निधी सनी
मागे सावली उरली.

जसे झाड तिथे सावली तसे पती तिथे पत्नी पण असे घडले की झाड निघून गेले आणि सावली मागे उरली या दुःखातून सावरताना त्या म्हणतात.

रडू नको माझ्या जीवा
तुला रडायची रे सव
रडू हसव रे जरा
त्यात संसाराची चव.

म्हणजेच हे दुःख बाजूला सारून कर्तव्याला सामोरे जात संसार करायचा आहे हे त्या स्पष्ट करतात. संसाराचे वर्णन करताना त्या म्हणतात.

अरे संसार संसार
जसा तवा चुल्यावर
आधी हाताला चटके
तवा मियते भाकर.

माणसाला "मी" पण असतो या मीपणाचा, भ्रमाचा अहंकाराचा भोपळा फोडताना त्यांनी माणसाच्या अहंकारी वृत्तीवर प्रहार केला त्या म्हणतात. माणसांमध्ये असलेला माणुसकीचा न्हास गर्विष्ठपणाने होतो या कवितेच्या ओळी बरेच काही सांगून जातात.

अरे मी कोन मी कोन ?
आला माणसाले ताण
सर्व दुनियेत आहे
माझ्याहून कोन मोठा?
सर्व्या दुनियेचा राजा
म्हणे मी कोन मी कोन?
अशा त्याच्या मीपनाले
मसणात सिंहासन.

मार्मिक शब्दात उपरोधात्मक भाषा माणसाला शहाणपण शिकवते त्याच भाषेचा वापर नेमकेपणाने बहिणाबाईंनी केलेला दिसून येतो. शेवटी काय तर मेल्यानंतर अहंकाराला स्मशानात सिंहासन मिळते हे फार मोठे भाष्य आहे.

"शेतकरी राजा" हा जनसामान्यांचा आधार आहे आज आपण बघतो की शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येत वाढ होत आहे पण या शेतकऱ्यांचे जीवन कसे निसर्गावर अवलंबून आहे हे पुढील कवितेतून त्या व्यक्त करतात.

पेरणी पेरणी
देवा तुझी रे करनी

देवाची हेरनी

माझ्या जीवाची झुरनी

शेतकऱ्याचे जीवन म्हणजे नुसते कष्ट व उत्पादन असे मर्यादित नसून त्यातील व्यवहार वगळून त्यांचे जगणे कसे विश्वव्यापक आहे याचे दर्शन घडते.

पशुपक्ष्यांविषयीचे प्रेम व्यक्त करताना त्यांना "सुगरण" पक्षांविषयी अपूर्वाई वाटते आणि सुगरणीच्या खोप्यातून माणसाला संदेश देखील द्यावासा वाटतो.

खोपा इवला इवला

जसा गिलक्याचा कोसा

पाखराची कारागिरी

जरा देख रे मानसा

तिची उलूशीच चोच

तेच दात तेच ओठ

तुला दिले रे देवानं

दोन हात दहा बोट".

पावसाचा अनुभव कवयित्री प्रत्ययकारी शब्दात टिपते

"देवा पाऊस पाऊस

तुझ्या डोयातले आस

देवा तुझा रे हारास

जीवा तुझी रे मिरास"

येथे कवितेला एका विशिष्ट उंचीवर नेऊन ठेवले आहे. शेती विषयक जीवन हा बहिणाबाईंच्या भावजीवनाचा मर्मबंध असल्यामुळे अधिकाधिक कविता त्या विषयावरच्या आहेत. कृषी जीवनाला कष्टाचे जीवन न मानता त्यात साफल्य शोधणारी ही कवयित्री खऱ्या अर्थाने भूमिकन्या आहे. या कृषी संस्कृतीचा एक अतूट धागा पिढ्यान् पिढ्यांपासून पंढरपूरच्या विठोबाची आणि संतांच्या मांदियाळीशी जोडला गेला आहे. उदा_ "विठ्ठल मंदिर", "आली पंढरीची दिंडी", "माझी मुक्ताई" या त्यांच्या कविता उल्लेखनीय वाटतात.

स्त्री मग ती कुठली ही असो तिला माहेराची ओढ सदैव लागलेली असते हीच माहेरची ओढ आपल्याला बहिणाबाईंच्या अनेक कवितेतून जाणवते. माणसाचे मन कसे आहे हे शब्दात पकडण्याचा त्या प्रयत्न करतात.

मन वढाय वढाय

उभ्या पिकातलं ढोर

किती हाकला हाकला

फिरी येते पिकावर.

मनाचे इतके चपखल वर्णन खचितच कुठल्या कवीने केले असेल.

बहिणाबाईंच्या काव्याच्या निमित्ताने जळगाव _ धुळे जिल्ह्यातील अहिराणी बोली प्रकाशात येते. मराठी साहित्यात ज्या मोजक्या स्त्री साहित्यिकांनी दर्जेदार साहित्य निर्मिती केली त्यापैकी एक असणाऱ्या "बहिणाबाई चौधरी".

एका अशिक्षित स्त्रीने हे साहित्य निर्माण केले आहे त्याला खरोखरीच तोड नाही. आणि म्हणूनच एक चोखंदळ रसिक म्हणून बहिणाबाईंच्या काव्याचा आस्वाद प्रत्येकालाच क्रमप्राप्त आहे म्हणल्यास वावगे करणार नाही.

संदर्भ

1. बहिणाबाई चौधरी विकिपीडिया.
2. बहिणाबाई चौधरी चरित्र आणि निवडक कविता.

शिक्षण क्षेत्रातील बदल नवीन शैक्षणिक धोरण 2020

Shri. Gajanan Kondiba Choudhuri

Assistant Teacher, AT ZPPS Pardi Khurd, TALUKA. Basmath District- Hingoli

नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 हे एक भविष्यवेधी शैक्षणिक धोरण आहे. भारताला जर महासत्ता बनून विश्वाचे नेतृत्व करायचे असेल तर तसा समर्थ नागरिक घडविणे हे महत्वाचे आव्हान आहे. त्याच उद्देशाने भारतातील शिक्षण व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणण्यासाठी या धोरणाची आखणी करण्यात आली आहे. NEP 2020 अंतर्गत भारतातील शालेय शिक्षणाच्या नवीन संरचनेचा आराखडा 5+3+3+4 असा असेल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण/National Educational Policy :-

भारतातील शिक्षणाचा ढाचा जागतिक आव्हानांशी सुसंगत बनविला आहे. या धोरणात ग्रामीण आणि शहरी भारतातील प्राथमिक शिक्षण ते उच्च शिक्षणाचा समावेश करण्यात आलेला आहे. भारतातील शैक्षणिक धोरणाच्या विकासाचे प्रामुख्याने तीन टप्पे मानता येतील.

1. कोठारी आयोगाच्या आहावलावर आधारित 1968 मध्ये पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या कार्यकाळातील शैक्षणिक धोरण.
2. पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी 1986 जाहीर केलेले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि
3. मा.श्री.नरेंद्र मोदी यांनी 2020 मध्ये जाहीर केलेले NEP.

नवीन शैक्षणिक धोरणाविषयी महत्वाचे मुद्दे :-

- “भारताला जागतिक ज्ञान महासत्ता” बनविणे हे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चे अंतिम उद्दीष्ट आहे.
- मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय ठेवले गेले.
- 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतातील शिक्षण प्रणालीतील हा तिसरा मोठा बदल आहे.
- एनईपी 2020 च्या पूर्वी 1968 आणि 1986 मध्ये शैक्षणिक यंत्रणेत सुधारणा झाली.
- शालेय शिक्षणातील गुंतवणुकीमध्ये लाक्षणिक वाढ करणे
- नवनवीन उपक्रम राबविणे
- इसवी सन 2025 पर्यंत पाचवी व त्यापुढील इयत्तेतील प्रत्येक विद्यार्थ्यास पायाभूत साक्षरता व तंत्रज्ञान आत्मसात होत असल्याची दक्षता घेणे.
- शालेय शिक्षणासाठी ५+३+३+४ रचनेवर आधारित बौद्धिक विकास व अध्ययनाच्या तत्वांवर आधारित अभ्यासक्रम व अध्यापन शास्त्र रचना विकसित करण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि संधी :-

विद्यार्थ्यांसाठी संधी :-

१) दर्जेदार शिक्षण : शालेय शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षणापर्यंत शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यावर या शैक्षणिक धोरणात भर दिल्यामुळे दर्जेदार शिक्षण मिळण्याची संधी निर्माण होणार आहे.

२) **बाल्यावस्थेत लाभ** : बाल्यावस्थेतील प्रारंभिक शिक्षणाचा शालेय शिक्षणाच्या आकृतीबंधामध्ये समावेश केल्यामुळे बाल्यावस्थेपासून अतिशय उत्तम दर्जाचे शिक्षण मिळण्याची संधी निर्माण होते.

३) **आवडीनुसार शिक्षण** : अभ्यासक्रम निवडीच्या लवचिक धोरणामुळे या शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार व गरजेनुसार शिक्षण घेऊ शकतात.

४) **तंत्रज्ञान कुशलता**: पूर्व माध्यमिक स्तरावर कोडिंग व माध्यमिक स्तरावर आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स यासारखे विषय शिकवले जाणार असल्यामुळे विद्यार्थी तंत्रज्ञान कुशल बनविण्यास संधी मिळते.

५) **रोजगारक्षम कौशल्य विकसन**: प्रात्यक्षिक व अनुभवावर आधारित अध्ययन अध्यापनास प्रोत्साहन देण्याच्या धोरणामुळे रोजगारास सक्षम बनवणाऱ्या कौशल्यांचा विकास करण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळते.

६) **सोयीनुसार शिक्षण**: ऑनलाइन किंवा ऑफलाइन यापैकी कोणत्याही माध्यमातून शिक्षण घेण्याची संधी विद्यार्थ्यांना निर्माण करून दिली जाते, त्यामुळे या धोरणाच्या माध्यमातून विद्यार्थी स्वतःच्या सोयीनुसार व वेळेनुसार शिक्षण घेऊ शकतात.

७) **शिष्यवृत्ती**: गुणवत्ता विकासासाठी व सर्वांना समान शैक्षणिक संधी निर्माण करण्यासाठी विविध शिष्यवृत्तीचे प्रयोजन या शैक्षणिक धोरणात करण्यात आले आहे त्यातून शैक्षणिक गुणवत्ता विकासाची संधी निर्माण होते.

८) **बहुभाषिकत्व**: मातृभाषेबरोबरच शालेय स्तरावर किंवा उच्च शिक्षणामध्ये परराष्ट्रीय भाषांचे शिक्षण घेण्याचे धोरण बहुभाषिक बनण्याची संधी निर्माण करते.

शिक्षकांसाठी संधी :-

१) **गुणवंतास संधी**: नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार शिक्षक पात्रता व निवड प्रक्रियेत गुणवत्तेवर अधिक भर दिल्याचे आढळून येते, त्यामुळे गुणवंत व्यक्तीस शैक्षणिक क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळते.

२) **रोजगाराची संधी**: जास्तीत जास्त मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी नवीन शैक्षणिक संस्थांची उभारणी करणे या धोरणात अपेक्षित आहे. त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराची संधी निर्माण होते.

३) **व्यावसायिक विकासाची संधी**: शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तीने सातत्याने आपला व्यवसायिक विकास करत गेले पाहिजे हे या धोरणात अपेक्षित आहे. तसेच त्यास पूरक संधी सुद्धा या धोरणामध्ये अंतर्भूत करण्यात आल्या आहेत.

४) **आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करण्याची संधी**: विविध शैक्षणिक विभागांची किंवा संस्थांची क्लबिंग करून शिक्षकांस राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करण्याची संधी निर्माण करून दिली.

५) **नवोपक्रमास वाव**: विविध अध्यापन पद्धती व तंत्रज्ञानाची साथ घेऊन शिक्षकास नवोपक्रम राबवण्यास व गुणवत्ता विकास करण्यास संधी निर्माण करून देण्यात आली आहे.

६) **संशोधन व गुणवत्ता विकास**: संशोधन कार्यास विविध माध्यमातून निधी उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न या धोरणाच्या माध्यमातून केला जाणार असल्याचे लक्षात येते, त्यामुळे संशोधन व गुणवत्ता या दोन्ही कार्यात गतिमानता येते.

धोरणाच्या अंमलबजावणीचे सरकारसमोरील आव्हान :-

एकाचवेळी इतक्या मोठ्या व्यवस्थेला गतिमान करणे आणि त्यांच्यापर्यंत हे सारे बदल पोहोचवणे मोठे आव्हान असणार आहे. देशातील उच्च शिक्षण, उच्च शिक्षणाला अधिक प्रगतीशील बनवण्यासाठी, विज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणिताबरोबरच विद्यार्थ्यांची समस्या सोडवण्याची सर्जनशीलता सुधारण्यासाठी कला आणि डिझाईन विचारांची आवश्यकता आहे. शिक्षण हे अनुभवात्मक, अनुप्रयोग, संशोधन-आधारित आंतरवासिका देखील असणार आहे. मात्र, उच्च शिक्षण 70 टक्के खासगी व्यवस्थापनाच्या हाती आहे. त्यांना यात सहभागी करून घेताना त्यांना गतिमान करणे आवश्यक आहे. धोरण उत्तम आहे. मोठ्या प्रमाणावर बदल सूचवले आहे. शिक्षणाचे डिजिटलायझेशन सूचविले आहे. विविध संस्थांची नव्याने निर्मिती अपेक्षित आहे. शिक्षकांचे सातत्यपूर्ण प्रशिक्षण आहे. हे सारे बदल करण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारने आर्थिक गुंतवणूक करण्याचे मोठे आव्हान आहे.

देशात 1964 कोठारी आयोगाने राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सहा टक्के खर्च शिक्षणावर करावा असे म्हटले होते. मात्र, अद्याप ते यश मिळू शकले नाही. आज आपण शिक्षणावर खर्च केवळ तीन टक्के करत आहोत. त्यामुळे गुंतवणूक वाढविल्याशिवाय आपल्याला धोरणाच्या अंमलबजावणीला पुरेसे यश मिळण्याची शक्यता नाही. शिक्षणात ऑनलाईन भर देण्यात आला आहे. मात्र, आजही राज्यातील आदीवासी, ग्रामीण, दुर्गम भागात इंटरनेट सुविधा नाही. ई-लर्निंग हाच पुढे जाण्याचा मार्ग आहे. 'डिजिटल' पायाभूत सुविधांमध्ये 'डिजिटल' क्लासरूम, कौशल्य, ऑनलाईन अध्यापन मॉडेल, शारीरिक शिक्षण आणि प्रयोगशाळेच्या पायाभूत सुविधांमधील तफावत दूर करण्यासाठी तंत्रज्ञान, शाळांमध्ये एकसमान मूल्यांकन योजना, व्यवसाय मार्गदर्शन, समुपदेशन, शिक्षक प्रशिक्षण यांचा समावेश असणार आहे. त्यामुळे या सुविधा सर्व शाळांमध्ये उपलब्ध करून देणे आव्हान ठरणार आहे. नवे बदल स्वीकारण्यासाठी माणसे आणि पैसा या गोष्टी महत्त्वाच्या असल्या तरी त्याकरिता मनुष्यबळ, पालक, शिक्षक, विद्यार्थी या सर्वांच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणावा लागणार आहे. धोरणांच्या अनुषंगाने काय विचार करायचा, यापासून कसा विचार करायचा असे परिवर्तन आवश्यक आहे. मात्र, आव्हाने खूप असली तरी राजकीय इच्छाशक्ती असेल, तर धोरणाची अंमलबजावणी कठीण नाही. राज्य सरकारने त्यादृष्टीने पावले टाकण्यास सुरुवात केली आहे. त्यासाठी अभ्यासगट कार्यरत झाले आहेत. त्यामुळे बदल होतील, पण सारेच बदल तत्काळ होतील असे नाही. त्यासाठी प्रतीक्षा करावी लागेल. धोरणाची अंमलबजावणी घाईने करण्याऐवजी तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली संयमाने करत प्रभावी पावले टाकण्याची गरज आहे.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण रचना :-

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये 5+3+3+4 या चार टप्प्यात रचनात्मक बदल करण्यात आलेला आहे.

पहिला टप्पा - प्रथम पाच वर्षांमध्ये पूर्व प्रथामिक शिक्षणाची तीन वर्षे व इयत्ता पहिली व दुसरी चा समावेश आहे.

या स्तरावरील अभ्यासक्रमामध्ये खेळ, शोध, कृती आधारीत शिक्षण देण्यात येणार आहे. विद्यार्थी इयत्ता तिसरीत प्रवेशित होईपर्यंत त्यास समजपूर्वक वाचन व लेखन करण्यास सक्षम बनविण्याच्या

उद्देशाने अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात येणार आहे. या प्रकारे अभ्यासक्रमामध्ये निर्मितीसाठी स्थानिक खेळणी. स्थानिक भाषांचा समावेश असून आनंददायी अभ्यासक्रम तयार करण्यात येणार आहे.

टप्पा दुसरा - इयत्ता तिसरी ते पाचवी

या तीन वर्षांमध्ये इयत्ता तिसरी ते पाचवी या वर्गांमध्ये कृती व खेळ आधारित परस्पर संवादी अभ्यासक्रम विकसित करून विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक विकास साध्य करण्यात येणार आहे.

टप्पा तिसरा - इयत्ता सहावी ते आठवी

या तीन वर्षांमध्ये इयत्ता सहावी ते आठवी करिता कृती आधारित प्रायोगिक अभ्यासक्रमाची आखणी करण्यात येणार आहे. विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक हस्तकला व कौशल्य विकास करण्याच्या दृष्टीने शिक्षण देण्यात येणार आहे.

टप्पा चौथा - इयत्ता नववी ते बारावी

या चौथ्या टप्प्यात इयत्ता नववी ते बारावी या चार वर्षांत चाळीस वेगवेगळ्या विषयांचा अभ्यास करण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळणार आहे. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीप्रमाणे विषय घेण्याची मुभा देण्यात येणार आहे. इयत्ता दहावी व इयत्ता बारावी बोर्डाच्या परिक्षेचे अवास्तव महत्त्व कमी करण्यात येईल. उच्चमाध्यमिक वर्गांमध्ये कला, विज्ञान व वाणिज्य हा शाखाभेद न ठेवता आवडीचे विषय निवडता येतील तसेच पुढे पदवी पातळीवरही आवडीचे विषय निवडता येतील.

अभ्यासक्रमातील ओझे कमी करून खेळ, कृती व शोध आधारित अभ्यासक्रम तयार करण्यात येणार आहे. त्याचप्रमाणे संबोध, आकलन, उपयोजनावर भर, गणिती दृष्टिकोन, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, सर्जनशील विचार, चिंतनशील विचार, सहसंबंधात्मक अध्ययन, संवाद कौशल्यावर आधारित अभ्यासक्रम तयार केला जाणार आहे. केवळ पाठांतर करून परीक्षेत मिळणाऱ्या गुणांचे अवास्तव महत्त्व कमी करून कौशल्य व क्षमता विकसनावर भर देण्यात येणार आहे. अध्ययन निष्पत्तीच्या आधारे मुलांची गुणवत्ता तपासली जाणार आहे. केवळ गुण न नोंदविता क्षमता / कौशल्य विकसनाची स्थिती प्रगती पुस्तकात नोंदवून सर्वांगीण विकासाच्या प्रक्रियेला चालना दिली जाणार आहे. त्याचप्रमाणे बहुविद्याशाखीय अभ्यासक्रमाची निर्मिती केली जाणार आहे. विद्यार्थ्यांना विषय निवडीचे स्वतंत्र्य दिले जाणार आहे.

सारांश

कोणत्याही देशाच्या भविष्याला आकार देण्यात शिक्षण व्यवस्थेचा अत्यंत महत्त्वाचा वाटा असतो. प्राचीन भारत आपल्या शिक्षणाच्या जोरावरच शिक्षणाची जागतिक बाजारपेठ होता. नालंदा आणि तक्षशिला या विद्यापीठांच्या नावाने आजही प्रत्येक भारतीयाला गौरवाची भावना प्रत्ययाला येते. तो गौरव आणि गतवैभव पुनः प्राप्त करून देण्यात NEP महत्त्वाची भूमिका निभवेल यात संशय नाही.

नव्वदोत्तरी बालनाट्य : एक अभ्यास

आशा दौलत राजगुरु

सारांश :

बालनाट्य हे नाटक रूपी सादर करण्यासाठी खूप लेखकांनी योगदान दिले आहे. नाटक हे मराठी साहित्याला एक महत्त्वाचा वाङ्मय प्रकार आहे. यातून मानवी जीवन प्रत्यक्षात उतरवले जातात. कथानक, पात्रचित्र, वातावरण निर्मिती, संवाद, भाषाशैली, निवेदन शैली आदी घटकांच्या साहाय्याने नाट्य आकाराला येतात.

बालजीवन जगत असतांना त्यावर अनेक संस्कार, शिकवण, बालकांचे बोलणे, म्हणणे, वागणे, त्याच्यांत होणारे संवाद ह्या सर्व गोष्टी बालनाट्यातून येतात. भारतीय रंगभूमिला मोठा इतिहास लाभलेला आहे. रंगभूमीवरील नाटकास कथानकाच्या आवश्यकतेनुसार, वयानुसार बालकलाकार असू शकतात.

बालनाट्यांच्या लेखनात वास्तवाबरोबरच मनोरंजकता आणण्याचा प्रयत्न बालसाहित्यिक करत असतो. मराठी बालनाट्य हे संस्कारक्षम, अभ्यासक्रम आहेत.

महत्त्वाचे शब्द :-

बालनाट्य, वाङ्मय, नवोदितर मानवी जीवन, कथानक, पात्रचित्र, संवाद, भाषाशैली, बालजीवन, बालकांचे बोलणे, संस्कार, शिकवण व वागणे इ.

नव्वोदितर मराठी बालनाट्याचा अभ्यास

बालमानसशास्त्र

संकल्पना व स्वरूप

प्रास्ताविक :

इ.स. पूर्वी चौथ्या शतकात प्लेटोने प्रथमच मुलांच्या कुवतीकडे व त्या कुवती लक्षात घेवून मुलांसाठी आखावयाच्या शिक्षणक्रमाकडे लोकांचे लक्ष वेधले. परंतु सुधारणांच्या काळात या मताची कोणी विशेष दखल घेतली नाही. शैक्षणिक दृष्टीने मुलांचा पद्धतशीर अभ्यास करणारा पहिला शास्त्रज्ञ जोहॅन अॅमॉस कोमेनिअस हा होय. इ.स. १६२८ मध्ये 'स्कूल ऑफ इन्फन्सी' व इ.स. १६५४ मध्ये 'वर्ल्ड इन पिकचर्स' ही पुस्तके प्रसिद्ध केली. मुलांच्या व्यक्तीमत्त्वाच्या व अभिरुचीच्या अभ्यासावरच मुलांचे शिक्षण आधारले पाहिजे हाच विचार कोमेनिअसने या ग्रंथात मांडला. इ.स. १७६२ मध्ये रूसोच्या 'Emile' नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. त्यात रूसोने मुलांच्या कृतिप्रियतेस शिक्षणात भरपूर वाव मिळाला पाहिजे हे विचार मांडले. पेस्टॅलोझीने इ.स. १७७४ मध्ये आपल्या साडेतीन वर्षांच्या मुलांचे शास्त्रीय पद्धतीने केलेले निरीक्षण प्रसिद्ध केले. 'Education of Man' हे क्रॉयबोलचे पुस्तक इ.स. १८२६ मध्ये प्रसिद्ध झाले. मुलांचे प्रायोगिक पद्धतीने निरीक्षण करण्यास 'स्टॅन्ले हॉल' या शास्त्रज्ञाने सुरुवात केली. या सर्व विचार मंथनातून विसाव्या शतकात बालयुग जन्मास आले. याचा अर्थ बालकेंद्री विचार प्राधान्याने सुरु झाला.

प्राचीन भारतीय समाजात निरनिराळे संस्कार रूढ होते. त्यात 'विद्यारंभ संस्कार' या नावाचा संस्कार असे. गुरुने मुलांचा हात धरून चांदीच्या किंवा सोन्याच्या लेखणीने तांदळावर अक्षरे लिहावयाची असा विधी असे. पुढे आठव्या वर्षी उपनयन हा संस्कार करून मुलगा गुरुगृही विद्यार्जनासाठी जाई. सुधारणायुगाचे वारे पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहू लागले, मानवाच्या अंतर्बाह्य वर्तनाचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक शाखा उपवास आल्या. त्यातून बालमानसशास्त्र उदय झाला.

इ.स. १९०५ मध्ये फ्रेंच शास्त्रज्ञ याने मुलांच्या बुद्धीमापनाचे प्रयोग सुरु केले. विद्यापीठास गॅसेलने मुलांचा अभ्यास सुरु केला. इ.स. १८७२ मध्ये कॅलिफोर्निया विद्यापीठात बालकल्याण संस्था स्थापन झाली. याच काळात जॉन ड्यूईचे बालकांच्या अभ्यासावरील महत्त्वाचे लेखन प्रसिद्ध झाले. मुलांना आवडेल त्या दृष्टी प्रगती करण्यासाठी संधी मिळाली पाहिजे. हे ड्यूईच्या प्रतिपादनाचे प्रमुख सूत्र हे बालपणाचे सर्व अनुभव व त्यांपैकी अबोधान साठवून राहिलेला भाग सर्व आयुष्यावर महत्त्वाचे परिणाम कसे करतात ही गोष्ट अनेक मनोविश्लेषणतज्ज्ञांनी स्पष्ट केली.

बालमानस शास्त्र काही व्याख्या :-

बालमानसशास्त्राची व्याख्या करतांना प्रेमला काळे म्हणतात, "जन्मपूर्व अवस्थेपासून पौंगडवस्थेपर्यंत व्यक्तीचा विकास कसा होतो, हे शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यासणारे शास्त्र असे म्हटले आहे." याचा अर्थ गर्भावस्था, शैरावावस्था, किशोरावस्था, पौंगडावस्था या सर्व अवस्थेमध्ये बालकाचा होणारा विकास कसा होतो? कोणत्या गतीने होतो? त्या विकासावर परिणाम करणारे घटक कोणते? या सर्वांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे बालमानसशास्त्र,"

बालमानसशास्त्राच्या संदर्भात अत्यंत बोलकी व्याख्या मराठी विश्वकोशात केली आहे.

"बालमानस शास्त्र म्हणजे मुलांच्या वर्तनाच्या व शारीरिक मानसिक विकासाचा शास्त्रोक्त अभ्यास होय."२

बालमानसशाखाचे स्वरूप :

बालकाची पहिली १२ वर्षे पुढच्या व्यक्तीमत्त्वाच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत. हे संशोधनातून सिद्ध झाले आहे. त्यामुळे बालमानस शास्त्राच्या अभ्यासाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. बालमानसशास्त्राच्या संदर्भात प्रेमला काळे म्हणतात, "बालमानस शास्त्राच्या अभ्यासाने बालकाच्या विविध वर्तन आकारावर (Forms of Behaviour) आणि मानसिक विकासावर निरनिराळ्या परिसरीय घटना कोणकोणते परिणाम घडवून आणतात या विषयी संपूर्ण माहिती मिळते."

बालकांचे सर्वच प्रसंगी वर्तन सारखे नसते प्रसंगानुसार ते आपल्या भावभावना (राग, प्रेम, द्वेष, आनंद इ.) मुक्तपणे व्यक्त करतो. बालकांचा शारीरिक विकास व मानसिक विकास होत असतांना ते ज्या समाजात, परिसरात व कुटुंबात वाढते त्या समाजाचा परिणाम त्याच्या व्यक्तीमत्त्वावर होतो. बालकांच्या चांगल्या किंवा वाईट व्यक्तीमत्त्वांवर समाजाचा कुटुंबाचा, सामाजिक व आर्थिक स्वराचा फार मोठा प्रभाव पडतो.

बालकांचा अभ्यास केल्याने प्रौढ व्यक्तीची मनोरचना समजण्यास मदत होते. मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात, 'Child is the Father of Man' किंवा रोपट्याला जसे वळवावे तसे ते वळते आणि वाढते, या उक्तीप्रमाणे बालपणातील अनुभव प्रौढ व्यक्तीमत्त्वावर आणि वर्तनावर परिणाम करतात.

म्हणूनच फ्राईड यांच्या मनोविकलन वाद, गुन्हेगारीशास्त्र आणि मनोदैहिक इ. शास्त्रेही रूग्णांच्या बालवयातील अनुभवांना फार महत्त्व देतात. बालकाला समजून घेण्यासाठी आणि प्रौढालाही समजून घेण्यासाठी बालमाणस शास्त्राचा अभ्यास फार महत्त्वाचा आहे.

बालमानसशास्त्रज्ञ झालेल्या संशोधनामुळे बालकाच्या समस्या समजतात असे नाही तर गुन्हेगार आणि मानसिक विकृती असलेल्या प्रौढ व्यक्तीच्या विषम समायोजनाच्या प्रवृत्तीवर प्रकाश पडतो. विषम समायोजन बहुतांशी बालवयातील घटनांमध्ये सापडतो.

मानव हा परिवर्तनशील आहे. त्या परिवर्तनामुळेच सजीवांच्या जीवनामध्ये नवचैतन्य येते. परंतु त्या परिवर्तनाला कुणी विकास म्हणतात. या वादामध्ये परिवर्तन म्हणजे बदल ही गोष्ट निश्चित आहे. म्हणूनच उप्रती, विकस आणि विनाश ही परिवर्तनाचीच रूपे आहेत.

अगदी प्राचीन कालखंडात मानव आणि प्राणी यांची जीवन जगण्याची धडपड चालू होती. मानवाने सुरुवातीला अन्न, वस्त्र, निवारा या प्राथमिक गरजांची पूर्तता केली व आपल्यामध्ये हळूहळू बदल करून घेतला. मात्र बोलणं आणि ऐकणं या दोन प्रकिया माणसाच्या जगण्यातल्या महत्त्वाच्या गोष्टी ठरल्या. जसजशी माणसाची प्रगती होऊ लागली, तसतसा त्यांचा विकासही होऊ लागला.

प्राचीन मानव हा विविध भावभावनांचे आविष्करण करण्यासाठी वेगवेगळे आवाज काढू लागला. त्यातूनच विविध गितांची निर्मिती होत गेली. मानवाने मनातील भावनांचे चित्रण करण्यासाठी निसर्गातील पानाफुलांच्या रंगाद्वारे चित्रे काढली. यातच जंगलामधील हा मानव आदिवासी, वनवासी परंपरेतील होता. तो (गोष्टी) कथा, गाण्यातून आपली सुख दुःखाचे क्षण प्रगट करत होता. आपल्याला आलेले अनुभव दुसऱ्याला सांगणे ही मौखिक परंपरेची सुरुवात होती. आजोबा आजीने नातवांना सांगितलेल्या गोष्टी म्हणजेच मौखिक परंपरेची सुरुवात होय. यातूनच साहित्याची व बालसाहित्याची हजारो वर्षापूर्वी सुरुवात झाली. पुढे रामायण महाभारतातील अनेक गोष्टीची भर पडली. लोकसंस्कृतीची विविध अंग असलेली किर्तन, लोकगिते, कहाण्या यांचीही भर पडली. पूर्वी गुरुकुल पद्धती होती. तेथेही मौखिक परंपरा होती. काळानुरूप परिस्थितीत बदल होत गेला. पूर्वीच्या मौखिक परंपरेनुसार लेखन पद्धतीचा उदय झाला.

यामुळे ज्ञानाचे संगोपन आणि संवर्धन करणे शक्य झाले. यामुळे गुरुची जागा काही प्रमाणात ग्रंथाने घेतली. ग्रंथाचे महत्त्वाचे कार्य व्यक्तीविकास आहे. हा व्यक्तीविकस उत्तमपणे घडवण्यासाठी बालकाच्या हाती कोणती पुस्तके द्यायची याचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

ज्ञानप्राप्ती ही गोष्ट सहज साध्य नाही. त्यासाठी जिद्द, चिकाटी व कठोर परिश्रम करावे लागतात. पूर्वी ज्ञान साधनेमध्ये 'छडी लागे छम छम विद्या येई घम घम' हा मार्ग सर्वमान्य होता. पण अलीकडे या संकल्पनेत बदल झाला आहे. शैक्षणिक मानसशास्त्राचा अभ्यास आणि त्याचा शिक्षण क्षेत्रात वापर यातून पूर्वकल्पना बदलत गेल्या व बालकांच्या भावनेचा विचार करता खेळता खेळता ज्ञानसंवर्धन ही नवी संकल्पना रूढ झाली. त्यामुळे बालसाहित्याला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

मुले हि नवचैतनाचा अंकुर असतात. म्हणून त्यांच्यावर बालपणीपासूनच योग्य असे संस्कार करावे लागतात. त्यांच्यावर संस्कार करण्याची जबाबदारी जशी आई-वडील, गुरुची असते. तसेच

त्यांच्या हाती पडणाऱ्या बालसाहित्याची ही असते. त्यामुळे बालसाहित्याची बालमानस प्रवेशाची किमया हस्तगत असावी लागते. तरच ती मुले पुस्तकाशी समरस होऊन वाचन करतील म्हणून लेखकांचे लेखन हे काल्पनिक जरी असले तरीही दृष्टेपणा ठेवूनच बालकासाठी लेखन करावे लागते.

स्पष्टीकरण:

मुलांच्या शारिरीक वाढीसाठी जशी सकस आहाराची गरज असते; तसेच त्यांच्यावर मानसिक, भावनिक बौद्धिक विकासासाठी उत्तम अशा संस्कार करणाऱ्या बालसाहित्याची आवश्यकता असते. वरिल मुल्यांची सार्थ अपेक्षा बालसाहित्याकडून आहे तरीही म्हणूनच बालसाहित्य म्हणजे काय? याला विशिष्ट शब्दात बंदिस्त करणे कठीण आहे. काही देशी- विदेशी तत्त्ववेत्त्यांनी बालसाहित्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

लिलियम स्मिथ:

"मुलांसाठी जी पुस्तके लिहिली जातात ती सर्व म्हणजे बालवाङ्मय नव्हे. मोठ्यांची मुलांच्या वाङ्मयाबद्दलची कल्पना लहानांच्या कल्पनेशी जुळतेच असे नाही. मोठ्यांचा छोटा अवतार म्हणजे छोटी मुलं अशी काहींची आगळी समजूत असते. मोठ्यांची छोटी आवृत्ती म्हणजे ही कल्पना गैरसमजूतीवर आधारलेली आहे, कारण मुलांच्या आयुष्याचा अनुभव हा मोठ्यांच्या आयुष्याच्या अनुभवापेक्षा वेगळा असतो. मुलांचे जग वेगळे असते ज्यामध्ये त्यांची जीवनमूल्य ही मोठ्यांच्या जीवनमुल्यांपेक्षा भिन्न असतात." इंग्रजी लेखक लिलियम स्मिथ यांनी मात्र प्रौढ वाङ्मय व बालवाङ्मयातील फरक दर्शवून प्रौढ वाङ्मयाचा छोटा अवतार म्हणजे बालवाङ्मय नसून मोठ्यांच्या जीवनापेक्षा लहानांचे जीवन व अनुभव हे भिन्न असतात. त्यांचे जग वेगळे असते तद्वत त्यांची स्वतःची म्हणून असणारी जीवनमूल्येनी भिन्न असतात, असे नमूद केले आहे. बालवाङ्मयाची म्हणून काही वाङ्मयीन व जीवनमूल्ये असतात असा सूर लिलियमचा दिसून येतो.

बालसाहित्याचे स्वरूप :

बालसाहित्य म्हणजे काय हे अभ्यासल्या नंतर बालकाकरीता लिहिलेले ते बालसाहित्य: परंतु त्या बालकांच्या सर्वांगीण विकास झाला तरच ते खऱ्या अर्थाने बालसाहित्य होऊ शकते. बालसाहित्य हे मुलांची करमणूक करणारे, त्यांच्या चांगल्या-वाईट घटनेशी एकरूप होणारे असणे आवश्यक आहे मग ती घटना कितीही छोटी किंवा मोठी असे. पण त्या-त्या घटनेने मुलांचे मत व्यापून टाकण्याची ताकद साहित्यामध्ये असावी. यामध्ये फक्त रंजकता असते. परंतु वर्षानुवर्षे तेच तेच साहित्य मुलांच्या मनाचा विचार करून सोप्या भाषते मुलांच्या हातामध्ये देणे संयुक्तिक होईल. मुलांच्या मताचा विचार करून मुलांना मनाचा विचार करून सोप्या भाषते मुलांना ज्ञान देण्याचे काम करते. म्हणून लेखकाने काळजीपूर्वक व बालकाच्या ज्ञानाची कुवत लक्षात घेऊन जर साहित्य लिहिले तर ते बालकांच्या मनावर प्रभाव पाडू शकेल.

संशोधनाचे महत्त्व :

आज माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात व जागतिकीकरणाच्या युगात चित्रपटाद्वारे आपण प्रत्येक गोष्टी पाहू शकतो परंतु प्रत्यक्ष रूपात अभिनय पाहणे व त्यातून शिकवण देणे हे काम बालनाट्य करू शकते. बालकांची व्यासपिठाची भिती कमी होऊन स्वतः बोलण्याची सवय लागते. तसेच

नाविन्यपूर्ण गोष्ट सादर करण्याचा आत्मविश्वास यातून मिळतो. बालनाट्यातील मुका अभिनय, बोलक्या हालचाली, प्रसंग, विशिष्ट लकबी बालप्रेक्षकांपुढे सादर करणे खूप आवश्यक असते.

बालनाट्यातील प्रसंग, घटना खुलविण्यासाठी गाण्याचा उपयोग केल्यामुळे मुलांना ते आवडतात. तंत्रज्ञान व कौटुंबिक व्यस्तपणा अशा परिस्थितीत बालनाट्य आजच्या काळात मुलांना शिकवण, संस्कार देण्याचे उपयुक्त माध्यम आहे. अशा प्रकारचे विविध बालनाट्य यांचा अभ्यास करून मुल्यांच्या सुप्त गुणांना वाव मिळतो व त्यातून उद्याचे साहित्यिक घडवले जाऊ शकतात या उद्देशाने 'नव्वोदतरी मराठी बालनाट्यांचे स्वरूप: एक अभ्यास' एक विषय महत्त्वाचा आहे.

संशोधन पद्धती :

'नव्वोदतरी बालनाट्यांचे स्वरूप एक अभ्यास' या विषयाचा वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीने अभ्यास केला जाईल.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

- १) नव्वोदतर मराठी बालनाट्य साहित्याची संकल्पना व स्वरूप अभ्यासणे.
- २) नव्वोदतरी मराठी बालनाट्य विषयातील वैविध्य अभ्यासणे.
- ३) नव्वोदतर मराठी बालनाट्यांची निवेदनशैली व भाषा विशेषण अभ्यासणे.
- ४) नव्वोदतर मराठी बालनाट्यांची प्रयोगशिलता अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके :

- १) नव्वोदतर मराठी बालनाट्याचा विविध कालखंडात विकास झालेला आहे.
- २) नव्वोदतर मराठी बालनाट्याचा आशय सूत्रांच्या अनुषंगाने विविधता आढळते.
- ३) नव्वोदतर मराठी बालनाट्य लेखन तंत्रे भिन्न आहेत.
- ४) नव्वोदतरी मराठी बालनाट्यांची निवेदन शैली व भाषा विशेष उत्कृष्ट आहे.

संशोधन विषयाची मर्यादा :

प्रस्तुत संशोधन हे नव्वोदतर मराठी बालनाट्या संदर्भातच असून त्यात काही निवडक बालनाट्यांचा समावेश करणार आहे.

निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये नवोदितर मराठी बालनाट्यावर प्रकाश टाकला असून बालनाट्याची व्याख्या, संकल्पना, बालनाट्य म्हणजे काय? स्वरूप, वैशिष्ट्ये ह्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. इ.स. ४ थ्या शतकात प्लेटोने प्रथमच मुलांच्या कुवतीकडे लक्षात घेऊन मुलांसाठी अशा वयाच्या शिक्षणक्रमाकडे लोकांचे लक्ष वेधले. तसेच नाटक हे मराठी साहित्याला एक महत्त्वाचा वाङ्मय प्रकार आहे. यातूनच मानवी जीवन प्रत्यक्षात उतरले जातात.

संदर्भ सूची:

1. मराठी बालसाहित्य स्वरूप आणि अपेक्षा सुलभा शाह, पहिली आवृत्ती 2001, लिलावती प्रकाशन, धुळे, पृष्ठ क्र. ३३.
2. बालसाहित्य स्वरूप व वाटचाल, प्रा. सुजाता महाजन, प्रथम प्रकाशन २००२, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, पृष्ठ क्र.६.
3. बालवाङ्मय, देविदास बागुल, जोशी लोखंडे प्रकाशन, पुणे १९६०, पृष्ठ क्र.१८.

4. बालनाट्य निबंध, प्रा. रा. ज. जाधव, तिसरी आवृत्ती १९९७, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे-३०, पृष्ठ क्र. १९-२०.
5. उद्धृत, काळे प्रेमला, बालमानसशास्त्र, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९७७, पृष्ठ क्र. २.
6. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), मराठी विश्वकोष खंड-२२, सचिव, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ, मुंबई, प्रथम प्रकाशन, १९८२, पृष्ठ क्र.४५६.
7. उद्धृत, काळे प्रेमला, उ.नि., पृष्ठ क्र. २७.
8. उद्धृत, बाळ शरयू, बालमानसशास्त्र, विशाखा प्रकाशन, पुणे १९६४, पृष्ठ क्र. ११.
9. मराठी विश्वकोष डॉट. इन, खंड ११ मानसशास्त्र १६/०२/२०२१.
10. हरोलीकर ल. व., सिंगमड फ़ाँड, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती (२०००), पृष्ठ क्र. २३.

हिंगोली जिल्ह्यातील हळद उत्पादक शेतकऱ्यांपुढील अड्डाने आणि संधी यांचा अभ्यास

संशोधक

विठ्ठल दत्तराव कदम

सामाजिक शास्त्रे विद्यासंकुल

स्वामी रामनंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

संशोधक मार्गदर्शक

डॉ. डी. के. मगर

सहयोगी प्राध्यापक

पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय, हिमायतनगर, जि.नांदेड

Abstract

प्रस्तुत संशोधन शोधनिबंध हे हिंगोली जिल्ह्यातील हळद उत्पादक शेतकऱ्यांपुढील अड्डाने आणि संधी यांचा अभ्यास करतो. भारताची पर्यायाने महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा म्हणून कृषी क्षेत्राकडे पाहिले जाते. हळद उत्पादनाच्या बाबतीत भारताची मक्तेदारी आहे. जगाच्या एकूण हळद उत्पादनाच्या तुलनेत भारतात 80 टक्के उत्पादन भारतात होते आणि भारतातील एकूण हळद उत्पादनापैकी महाराष्ट्रात 50 टक्के उत्पादन घेतले जाते. आणि महाराष्ट्रातील एकूण हळद उत्पादनापैकी एकट्या हिंगोली जिल्ह्यात हळदीच्या एकूण उत्पादनापैकी 60% उत्पादन होते. त्यादृष्टीकोनातून हिंगोली जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांपुढे मोठ्या प्रमाणावर हळद उत्पादनाच्या संधी आहेत व त्याचबरोबर या उत्पादनाची काही अड्डाने आणि समस्या आहेत यांचा प्रस्तुत संशोधनात अभ्यास केला आहे.

प्रस्तावना :

हिंगोली जिल्हा हा कृषी प्रधान जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र 469261 हेक्टर असून त्यापैकी निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र 406697 हेक्टर इतके आहे. जिल्ह्यात उडीद, मुग, सोयाबीन, तांदुळ, कापूस महत्वाची खरीप पिके असून हरभरा, गहु ही महत्वाची रब्बी पिके आहेत. तसेच केळी, उस व हळद ही व्यापारी दृष्ट्या महत्वाची पिके घेतली जातात. त्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने हळद पिक महत्वाचे आहे. शेतकऱ्यांना हळद पिक घेणे फायदेशिर असले तरी जिल्ह्यात हळद उत्पादनाचा खर्च वाढता आहे. या गृहितावर हा संशोधन शोधनिबंध आहे.

संशोधन शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

- 1) हिंगोली जिल्ह्यातील कृषी अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
- 2) हिंगोली जिल्ह्यातील हळद उत्पादन क्षेत्राच्या अभ्यास करणे.
- 3) हळद उत्पादनाचा खर्च आणि किंमतीचा अभ्यास करणे.

हिंगोली जिल्ह्यातील हळद उत्पादन शेतकऱ्यांच्या संधी व विस्तार करण्यास वाव आहे. त्याच बरोबर मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनाच्या समस्या सुद्धा आहेत. यांचा अभ्यास करण्यासाठी पुढील गृहितांची मांडणी केली आहे.

1. हिंगोली जिल्ह्यातील हळद उत्पादनात वृद्धी आणि विकास करण्यास वाव आहे.
2. हिंगोली जिल्ह्यातील हळद उत्पादनाचा खर्च वाढता आहे.

संशोधन पद्धती :

सदरील शोधनिबंधामध्ये वर्णनात्मक विश्लेषण संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला असून शोधनिबंधातील विश्लेषण करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्य माहिती संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यासाठी आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल जिल्हा सांख्यिकीय माहिती, हिंगोली जिल्हा सामाजिक, आर्थिक समालोचन ग्रंथ, मासिके व विशेषांक तसेच जिल्ह्यातील वसमत तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या मुलाखतीचा आधार घेतला आहे.

हिंगोली जिल्हा हळदीचे विक्रमी उत्पादन घेणारा जिल्हा आहे. येथील हळदीला देशभरातून मागणी असते त्याअनुषंगाने राज्यशासनाने आधुनिक पद्धतीने ओल्या हळकुंडावर प्रक्रिया करून शेतकऱ्यांची हळद शिजविणे, वाळविणे यासाठीचा खर्च कमी करण्यासाठी हिंगोली जिल्ह्यात वसमत येथे बाळासाहेब ठाकरे हळद संशोधन प्रक्रिया केंद्र मंजूर केले आहे. यामुळे हिंगोली जिल्ह्यातील हळद मोठ्या प्रमाणावर निर्यात होणार आहे. परिणामी हळदीला आर्थिक दृष्टीकोनातून मोठ्या प्रमाणावर महत्व प्राप्त होणार आहे. त्यामुळे अनेकांना यातून रोजगार मिळणार असून व प्रकल्प हळद उत्पादकासाठी महत्वपूर्ण ठरणार आहे. तसे बाळासाहेब ठाकरे हळद संशोधन केंद्रामुळे हिंगोलीची हळद जगाच्या नकाशावर पोहचणार आहे. या हळद संशोधन व प्रशिक्षण केंद्राद्वारे हळद उत्पादनाच्या प्रारंभीपासून ते उपभोग प्रक्रिया या दरम्यान ज्या क्रिया प्रक्रिया होतात त्यामध्ये बी-बियाणे उती संवर्धक रोपे, लागवड, वृद्धी संरक्षण आणि हळद उत्पादन पद्धतीत बदल यासाठी संशोधन व प्रशिक्षण देण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन देणे यासारख्या संधी उपलब्ध होणार आहेत. कोविड-19 नंतर हळदीला जगभरात मोठे महत्व प्राप्त झाले आहे. पश्चिमात्य देशात रोग प्रतिकारक शक्ती वाढविणारा घटक म्हणून हळदीच्या गोळ्या विक्री केल्या जात आहेत. युरोपात अल्झायमर व पार्किन्स आदी आजाराच्या औषधामध्ये हळदीपासून तयार होणाऱ्या तेलाचा वापर करण्यात येतो. हळद संशोधन केंद्राद्वारे हिंगोलीसह संपूर्ण मराठवाड्यात हळदीचे मोठे क्लस्टर तयार करून हळदीचे बेणे, सिंचन पद्धतीत बदल, संशोधन, मार्केटींग आणि प्रक्रिया उद्योगाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळणार आहे. त्यासाठी लॉजिस्टिक पार्कची उभारणी करण्यात येणार आहे.

सन 2021-22 मध्ये महाराष्ट्रात हळद पिकाखालील क्षेत्र 1 लाख 2 हजार 162 हेक्टर होते. यामध्ये हिंगोली जिल्ह्यात 49 हजार 764 हेक्टर, नांदेड 21 हजार 414, परभणी 8 हजार 807 हेक्टर, यवतमाळ 6 हजार 166 हेक्टर, वाशिम 5 हजार 604 हेक्टर सातारा 1 हजार 788 हेक्टर, बुलढाणा 1 हजार 525 हेक्टर, सांगली 778 हेक्टर, भंडारा 395 हेक्टर, लातूर 352 हेक्टर नागपूर 351 हेक्टर, गोंदिया 341 इतर जिल्ह्यात 2 हजार 32 हेक्टर.

हळद बाजारपेठ :

भारतीय हळदीला जगभरातून मागणी आहे. भारताकडे हळद उत्पादनाचे पेटंट आहे. त्याचबरोबर जगातील एकुण हळद उत्पादनापैकी भारतात 80 टक्के उत्पादन होते. त्यामुळे भारत जागतिक स्तरावर एकाधिकारशाहीने हळदीची निर्यात करतो त्यासाठी भारतात प्रामुख्याच्याने सांगली, निजामाबाद, इरोड याठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर हळद सौदे होतात. अलीकडील काळात वसमत, हिंगोली, नांदेड व वाशिम बाजारपेठांचा मोठ्या प्रमाणात विकास आणि विस्तार झाला आहे.

हिंगोली जिल्हा 19.05' उत्तर ते 20.05' उत्तर या अक्षांशावर आणि 76.30 पुर्व ते 77.30 पुर्व या रेखांशाच्या दरम्यान पसरला आहे. जिल्ह्याच्या उत्तरेस बुलढाणा आणि वाशिम, पुर्वेस यवतमाळ आणि नांदेड दक्षिणेस नांदेड आणि परभणी तर पश्चिमेस परभणी आणि जालना जिल्ह्याच्या सीमा आहेत. जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 4827 चौरस किलोमीटर असून ते महाराष्ट्राच्या 3.07713 चौरस किलोमीटर म्हणजेच क्षेत्रफळाच्या तुलनेत 1.57 टक्के इतके आहे. जिल्ह्यात पुर्णा, पैनगंगा व कथायु ह्या प्रमुख नद्या आहेत. जिल्ह्यात वार्षिक 824 मि.मी. पाऊस पडतो. संपूर्ण जिल्ह्यात बेसॉल्टिक खडकजन्य मृदा आढळते व ही मृदा रेगूर नावाने ओळखली जाते. हिंगोली जिल्ह्याला येलदरी, ईसापूर व सिद्धेश्वर धरणाची सिंचन व्यवस्था आहे.s

सन 2011 च्या 15 व्या जनगणनेनुसार हिंगोली जिल्ह्याची एकुण लोकसंख्या 11,77,345 असून त्यापैकी 606294 पुरुष तर 571051 स्त्रिया आहेत. हिंगोली जिल्ह्यात प्रामुख्याने हिंगोली , वसमत, कळमनुरी , सेनगाव व औढानागनाथ असे पाच तालुके आहेत. सन 2022-23 मध्ये निव्वळ पिकाखालील सिंचन व्यवस्था आहे. सन 2010-11 च्या कृषी जनगणनेनुसार जिल्ह्यात 213103 जमिनधारक आहेत. त्यापैकी 36.80 टक्के सीमांत शेतकरी, 35.68 टक्के लहान शेतकरी व 27.52 टक्के मोठे शेतकरी आहे. जिल्ह्यात 1.68 हेक्टर सरासरी धारण क्षेत्र आहे. भारतातील मागील दहा वर्षांच्या हळदीच्या किंमतीचा अभ्यास केला असता मोठ्या प्रमाणावर चढउतार आढळून येतात.

तक्ता क्र. 1**हळद पिकाच्या किंमतीत झालेला बदल 2015-2024****(किंमत रुपयात, प्रती क्विंटल)**

अ.क्र.	वर्ष	किंमत	किंमतीतील बदल	वार्षिक वृद्धी दर(AGR)
1	2015	7998	-	
2	2016	8728	+730	+9.13
3	2017	5974	-2754	-31.55
4	2018	6800	+826	+13.80
5	2019	6298	-502	-7.38
6	2020	5378	-920	-14.61
7	2021	7928	+2550	+47.41
8	2022	8882	+954	+12.03
9	2023	6758	-2124	-23.91
10	2024	16454	+9696	+143.47

Source : www.ncdex.com

वरिल तक्ता क्र.1 मध्ये सन 2015 ते 2024 या दहा वर्षातील भारतीय राष्ट्रीय वस्तु आणि वायदे बाजार (NCDEX-National Commodity & Derivatives Exchange Limited) यांनी घोषित केलेल्या

किंमतीचा अभ्यास केला असता या किंमतीमध्ये वायदेबाजारत सतत चढउतार आढळून आले आहेत. याचे मुख्य कारण म्हणजे हळद उत्पादन पुरवठ्यात होणारे चढउतार व आंतरराष्ट्रीय मागणी यामुळे किंमतीमध्ये बदल झाले आहेत. त्यामुळे उत्पादनात अनिश्चितता निर्माण झाली आहे. सन 2024 मध्ये मात्र उत्पादनात झालेल्या घटीमुळे व आंतरराष्ट्रीय मागणीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या वाढीमुळे भारतात प्रचंड प्रमाणात म्हणजे 143.47 टक्के वाढ ही किंमतीमध्ये झाल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या हळद उत्पादनात वाढ झाली आहे. सन 2024 मध्ये वसमत तालुक्यात हळदतीची सरासरी उत्पादकता 20 क्विंटल होती. त्यामुळे शेतकऱ्यांना एकरी 329080 रु. स्थूल उत्पन्न मिळाले व सरासरी एकरी उत्पादन खर्च 175000 रु होता. म्हणजे शेतकऱ्यांना उत्पन्न वजा खर्च जाता 154080 निव्वळ उत्पन्न मिळाले. परंतु 2024 च्या आगोदर किंमतीतील अत्यल्प वाढीमुळे सरासरी उत्पन्न मिळाले सन 2017 आणि 2023 या दोन वर्षात तालुक्यातील हळद उत्पादकता सरासरी 25 क्विंटल आहे. त्यामुळे खर्च आणि उत्पादनाचा विचार केला असता. सरासरी नफा कमी आहे.

सारांश :

दिर्घकाळातील चढउतार हे शेती उत्पन्नावर अतिशय दुरगामी परिणाम करित असतात शेतकऱ्यांच्या शेतीमालास योग्य किंमत मिळाल्यास जास्त उत्पन्न मिळून त्यांची आर्थिकस्थिती सुधारते त्याचबरोबर शेतीचा शाश्वत विकास होण्यासाठी मदत होते. अर्थशास्त्र हे मानवी क्रियाशिलतेच्या किंतीचे स्वरूप स्पष्ट करते आर्थिक बाबतीतील प्रत्येक टप्पा किंमतीशी संबंधित असल्यामुळे कृषी विकासामध्ये कृषी उत्पादनाला मिळणाऱ्या किंमती ह्या महत्वाची भूमिका निभावतात. किंमतीतील चढउतारामुळे शेतीमध्ये होणारा खर्च स्थिर राहतो व वाढत्या कालावधी बरोबर वाढत जातो. त्यामुळे किंमतीमध्ये होणाऱ्या घटीमुळे शेतकऱ्यांला मिळणाऱ्या उत्पन्नात घट होऊन शेतीचे अर्थशास्त्र व आर्थिक भार कोलमडतो त्यामुळे वर्तमानकाळात हळद पिक हे शेतकऱ्यांसाठी आर्थिक समृद्धीचे प्रवेशद्वार आहे की जे सतत उघडे ठेवण्यासाठी शासकीय पातळीवरील योग्य उपायाची गरज आहे. त्यासाठी सरकारने हळद उत्पादक शेतकऱ्यांना उत्पादन, उत्पादकता, संगोपण, साठवण, विपणन आणि अतिशय महत्वाचे म्हणजे भारतात घेतले जाणारे हळद पिक हे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एकाधिकारशाही असणारे पिक आहे त्यामुळे सरकारने योग्य निर्यात धोरणाद्वारे हळद पिकाला योग्य किंमत मिळवून दिली तरच खऱ्या अर्थाने हिंगोली जिल्ह्यातील हळदीला सोन्याचे दिवस येतील हे सारांश रचनेत सांगता येते.

संदर्भसूची :

- 1) गौदव दत्त आणि अश्विनी महाजन (2013) : भारतीय अर्थव्यवस्था, एस.चंद आणि कंपनी लि. नवी दिल्ली
- 2) माथूर बी.एल.(2013), कृषी अर्थशास्त्र, अर्जून पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली.
- 3) कुलकर्णी व ढमढेरे (2007) अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती डायमंड प्रकाशन पुणे.
- 4) प्रदिप आगलावे (2008) सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे श्री साईनाथ प्रकाशन, लातूर.
- 5) हिंगोली जिल्ह्याचे सामाजिक व आर्थिक समालोचन 2022-23
<https://mahades.maharashtra.gov.in/district>
- 6) https://www.barchart.com/futures/quotes/U3N19/historical_prices.
- 7) <https://m.economictimes.com/markets/commodities>.
- 8) <https://www.ncdex.com>
- 9) <https://agcensus.da.gov.in>

पानिपताच्या युद्धाच्या मिमांसेचे अवलोकन

संशोधनार्थी

बालाजी रावसाहेब बोडके

मार्गदर्शक

प्रो. डॉ. प्रशांत अर्जुनराव साबळे

प्रस्तावना

मराठा कालखंडात पानिपतची तिसरी लढाई नावाची मोठी लढाई झाली. 1761 मध्ये मराठा आणि अहमद शाह अब्दाली नावाच्या लोकांच्या दोन गटांमध्ये हे घडले. ही लढाई अब्दालीने जिंकली. लढाईपूर्वी मराठे खूप शक्तिशाली होते आणि मुघल समाज कमकुवत होत होता. उत्तरेतील काही लोकांना मराठे किती यशस्वी झाले हे आवडले नाही, म्हणून त्यांनी अब्दालीला मराठ्यांचा पराभव करण्यास मदत करण्यास सांगितले. या लढाईने इतिहास बदलला आणि तो का झाला आणि त्याचा मराठ्यांवर कसा परिणाम झाला असे अनेक प्रश्न आहेत.

याच प्रमाणे 14 जानेवारी 2022 रोजी पानिपतच्या युद्धाला 261 वर्षे पूर्ण होत आहेत. ही लढाई खरोखरच वाईट होती आणि 18 व्या शतकात फार पूर्वी घडली होती. ही लढाई लोकांना आजही खूप आठवते जरी ते युद्ध हरले, तरीही काही लोकांना वाटते की ते एक प्रकारे जिंकले. आपण हरलो तरीही जिंकल्यासारखे आहे. एक उदाहरण म्हणजे पानिपतची तिसरी लढाई. या आधी दोन लढाया झाल्या होत्या आणि त्या खूप पूर्वी लढल्या गेल्या होत्या. तिसरी लढाई खरोखरच वाईट होती आणि बरेच लोक मरण पावले. ही खरोखरच भयंकर लढाई होती जी यापूर्वी कधीही पाहिली नाही. भूतकाळात एक मोठी लढाई झाली होती ज्याचा साक्षीदार नसतानाही एक मराठा माणूस आठवतो. म्हणून, सुविचार यातून तो आठवतो. म्हणूनच चांगल्या आणि दयाळू लोकांसाठी इतिहास लिहिणे आणि स्वतःला शिकणे आणि सुधारणे यावर लक्ष केंद्रित करणे महत्वाचे आहे. परतूरच्या उत्तर भागातील मराठ्यांचे राजकारण, परिस्थिती आणि ताकद समजून घेणे आवश्यक आहे. त्याने कदाचित आपले सैन्य हलवले, युद्ध केले किंवा लोकांशी बोलले तर पावसाळ्यापूर्वी मोहीम संपेल असे त्याला वाटले असावे. बंड रोखण्यासाठी त्याला अहिरवाड्यात दुसरे सैन्य पाठवावे लागले तरी त्याने आशा सोडली नाही. पण नंतर, तो त्याच्या अनुभवातून शिकला की सैन्याच्या खर्चासाठी खंडणी गोळा करण्यावर तो अवलंबून राहू शकत नाही. "मराठ्यांच्या मदतीस राजेरजवाडे येतील ही आशा मावळत चालली. आपल्याच राज्याच्या कायम उत्पन्नापैकी उत्पन्न मोडून खाण्याचा प्रसंग ओढवला. पण येथेही नवाच अनुभव आला की, अपेक्षिलेले पैसे स्वतःच्याच मामलेदाराकडून येऊ शकत नाहीत अशा परिस्थितीत कर्ज काढावे, तर सावकारच जाग्यावर उरलेले नाहीत, असा प्रत्यय आला. म्हणजे उंटाच्या पाठीवर जड नाणे लादून व त्याच्या रक्षणाला बरेच शिपाई देऊन पैसा आणण्याचा मार्ग चोखाळण्याची पाळी भाऊवर आली, उरलेल्या खंडण्या सोबत्याला दुखवावयाचे नाही म्हणून दरडावून मागणे भिडेने तहकूब करावे लागले. शत्रुपक्षीय बड्या लोकांना आपल्या बाजूला वळविण्याच्या सगळ्या युक्त्या, क्लृप्त्या अफलदायी ठरल्या. इतक्या गोष्टी जणू कमी पडतील, म्हणून सृष्टिदेवतेनेही मराठ्यांवर डोळे वटारले खराब हवामानामुळे शेत आणि पिकांसाठी समस्या निर्माण झाली. ऊन आणि गारपिटीमुळे घोडा आणि बैल आजारी पडले. मुसळधार

पावसाने पूर आला आणि भाऊंचा प्रचाराचा बेतही वाहून गेला. तथापि, हे सर्व असूनही, भाऊ खंबीर राहिला आणि त्याने हार मानली नाही. मुळात पानिपत गाव एका टेकडीवर असून एका बाजूला उतार आणि दुसऱ्या बाजूला थेंब आहे. यमुना नदी पूर्वेला सात ते आठ मैल आहे. दोनशे वर्षांपूर्वी गावातून रस्ता जात असे, आता तो दुसऱ्या बाजूने जातो. जवळून जाणारी ट्रेन देखील आहे. गावाच्या पश्चिमेकडील व वायव्येकडील जमीन शेतीसाठी चांगली आहे, तर पूर्व व दक्षिणेकडील जमीनही शेतीसाठी चांगली आहे.

पूर्व भागात पाण्याचे मोठे क्षेत्र असायचे, म्हणजे पूर्वी जास्त पाणी होते. जमीन पूर्वेकडे आणि दक्षिणेकडे खाली सरकली. आता यमुना नावाची नदी पार करण्यासाठी सनौली गावाजवळ घाट नावाची जागा आहे. पूर्वी हा घाट थोडासा उत्तरेला होता त्याला रामडा म्हणत. या भागात, विशेषतः त्यांच्या शहरांमध्ये बरेच मुस्लिम लोक राहत होते आणि ते त्या भागात महत्वाचे होते. मुझफ्फरनगर, सहारनपूर यांसारख्या इतर ठिकाणीही मुस्लिम वस्ती होती. हे क्षेत्र नजीब नावाच्या व्यक्तीने ताब्यात घेतले होते. पानिपतची लढाई, जी मराठा आणि रोहिल्ला या दोन गटांमधील लढाई होती, ती रोहिल्यांनी जिंकली. यामुळे ते स्वतःच्या भूमीच्या जवळ गेले आणि मराठे दूर गेले. मराठ्यांची लढाई आणखी दक्षिणेकडे झाली असती तर बरे झाले असते, पण कुरुक्षेत्र नावाच्या ठिकाणी जाण्यात त्यांना अधिक रस होता. दिल्लीत राहूनही मुस्लिम लोकांच्या समस्या होत्या. जरी त्यांनी त्या समस्या टाळल्या, तरीही शत्रूचे पूर्वेकडील सुपीक क्षेत्रावर नियंत्रण होते जिथे त्यांना अन्न मिळू शकते. स्थानिक हिंदूपैकी एकही मराठ्यांशी मैत्रीपूर्ण संबंध नव्हता हे सांगणे कठीण आहे, परंतु गेल्या पाच वर्षांपासून मराठ्यांनी या भागात त्रास दिला होता. यामुळे, प्रदेशातील लोक घाबरले होते आणि त्यांना स्थिर राहायचे होते. मराठे उत्तरेकडे निघून अधिक पैसे कमावण्याचा प्रयत्न करत होते. पण एकंदरीत, त्यांनी विनाकारण वस्तू जाळल्या किंवा नष्ट केल्या नाहीत, याचा पुरावा आहे. पानिपतच्या पश्चिमेकडील प्रदेश त्याकाळी प्रचंड जंगली होता. आणि आता तितके लोक तिथे राहत नव्हते. लोक आणि प्राणी प्रवास करू शकतील असा एक रस्ता होता, परंतु तो प्रत्येक बाजूला फक्त अर्धा मैल रुंद होता. त्याकाळी जनावरे हा वाहतुकीचा मुख्य मार्ग असल्याने केवळ 50 किंवा 100 फूट रुंदीच्या मार्गावर ते चालू शकत नव्हते. जमीन बहुतांशी सपाट असल्यामुळे दोन्ही बाजूने रस्त्याने फिरणे सोपे होते. मराठ्यांच्या सैन्याने गावाच्या दक्षिणेला छावणी घातली होती आणि त्यांच्या पश्चिमेला बुंगे होते. त्यांच्याकडे बंदुका आणि त्यांचे रक्षण करणारे सैनिक होते. पानिपतच्या मुद्दास प्रारंभ शनिवार 10 जानेवारी 1761 रोजी मराठ्यांनी आपसात विचारविनिमय करून निर्णय घेतला. बुधवार पहाटे शत्रूवर आक्रमण करायचे आणि निघून जाण्याचा प्रयत्न करायचा. सर्व बाजूनी मराठे सरदार तसेच समोर आणि बाजूनी तोफखाना असा गोल तयार करायचा. मधे कबिला ठेवायचा लढता लढता शत्रूची फळी फोडायची आणि जोरदार मुसंडी मारून पळून जायचे. त्या दिवशी म्हणजे मंगळवारी रात्री उशीरापर्यंत सर्व व्यवस्था लावण्यात आली. नंतर काशीरायासाठी एक चिठ्ठी लिहिण्यात आली. त्यात सदाशिवरावभाऊंनी लिहिले, ते त्यांच्या घोड्यांवर अवलंबून होते, परंतु त्यांच्यापैकी बरेच जण पुरेसे अन्न न मिळाल्याने मरण पावले. त्यांच्याकडे पुरेसे घोडे असते तर ते इतके मारले गेले नसते. पानिपतच्या युद्धाला 'महारणकुंड' म्हणणे खरे नाही. शुजाउद्दौला आणि रोहिल्ला दोघांचाही अब्दालीवर विश्वास नव्हता. अब्दालीच्या सैन्यात एक विशेष गट होता, पण ते स्वतंत्र होते आणि त्यांचे स्वतःचे नियम होते. सैन्य कसे संघटित होते ते यावरून दिसते. रोहिले सरदार आणि नजीब खान यांचे जमले

नाही. हाफिज रहमतने नजीब खानचा फारसा विचार केला नाही. लढाईच्या दोन-चार महिन्यांपूर्वी अब्दालीने अफगाणिस्तानातून नवीन घोडे आणि सैनिक मागवले. या नव्या सैन्यावर त्यांचा खूप विश्वास होता.

संदर्भसूची

1. दीक्षित राजा (संपा.), "समग्र सेतू माधवराव पगडी खंड तिसरा", कल्पना प्रिंट, सदाशिव पेठ, पुणे-27, ऑगस्ट 2010,
2. सरदेसाई गोविंद सखाराम, "मुसलमानी रियासत खंड 2", मोगल बादशाही, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, 1898,
3. बापट नागेश विनायक, "पानपतची मोहिम", महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्रथम आवृत्ती, 2018,
4. बेलवलकर कॅप्टन वासुदेव, "नवरत्ने हरपली रणांगणी", प्रथम आवृत्ती, 2019,
5. कुलकर्णी भीमराव, "गडकरी खंड-2", सरीता प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 1984,
6. शेवडे डॉ. सच्चितानंद, परुळेकर दुर्गेस, "पानिपतचा रणसंग्राम", प्रथम आवृत्ती, 2011,

साहित्य, सामाजिकता आणि बदलते

प्रा. डॉ. केशव पाटील

मराठी विभाग, शाहीर अण्णाभाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड जि. नांदेड. ४३१७१५

समाज जीवनासह माणूस हा गतीशील असतो. समाज विकसनशील असतो. समाजाला परिवर्तन हवे असते. परिवर्तनशील असणे हे जिवंतपणाचे लक्षण असते. साहित्यात परिवर्तनशील समाज जीवनाचे प्रतिबिंब उमटत असले तरी समाज जीवन हे साहित्याला दिशा देण्याचे कार्य करते. साठोत्तरी कालखंडातील सामाजिक जीवनात जी स्थित्यंतरे घडली त्याचे परिणाम मराठी साहित्यावर उमटलेले दिसतात. याच काळात मराठीत ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी, मुस्लिम इत्यादी साहित्य प्रवाहाची निर्मिती झाली. त्याच्या मुळाशी काही प्रेरणा आहेत. छत्रपती शाहू महाराज, महात्मा ज्योतिबा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारातील समता प्रस्थापित करण्यासाठी जी विचारांची वादळे निर्माण झाली, त्यातून अनेक कलाकृती निर्माण झाल्या. 'सामाजिक लोकशाही असेल तरच राष्ट्र अभाधित राहील. 'ही तत्कालीन विचारसरणी समाजात रुजत होती. शिवाय स्वतंत्र भारतातील राज्यघटनेचे मूल्य लोकांपर्यंत पोहोचत होती. स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य इत्यादी मूल्यात्मक पातळीवर राष्ट्रात सामाजिकता नांदावी ही लेखकांची, विचारवंतांची आणि सर्वसामान्य माणसांची अपेक्षा होती. आणि ती असणे सहाजिकच आहे.

या काळातील मराठी साहित्य मानवतेचे मूल्य जपण्यासाठी निर्माण होऊ पाहते. शेतकरी, शेतमजूर, कष्टकरी, कामगार, दलित, पददलित, आदिवासी इत्यादींच्या जीवनाला धार देण्यासाठी साहित्य कलाकृती निर्माण होत होत्या. या काळातील लेखक वर्ग माणसांच्या जगण्यातील भयान वास्तव चित्रीत करण्यासाठी धडपडत होते. महात्मा फुले यांनी 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीलाच आपल्या साहित्यातून विद्रोह मांडला होता. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' हे त्यांचे ज्वलंत उदाहरण आहे. हाच विद्रोह साठोत्तरी साहित्यातून प्रवाहित झालेला दिसतो. साठोत्तरी दलित साहित्यातून आलेले आत्मभान ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांची प्रेरणा आहे. आत्मशोध, विद्रोह आणि संघर्ष यांचा ललकार या साहित्यातून वाचायला मिळतो. आम्ही कसे जगलो? आणि कसे जगतो? याचे भयानक वास्तव दलित साहित्याने जगाला सांगितले. प्र. ई. सोनकांबळे यांचे 'आठवणीचे पक्षी' या स्वकथनाने वेदना, विद्रोह आणि नकार जगाला सांगितला. माणूस असाही जगतो? त्यांच्या वाट्याला एवढ्या असाह्य वेदना येतात. हे वाचून माणूस निरुत्तर होतो. समाजातील सामाजिकता शोधत असताना समाजशास्त्र ही निरुत्तर होते. रुस्तुम अचलखांब यांच्या 'गावकी' ने पूर्वाश्रमीचा पूर्ण महार समाज आणि त्यांच्यातील सामाजिकता, त्यांच्या जीवन पद्धतीसह वाचकासमोर उभा केला आहे. 'अक्करमाशी' या शरणकुमार लिंबाळे यांच्या आत्मकथनातून मानवी जीवनातील गुंतागुंत आणि विदारक वास्तव मांडले. श्रीरंग तलवारे यांनी 'धुळपाटी' तून शिक्षण आणि अस्तित्वासाठीचा संघर्ष मांडला आहे. सदानंद पुंडगे यांच्या 'गँगमेन' मधून रेल्वेच्या रुळावरील श्रमाचे वास्तव वाचायला मिळते. ही उदाहरणे प्राथमिक स्वरूपात सांगता येतील. एकूणच साहित्याच्या केंद्रस्थानी माणूस असतो. त्यांच्या

भावभावना, त्यांच्या आजूबाजूचा परिसर साहित्यातून येत असतो. सामाजिक जीवनात समता निर्माण व्हावी हा उद्देश अनेक वेळा साहित्याचाही असतो.

कलावंत जेव्हा कलाकृतीची निर्मिती करित असतो तेव्हा तो त्याच्या समकालीन काळातील प्रश्न, समाज वास्तव आणि बदलते संदर्भ टिपण्याचा प्रयत्न करित असतो. मराठी साहित्याचे परिक्षेत्र व्यापक आहे. तरीही त्यातील बदलते संदर्भ ठळकपणे जाणवतात. नव्वदीच्या नंतरचा कालखंड अति वेगाने बदलत गेला. जागतिकीकरणाचे वारे अति वेगाने वाहत वाहत त्याचे रूपांतर वादळात झाले. संचयवाद, सत्तावाद साम्राज्यवाद, भांडवलशाही, उदारीकरण या अंगाने जगभर विस्तार होत गेला. 'पैशासाठी लढाया आणि लढायासाठी पैसा' हे सूत्र साम्राज्यवादाने रूढ केले. भांडवलदारांनी आपले व्यापारी साम्राज्य निर्माण केले. १९९१ पासून भारतात जागतिकीकरणाची पायेमुळे रोवण्यास सुरुवात झाली. हळूहळू त्याचे रूप गंभीर बनत गेले. भांडवलदारांनी 'सामील व्हा अन्यथा अविकसित रहा' अशी परिस्थिती निर्माण केली. जागतिकीकरणाच्या रेट्यात सामील होण्याशिवाय भारताला पर्याय नव्हता. जागतिकीकरणाचा स्वीकार केल्याने याचे बरे वाईट परिणाम येथील समाज व्यवस्थेवर झाले. गाव, खेडी, शेती, कामगार उध्वस्त झाले. छोटे छोटे व्यापारी मेटाकुटीला आले. शिक्षणाचे खाजगीकरण होऊन ते महागडे झाले. मानसिक सुखापेक्षा भौतिक सुखाला इथे किंमत मिळू लागली.' शेतीचे काही खरे नाही. व्यापार करून फायदा नाही. शिकून काही उपयोग नाही.' अशी मानसिकता समाजात वाढत गेली. मग याचे पडसाद मराठी साहित्यातून उमटत गेले. या अनुषंगाने राजन गवस, रंगनाथ पठारे, भारत काळे, आसाराम लोमटे यासारख्या अनेक लेखकांनी समकालीन समाज वास्तवाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या लेखनातून जागतिकीकरणाच्या दुःखाचे पडसाद उमटले आहेत.

बा. ग. केसकर (कुणाच्या खांद्यावर), त्र्यंबक असरडोहकर (काळी आई), सरदार जाधव (कोयता), वसुदेव मुलाटे (विष वृक्षाच्या मुळ्या), पुरुषोत्तम बोरकर (मेड इन इंडिया), रवींद्र शोभणे (कोंडी), महादेव मोरे (झोंबड), मोहन पाटील (बस्तान), शेषराव मोहिते (धूळपेरणी), भारत काळे (ऐसे कुणबी भूपाळी), भालचंद्र देशपांडे (अंधार इथला संपत नाही) इत्यादी कादंबरीकारांनी जागतिकीकरणाच्या कचाट्यात सापडलेल्या बाजारू संस्कृतीचे, उध्वस्त होणाऱ्या गाव- खेड्याचे आणि अधोगीकरण व नागरिकीकरणाचे भयान वास्तव चित्रित केले आहे. यासारख्या अनेक साहित्यकृतीतून समकाळ चित्रित झाला असून साहित्याच्या दृष्टीने असे होणे महत्वाचे असते.

समकालीनता ही संकल्पना व्यापक असून ती काळाच्या ओघात निर्माण होणाऱ्या साहित्यातून प्रतीत होत असते. तसे साठोत्तरी साहित्यातून प्रगट झालेली आहे. विशेषता १९९० पासून २०२० पर्यंतचा काळ हा या अनुषंगाने समकालीन म्हणून ओळखता येऊ शकतो. या काळात निर्माण झालेली वेगवेगळी स्थित्यंतरे मराठी साहित्याने प्रकर्षाने चित्रित केली आहेत. नव्वदोत्तरी साहित्यातून आलेल्या चित्रणाला समाजभान आहे. या काळातील लेखकांनी सामाजिकता जोपासत सकस अशा साहित्याची निर्मिती केली आहे. ही त्यांची विशेष बाब कदापिही विसरता येत नाही. सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक पातळीवर मोठ्या वेगाने होणारे बदल या काळातील साहित्याने टिपलेले आहेत. ते ठळक स्वरूपातील असून लक्षवेधी आहेत. जो भाषिक प्रयोग यापूर्वीच्या साहित्याने केला नव्हताच तो या समकालीन मराठी साहित्याने जाणूनबुजून केल्याचे दिसून येते. विशेषतः भारतीय भाषा ज्या

भाषा प्रमाणभाषेपासून अथवा लिपी पासून कोसो दूर होत्या त्या केवळ बोली स्वरूपातच नांदत होत्या. अशा भाषांना या साहित्याने शब्दबद्ध करण्याचा महत्त्वपूर्ण प्रयोग केला आहे. बोलींना लिपीबद्ध करण्याचा त्यांचा प्रयत्न लक्षवेधी आहे. समकालीन जीवनात सामाजिक मूल्यांचा होणारा - हास आणि नातेवाईकांच्या संबंधातील बदलते चित्र या साहित्याने सहजतेतून अविष्करीत केल्याचे दिसून येते.

मराठी वाङ्मयातील डॉ. रा.चि.ढेरे यांचा 'मुसलमान मराठी संत कवी' आणि सेतू माधवराव पगडी यांचा 'सुपी संत' या दोन ग्रंथांच्या आधारावर फ. म. शहाजींदे यांनी मुस्लिम साहित्य प्रवाहाचे धागेदोरे स्पष्ट केले आहेत. शेषराव मोरे यांनी 'मुस्लिम मनाचा शोध' मधून मुस्लिम समाजाची आणि त्यांच्या तत्वज्ञानाची मानसिकता शोधली आहे. व्यक्ती आणि इस्लाम यातून मुस्लिम तयार झाला असला तरी मुस्लिम मनातील तात्विक दृष्टी आणि मुस्लिम साहित्य या दोन भूमिका भिन्नभिन्न मानल्या गेले आहेत. इथे मुस्लिम साहित्यातील मानसिकतेचा, त्यांच्या जगण्याच्या पद्धतीचा अभ्यास अपेक्षित आहे. दलित साहित्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांची प्रेरणा घेऊन निर्माण झाले तर मुस्लिम साहित्य डॉ. आंबेडकरांच्या राज्यघटनेतील जीवन मूल्यानुसार जीवन जगणे आणि इस्लाम धर्माचे आचरण करणे याला राष्ट्रीय प्रवाह मानते.

मुस्लिम साहित्यातून तात्विक प्रश्नांची चर्चा मोठ्या प्रमाणात होताना दिसते. हा समाज विकासापासून कोसो दूर आहे. शिक्षणाचे महत्त्व अजूनही कळालेले नाही. धार्मिक विचार आणि धार्मिक नीती मूल्यांना अधिक महत्त्व देते. घरचे अ ठठराविश्व दारिद्र्य दूर करण्यासाठी आणि पोटाची खळगी भरण्यासाठी तो पडेल ती कामे करतो आहे. भंगार विकण्यापासून हमाली करण्यापर्यंतची कामे हा समाज करताना दिसतो. म्हणून तो कष्टी आहे. त्याला राजसत्तेने न्याय दिला पाहिजे. त्याला शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले पाहिजे. जगण्यासाठी आर्थिक, मानसिक बळ दिले पाहिजे. त्याला मंदिर मज्जिद यांच्या वादात न ओढता शाळा महाविद्यालयात पाठविले पाहिजे. समानता हे तत्व आम्हालाही मिळाले पाहिजे. असे हे साहित्य सांगते. बदलत्या सामाजिक संदर्भानुसार मुस्लिम साहित्याचा प्रवाह प्रभावीत आहे.

प्राचीन मराठी साहित्य हे केवळ एका जातीसाठी किंवा धर्मासाठी लिहिले नसून ते सर्व मानव जातीचे कल्याण करण्यासाठी लिहिल्या गेले. त्या त्या काळात निर्माण झालेल्या संतांनी जातीपातीचा विचार न करता संत साहित्याची निर्मिती केली. संत एकनाथांनी 'अर्जदास्त', 'हिंदू- तुर्क- संवाद' आणि संत तुकारामांचे 'आल्हा देवे अल्ला दीलावे। अल्ला दारू अल्ला खिलावे।।' अथवा 'अल्ला करे सो होय बाबा। करतार का शिरताज।।' हे अभंग दख्खनच्या भाषेची साक्ष देतात आणि तत्कालीन समाजभान समजून घेण्यासाठी उपयोगी ठरतात. इथे धर्मभेद किंवा जातिभेद नसून मानवता हे मूल्य नांदताना दिसते.

जे. जै.शेख यांची 'पहाट' ही कादंबरी फ. म. शहाजिंदे यांची 'निधर्मी', 'मीतू', 'आदम आणि शेतकरी' या साहित्यकृतीतून तसेच 'अनुभव' हा हिंदू- मुस्लिम संबंधावरील लेख संग्रह, 'मराठवाड्यातील कविता' हा संपादित कविता संग्रह. बशारत अहमद हे एक कुराण या धर्मग्रंथाचे अनुवादक आहेत त्यांनी आपला वैद्यकीय व्यवसाय सांभाळत सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक आणि धार्मिक लेखन केले

आहे. ते या अनुषंगाने वाचनीय आहे. प्रा. अब्दुल सत्तार हे एक उत्तम पत्रकार व लेखक आहेत. प्रा. तसलिम पटेल यांनी 'भारतीय मुसलमान: शोध और बोध', 'स्वातंत्र्य संग्राम में मुस्लिमोंका योगदान' हे तात्विक ग्रंथ लिहिले आहेत. सय्यद जब्बार पटेल यांचे 'एकात्मता', 'प्रतिज्ञा' हे कविता संग्रह माणुसकीचे दर्शन घडविणारे आहेत. सय्यद जहिरीदिन इब्राहिम यांचा 'वावटळ' हा ग्रंथ वाचनीय आहे. अत्तर शेख यांचे नाटक क्षेत्रातील कार्य उल्लेखनीय असून डॉ. रब्बानी शेख यांचा 'चाहूल' नावाचा कवितासंग्रह, 'खांदे मळणी' नावाची कादंबरी मुस्लिम समाजाची सामाजिकता प्रवाहित ठेवते. आपल्या समाजातील वास्तव आणि त्या समाजाची मानसिकता बदलत्या संदर्भा नुसार हे साहित्य चित्रीत करताना दिसते.

हजरत मोहम्मद पैगंबर यांनी इस्लाम धर्माची स्थापना केली. इस्लाम धर्मात समानतेला महत्त्व देऊन स्त्रियांना सन्मानाचा दर्जा दिला गेला. सातव्या शतकात हजरत पैगंबरांनी एका कृष्णवर्णीय विधवा स्त्रीशी विवाह करून मुस्लिम समाजात विधवा विवाहाला समाज मान्यता मिळवून दिली. इस्लाम धर्माची चिरंतर मूल्य त्यांनी समाजात रुजविण्याचा महत्त्वपूर्ण प्रयत्न केला. त्या त्यांच्या प्रयत्नांची प्रेरणा समकालीन मुस्लिम साहित्यातून प्रकर्षाने जाणवते. मुबारक शेख यांचा 'पायलो', 'काट्याचे ऋण' हे काव्यसंग्रह या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहेत. माणसातील पशुवृत्ती जागी झाली की दहशतवाद जन्माला येतो. दहशतवादाला रंग नसतो. ना जात, धर्म नसते. ती अमानवीय प्रवृत्ती असते. असा चिंतनशील आशय या साहित्यातून आलेला आहे.

बदलत्या सामाजिक जीवनाचे पडसाद साहित्य व्यवहारातून अविष्कारीत होणे अनेक वेळा अपरिहार्य असते. साहित्यातील सामाजिक भान आणि वास्तवता शोधताना या बाबींचा विचार केला जातो. सामाजिक जीवन अनेक वेळा नैसर्गिक आपत्तीच्या विळख्यात सापडून त्यांचा संबंध मानव जातीवर विपरीत परिणाम होत असतो. अशावेळी एकूणच सामाजिक जीवन ढवळून निघते. प्लेग, कॉलरा, देवी, कांजण्या, मलेरिया, इबोला, एड्स, सॉस आणि अलीकडे कोविड सारख्या महामारीने थैमान घातले. याचा विपरीत परिणाम सामाजिक जीवनावर झाला. अशा महामारीच्या संसर्गाचा परिणाम केवळ मानवी आरोग्या पुरताच मर्यादित असतो असे नाही. तर यांचा संबंध व्यापार, अर्थकारण, राजकारण, धर्मकारण, संपत्तीकारण आणि आपला दैनंदिन व्यवहार यांचा जवळचा संबंध असतो. याला अनेक जण दैवी चमत्कार म्हणतात. परंतु या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात अशा महामारीकडे वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे. ती पुन्हा येऊ नये यासाठी तंत्रज्ञानाचा उपयोग झाला पाहिजे. केवळ आभासी राहून चालणार नाही. कारण अनेक वेळा आभासी हे सत्य मानण्याची भीती असते. म्हणून सत्य आणि आभास यातील फरक लेखकाला ओळखता आला पाहिजे. साहित्यातून समाज जीवन चित्रित करित असताना केवळ आभासात्मक, काल्पनिक चित्र उभे करण्यापेक्षा वैज्ञानिक दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून सत्याकडे झुकणारे चित्रण येणे काळाची गरज आहे. समकाळाचे वास्तव मांडत असताना बदलत्या परिस्थितीचे चांगले वाईट परिणाम मानवी जीवनावर कसे उमटत आहेत याची जाणीवही लेखकांना असावी अशी अपेक्षा वाचकांची असते.

संदर्भ :

1. डॉ. वासुदेव मुलाटे - साहित्य रूप आणि स्वरूप, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद आ. २००९

2. डॉ. प्रल्हाद लुलेकर, डॉ.सतीश बडवे - मराठवाड्यातील साहित्य, कैलाश पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद आ. २००७.
3. प्रभाकर पाध्ये - सौंदर्यानुभव मोज प्रकाशन गृह, मुंबई, आ. २००२
4. डॉ. रेखा वडीखाये - आदिवासी हळंबाच्या अस्तित्वाचा अंतर्वेद, लाखे प्रकाशन, नागपूर आ. २००९.
5. डॉ. संजय मून - शैली दलित कवितेची, गोदा प्रकाशन, औरंगाबाद आ. २००९.

“डॉ.पंजाबराव देशमुख यांचे कृषी क्षेत्रात वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाचे योगदान”

प्रा. डॉ. कऱ्हाळे उत्तम सिताराम

(सहाय्यक प्राध्यापक-इतिहास विभाग)

नारायणराव वाघमारे महाविद्यालय, आ.बाळापूर ता.कळमनूरी जि.हिंगोली

“पंजाबरावांचे ऋण विदर्भातील व महाराष्ट्रातील लोकांना पिढ्यान्पिढ्या विसरता येणार नाही. पंजाबराव खरे पृथ्वीपूत्र होत. जमीन व जमिनीशी खेळणारी व झगडणारी माणसे यांचे जीवन सुधारणे हे आपले कर्तव्य मानीत ग्रामीण विकासासाठी वेगळे शिक्षण हवे, असे ते नेहमी म्हणत. आज देशात असलेल्या कृषी विद्यापीठांच्या निर्मितीमागील विचार व जाणिव ही पंजाबरावांची होती. पंजाबरावांनी स्थापन केलेल्या संस्थेतून अनेक पंजाबराव निर्माण होतील.”

- परराष्ट्रमंत्री - यशवंतराव चव्हाण

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. शेती हा या लोकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेतकरी हा भारतीय समाजव्यवस्थेचा प्रमुख घटक होता. याच काळात भारतात भांडवलदार व मध्यमवर्ग सुद्धा अस्तित्वात होता. भारतीय शेती व्यवसाय हा निसर्गनिर्भर होती त्यामुळे शेतकरी वर्गांना हा व्यवसाय करताना अनेक संकटांना सामोरे जावे लागत होते. शेतकरी वर्ग हा संपूर्ण जगाची भूक भागविणारा घटक आहे. पण हाच घटक संकटात सापडला होता म्हणून पंजाबराव देशमुख यांनी शेती व शेतकरी वर्गाला शेतजी, भटजी, व लाडजी तसेच नैसर्गिक संकटातून कायमची मुक्तता करण्यासाठी सरकारी पातळीवर धोरणात्मक योजना अंमलात आणून शेतकऱ्यांना अच्चे दिन त्यांनी आणले. डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी परंपरागत कृषी व्यवसायाला वैज्ञानिक व तंत्रज्ञानाची जोड देवून कृषी व्यवसाय विकसीत करण्यासाठी त्यांनी सरकारी धोरणातून विविध योजनांची अंमलबजावणी करून शेतकऱ्यांना आर्थिक क्षेत्रात स्वयंपूर्ण बनविण्याचे अहोरात्र प्रयत्न केले. त्यामुळेच डॉ.पंजाबराव देशमुख यांना शेतकरी वर्गाचे प्रणेते किंवा मसिहा म्हणून संबोधतात. त्यांच्या कृषीक्षेत्रात ज्या योजना अंमलात आणल्या त्यामुळे भारतीय कृषीव्यवसायाला चांगले दिवस आले. म्हणून पंजाबराव देशमुख यांनी 1952-1958 या काळात कृषीक्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी त्यांच्या योजना ह्या कृषीक्षेत्राला वरदान ठरल्या हे स्पष्ट होते.

1)कृषी व पशुविकास क्षेत्रासाठी वैज्ञानिक व तांत्रिक पद्धतीचा वापर :

डॉ.भाऊसाहेब कृषी व शेतकरी वर्गांच्या सर्वांगीण विकासासाठी वैज्ञानिक व तंत्रज्ञानाचा वापर करून कृषी विकास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. इ.स.1952-53 मध्ये डॉ.पंजाबराव देशमुख कृषी मंत्री असताना भारतातील जनावरांच्या संरक्षणासाठी व पशुसंवर्धन वाढीसाठी वैज्ञानिक व तांत्रिक पद्धतीचा वापर केला. शेतकऱ्यांकडे जे गुरे ढोरे व इतर प्राणी होते त्यांचा चारा, खुराक, आहार व निवासपद्धती ही अतिशय कमी प्रमाणात होती. म्हणून गाय, बैल, म्हैस, बकरी यांना वेगवेगळे आजार होत असत व त्यामुळे असंख्य जनावरे यामध्ये मृत्यूमुखी पडत होते. “डॉ.पंजाबराव देशमुख

यांनी पशुसंवर्धन व प्राण्यांच्या वाढीसाठी वेगवेगळ्या वैज्ञानिक पद्धतीचा व वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाच्या आधारे प्राण्यांना जीवदान प्राप्त करून दिले. त्यांनी पशुचिकित्सालयाचे आधुनिकीकरण, पशुपालक शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण व पशुपालन विकास कार्यक्रम आदिंचा समावेश त्यात करावा लागेल.”¹ शेतकऱ्यांचे, जनावरे पाळणाऱ्यांचे जीवनमान उंचावेल यासाठी त्यांना आर्थिक मदत देवून किंवा कर्ज व अनुदान देवून त्यासाठी शेतकऱ्यांना पशुवैद्यक शिक्षणाच्या प्रशिक्षणाच्या, संशोधनाच्या, प्रयोगशाळेच्या सोयी सवलती उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत असे डॉ.पंजाबराव देशमुख यांना सतत वाटत होते. यासाठी ते सतत झटत राहिले.

पशुवैद्यकीय विज्ञान शाळेत पूर्वी म्हणजे 1955 पर्यंत ‘पशुजननशास्त्र’ हा विषय स्वतंत्र नव्हता. “डॉ.पंजाबराव देशमुख केंद्रात कृषीमंत्री असताना स्विडनच्या दौऱ्यात पशुजननशास्त्रातील सुप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ डॉ.लॅंगर लाफ या शास्त्रज्ञाची भेट झाली.”² पशु, पक्षांबाबत, गुराढोंराबाबत प्रदिर्घ चर्चा झाली व चिकित्सक अभ्यासांती डॉ.भाऊसाहेबांनी यावरील शंकांनिरसने दूर करून भारतीय पशुक्षेत्राला एक नवीन आयाम प्राप्त करून दिला. यानंतर डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी भारतीय गाई, म्हशी या कमी प्रमाणात देत असलेल्या दुध वाढविण्यासाठी त्यांनी अनेक तंत्रज्ञानाचा आधार घेवून दुध उत्पादन वाढविण्याचा प्रयत्न केला. “आपल्या देशातील गाई-म्हशींनी सुद्धा पाश्चात्य युरोपीयन गाई-म्हशीप्रमाणे अधिक प्रमाणात दुध द्यावे यासाठी डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी पशुजननशास्त्र हा स्वतंत्र विषय कृषी विद्यापीठात पदवी क्षेत्रात सुरू करून पशुव्यवसायाला चालना दिली असे आपणास दिसून येते.”³

2)शेतकऱ्यांना परदेश दौऱ्यांना प्रोत्साहन

इ.स.1955 मध्ये डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी कृषी विकास व शेतकऱ्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या परदेश दौऱ्यांना त्यांनी मान्यता दिली. प्रथम योजनेपासून कृषी खात्यापर्यंत सखोल व जाणीवपूर्वक अभ्यास करण्यासाठी डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी केवळ शास्त्रज्ञ, तंत्र व विश्वस्तांनाच नव्हे तर होतकरू शेती उपयोगात रस घेणाऱ्या शिक्षित शेतकऱ्यांना विदेशात पाठविण्यास सुरुवात केली. ती पद्धत आजही सुरू आहे. “डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी आपल्या 10 वर्षांच्या कृषीमंत्री पदाच्या कालावधीत कृषी खात्यातर्फे शेतकऱ्यांच्या परिषदा, जनावरांच्या स्पर्धा, प्रदर्शनासाठी व कृषी मार्गदर्शनासाठी बुकलेट्स, बॅनर्स, पांपलेट्स, चित्रमय पोस्टर्स असे अनेक कृषी प्रदर्शनीय दृक व वाचनीय साधनांचा आधार घेवून कृषी क्षेत्रात वैज्ञानिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून कृषीक्षेत्रात आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणले.”⁴ त्यांच्या या अनमोल कार्याला भारतीय शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणात प्रतिसाद दिला.

3)शेतीपुरक लघुउद्योगांना आर्थिक सहकार्य :

डॉ.पंजाबराव देशमुख इ.स.1953 ते 1962 या काळात भारताचे कृषीमंत्री असताना त्यांनी शेतकऱ्यांना शेतीची पुरक अशा छोटे उद्योग निर्माण करण्याची परवानगी देवून प्रत्यक्ष आर्थिक सहकार्यसुद्धा त्यांनी केले. भारतीय शेती ही निसर्गनिर्भर असल्याने शेतकऱ्यांना निखळ शेतीवर अवलंबून न राहता त्याला पर्यायी रूप देणे गरजेचे आहे. यासाठी डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी लघुउद्योगांना आर्थिक निधी उपलब्ध करून दिला. तसेच “शेतकऱ्यांचा शेती माल विकण्यासाठी

डॉ.भाऊसाहेबांनी बाजारपेठा उपलब्ध करून दिली व तसेच भारतीय शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळण्यासाठी हमीभाव देण्याची त्यांनी तयार केली.”⁵ तसेच शेतीक्षेत्रातील शेती माल हा पूर्णपणे विकला गेला पाहिजे व तो पडून राहता कामा नये याचेसुद्धा नियोजन डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी केले.

4)दुग्ध व्यवसायात प्रगती :

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी कृषीमंत्री असताना पशु उत्पादनात क्रांती केलेल्या गाई, म्हशी या प्राण्यांपासून दुग्ध उत्पादन हे मोठ्या प्रमाणात वाढले. त्यामुळे ‘दुग्धव्यवसाय’ हो मोठ्या प्रमाणात व्यवसाय म्हणून उदयास आला. या प्राण्यांपासून दुध दुभते त्यापासून पदार्थच नव्हे तर त्यापासूनचे मांससुद्धा विदेशी देशात पाठविल्या जाई. तसेच दुध गोळा करण्यासाठी दुध संकलन केंद्रे स्थापन करून दुग्ध व्यवसाय प्रगतीला मोठी चालना दिली व दुधाचा महापूर भारतात वाढण्यास मदत झाली हे डॉ.पंजाबराव देशमुख यांच्यामुळेच. डॉ.पंजाबराव देशमुख हे प्राणीप्रिय व निसर्गवादी होते. त्यांनी गाई-वासरे यांच्यावर मानवाप्रमाणेच प्रेम केले. डॉ.पंजाबराव यांनी गाईचे महत्व विषद करताना म्हणतात, “The cow is not merely a useful animal, she is a symbol of our Economic Stability”⁶

तसेच सर्वात जास्त गुरे हे भारतात आहेत. 45 कोटी भारतीय जनतेत 19.3% एवढा विकास हे शेतकरी वर्गाचा सहभाग दिसून येतो. याचे सर्व श्रेय डॉ.पंजाबराव देशमुख यांना जाते. डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी कृषीक्षेत्राचा पाया मजबूत केल्यामुळेच आज सध्या भारत गहू उत्पादनात जगात दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. यामध्ये “भारताने अमेरिकेलासुद्धा मागे टाकले. फळ उत्पादनाच्या बाबतीत भारताने ब्राझीलला मागे टाकून प्रथम क्रमांक पटकावला. तसेच भाज्यांच्या उत्पादनात चीनच्यानंतर भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो. याचे खूप मोठे श्रेय डॉ.पंजाबरावांना जाते.”⁷

भारतात सर्वात जास्त गुराढोरांत गाईंची संख्या आहे. गाईपासून शेतकऱ्यांना दूध दुभत्यांचे पदार्थ तर खायला मिळतातच पण गाईच्या व वासरांच्या अस्तित्वाने घराचे वातावरण कसे प्रसन्न राहते हे डॉ.पंजाबरावांच्या खालील पंक्तितून दिसून येते.

“ज्यांचे घरी गाई, म्हशी, खिल्लारांचे हंबरणे
तो शेतकरी होतकरू जाणणे ॥
त्यांच्या घरी लक्ष्मीचा ओघ येणे
हे तर आहे निसर्गाचे देणे ॥
सारे असे समजून उमजून करणे
भाग्य त्या कष्टकऱ्यांचे मागे धावणे
शेती विकासात गती-चालना मिळणे
अपरिहार्य आहे असे घडणे।।”⁸

डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी केलेल्या या काव्यातून त्यांचे शेती व शेतकरी वर्गाच्या ग्रामीण जीवनातील चित्रण किती समृद्ध असते हे स्पष्ट केले आहे.

निष्कर्ष :

डॉ.पंजाबराव देशमुख हे कर्ते राज्यकर्ते होते त्यांनी आपले सर्व जीवन कृषी व शेतकरी वर्गाच्या हिताकरिता समर्पित केले. भारतीय शेतकरी वर्ग हा हलाखीच्या अवस्थेत जीवन जगतो त्याची आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक बाबतीत शेतजी, भटजी व लाडजी यांच्याकडून मोठ्याप्रमाणात आर्थिक शोषण केल्या जाते. त्यामुळे शेती व्यवसायाला वैज्ञानिक व तांत्रिक याची जोड देवून कृषीक्षेत्रात हरितक्रांती घडवून आणण्याचा सर्वप्रथम प्रयत्न डॉ.पंजाबराव देशमुख यांनी केलेला आहे. त्यांच्या शेतीक्षेत्रातील विविध पिके व प्राणी यांच्यावर नवनवीन संशोधन करून आधुनिक पिक उत्पादन व प्राणीसंवर्धन करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. शेती व्यवसायाला पूरक व्यवसाय म्हणून लघूउद्योगाला त्यांनी चालना दिली. तसेच पाश्चात्य देशातील अनेक शास्त्रज्ञांना बोलून भारतातील पिके व प्राणी यांचे उत्पादन वाढविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. वैज्ञानिक व तंत्रज्ञानाच्या आधारे शेती व्यवसाय हा आधुनिक बनविण्याचा पहिला मान डॉ.भाऊसाहेब देशमुख यांना जातो. म्हणूनच डॉ.पंजाबराव देशमुख हे भारताचे भाग्यविधाते म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांचे भारतीय कृषी क्षेत्रातील शेतकरी वर्गाच्या हिताचे कार्य हे आजसुद्धा भारत देशाला नेहमीच मार्गदर्शक ठरत आहे. यातून त्यांच्या कार्याचे श्रेष्ठत्व हे आपणास दिसून येते.

संदर्भसूची :

- 1) मोहोड सुधाकर - एक भारतीय जिनियस- डॉ.पंजाबराव देशमुख, पृ.क्र.48.
- 2) मेघे कुलभूषण - मिघे ज्ञानेश्वर, पूत्र सर्वश्रेष्ठ निर्मात्याचा डॉ.पंजाबराव देशमुख, स्वयंम प्रकाशन नागपूर, 2004, पृ.क्र.178.
- 3) मोहिते विर उत्तमराव- जागतिक कृषक क्रांतीचा विधाता लोकनेता डॉ.पंजाबराव देशमुख, पृ.क्र.192.
- 4) गौरवग्रंथ, लोकमहर्षी-डॉ.भाऊसाहेब देशमुख, म.रा.सा.प.सं.मं.मुंबई, पृ.107.
- 5) जन्मशताब्दी विशेषांक - भारत कृषक समाज, डिसेंबर 1998, पृ.क्र.17.
- 6) पंजाबराव देशमुख - विशेषांक मराठा मार्ग- मराठा सेवा संघ, 1998, पृ.क्र.10.
- 7) लोकराज्य - डॉ.पंजाबराव देशमुख विशेषांक, मार्च 2001, पृ.क्र.13.
- 8) देशमुख पंजाबराव - विशेषांक, तरुण भारत, 1992.

नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP) आणि व्यावसायिक शिक्षणाची गरज

श्रीमती रतन अंबादास कराड

एम. ए. बी. एड., जिल्हा परिषद हायस्कूल हदगाव, ता. हदगाव जि. नांदेड

भारत सरकारने सादर केलेले नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 हे देशाच्या शिक्षण प्रणालीच्या आधुनिकीकरणाच्या दिशेने एक परिवर्तनकारी पाऊल आहे. पारंपारिक शिक्षणातील तफावत दूर करताना विद्यार्थ्यांना 21व्या शतकातील कौशल्याने सुसज्ज करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे. NEP चे सर्वात लक्षणीय पैलू म्हणजे व्यावसायिक शिक्षणावर भर देणे, जे भारताच्या वेगाने विकसित होत असलेल्या सामाजिक-आर्थिक परिदृश्यामध्ये रोजगारक्षमता, उद्योजकता आणि आत्मनिर्भरता वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 चे विहंगावलोकन

NEP 2020 भारतीय शिक्षण प्रणालीला अधिक समावेशक, सर्वांगीण आणि कौशल्याभिमुख बनविण्याच्या दृष्टीकोनातून फेरबदल करण्याचा प्रयत्न करते. त्याच्या काही प्रमुख वैशिष्ट्यांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोनासह लवचिक अभ्यासक्रम.

मुख्य प्रवाहातील शिक्षणामध्ये व्यावसायिक शिक्षणाचे एकीकरण.

अनुभवात्मक शिक्षण आणि गंभीर विचारांना प्रोत्साहन.

कोडिंग, डिजिटल साक्षरता आणि जीवन कौशल्यांचा प्रारंभिक परिचय.

राष्ट्रीय कौशल्य पात्रता फ्रेमवर्क (NSQF) ची स्थापना.

2035 पर्यंत एकूण नोंदणी प्रमाण 50% साध्य करणे आणि त्याच वर्षापर्यंत किमान 50% विद्यार्थ्यांनी व्यावसायिक शिक्षणाचे प्रशिक्षण घेणे सुनिश्चित करणे या धोरणाची कल्पना आहे.

व्यावसायिक शिक्षणाचे महत्त्व

व्यावसायिक शिक्षण हे सैद्धांतिक ज्ञानापेक्षा व्यावहारिक प्रशिक्षणावर लक्ष केंद्रित करून विशिष्ट व्यवसाय, हस्तकला किंवा करिअरसाठी व्यक्तींना तयार करण्यासाठी डिझाइन केलेले आहे. भारताच्या संदर्भात, जिथे बेरोजगारी आणि अल्परोजगारी ही कायम आव्हाने आहेत, व्यावसायिक शिक्षण कौशल्याची दरी भरून काढण्यासाठी आणि उद्योगाच्या गरजांनुसार शिक्षणाला संरक्षित करण्यात परिवर्तनकारी भूमिका बजावू शकते.

1. कौशल्य अंतर संबोधित करणे

भारताची अर्थव्यवस्था झपाट्याने औद्योगिकीकरण आणि तांत्रिक प्रगती पाहत आहे. तथापि, कामगार शक्ती आणि उद्योगाच्या गरजा यांच्यात कौशल्याचे मोठे अंतर आहे. व्यावसायिक शिक्षण विद्यार्थ्यांना नोकरीसाठी तयार कौशल्ये प्रदान करून, उत्पादन, आरोग्यसेवा, आयटी आणि कृषी यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये त्यांची रोजगारक्षमता वाढवून हे अंतर भरून काढू शकते.

2. आत्मनिर्भरता आणि उद्योजकता वाढवणे: व्यावसायिक प्रशिक्षण व्यक्तींना विशेष कौशल्याने सुसज्ज करते जे त्यांना उद्योजकीय संधी शोधण्यास सक्षम करते. उदाहरणार्थ, सुतारकाम, प्लंबिंग, डिजिटल

मार्केटिंग किंवा फॅशन डिझायनिंग यासारख्या क्षेत्रातील कौशल्ये व्यक्तींना त्यांचे व्यवसाय सुरू करण्यास सक्षम करतात, "आत्मनिर्भर भारत" (आत्मनिर्भर भारत) उपक्रमात योगदान देतात.

3. बेरोजगारी कमी करणे:

पारंपारिक शिक्षणामुळे बऱ्याचदा विद्यार्थ्यांना नोकरीच्या बाजारपेठेसाठी आवश्यक असलेली व्यावहारिक कौशल्ये नसतात, ज्यामुळे शैक्षणिक पात्रता असूनही बेरोजगारी निर्माण होते. व्यावसायिक शिक्षण व्यावहारिक, हाताने शिकण्यावर लक्ष केंद्रित करते, विद्यार्थ्यांना कामाच्या ठिकाणी थेट लागू होणारी कौशल्ये आत्मसात करतात याची खात्री करणे.

4. उपेक्षित समुदायांचा समावेश:

व्यावसायिक शिक्षण आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील आणि उपेक्षित समुदायातील विद्यार्थ्यांना आजीविका सुरक्षित करण्यासाठी प्रवेशयोग्य आणि परवडणारा मार्ग प्रदान करते. स्थानिकीकृत आणि संदर्भ-विशिष्ट प्रशिक्षण कार्यक्रम ऑफर करून, व्यावसायिक शिक्षण ग्रामीण आणि वंचित समुदायांचे उत्थान करू शकते.

5. आर्थिक वाढ वाढवणे:

एक कुशल कर्मचारीवर्ग उत्पादकता आणि नवकल्पना वाढवून आर्थिक विकासाला चालना देतो. मजबूत व्यावसायिक प्रशिक्षण प्रणाली असलेल्या जर्मनी आणि जपानसारख्या देशांनी कौशल्य विकासामुळे औद्योगिक आणि आर्थिक प्रगती कशी होऊ शकते हे दाखवून दिले आहे. भारत आपल्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश करून या यशाची पुनरावृत्ती करू शकतो.

NEP 2020 चा व्यावसायिक शिक्षणाचा दृष्टीकोन:

शिक्षण अधिक व्यावहारिक, सर्वसमावेशक आणि कौशल्याभिमुख बनवण्यासाठी NEP 2020 व्यावसायिक शिक्षणाला त्याच्या धोरणाच्या केंद्रस्थानी ठेवते. मुख्य तरतुदीमध्ये हे समाविष्ट आहे:

शालेय स्तरापासून एकीकरण:

व्यावसायिक शिक्षण इयत्ता 6 पासून सुरू केले जाणार आहे, हाताशी प्रशिक्षण आणि विविध हस्तकला आणि व्यवसायांच्या प्रदर्शनासह. या प्रारंभिक एकीकरणाचे उद्दिष्ट व्यावसायिक प्रशिक्षण सामान्य करणे आणि त्याच्याशी संबंधित कलंक दूर करणे आहे.

एकाधिक प्रवेश-निर्गमन पर्याय:

धोरण शिक्षण प्रणालीमध्ये लवचिकता आणते, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक आणि व्यावसायिक प्रवाहांमध्ये बदल करण्याची परवानगी मिळते. बहुविद्याशाखीय शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केल्याने विद्यार्थी पारंपारिक शिक्षणाला व्यावसायिक कौशल्यांसह जोडू शकतात.

अॅप्रेंटिसशिप आणि इंटर्नशिप: उद्योग, व्यवसाय आणि स्थानिक कारागिरांसोबतच्या भागीदारीमुळे विद्यार्थ्यांना शिकाऊ आणि इंटर्नशिपच्या संधी मिळतील, ज्यामुळे त्यांना कामाच्या जगात व्यावहारिक अनुभव आणि अंतर्दृष्टी मिळू शकेल.

तंत्रज्ञान एकीकरण:

NEP व्यावसायिक शिक्षण देण्यासाठी तंत्रज्ञानाच्या वापरास प्रोत्साहन देते. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म, व्हर्च्युअल लॅब आणि ई-लर्निंग संसाधनांमुळे दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण उपलब्ध होईल.

कौशल्य केंद्रे आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे:

देशभरात कौशल्य केंद्रे आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन केल्याने कौशल्य विकासासाठी स्थानिकीकृत परिसंस्था निर्माण होईल, प्रादेशिक उद्योगांच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण होतील.

व्यावसायिक शिक्षणाच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने:

NEP 2020 व्यावसायिक शिक्षणासाठी महत्वाकांक्षी आराखडा तयार करत असताना, काही आव्हानांना सामोरे जाणे आवश्यक आहे:

कलंक आणि सामाजिक धारणा: व्यावसायिक शिक्षण हे अनेकदा शैक्षणिक शिक्षणापेक्षा निकृष्ट मानले जाते. सामाजिक दृष्टीकोन बदलण्यासाठी सतत जागरूकता मोहिमांची आवश्यकता असेल.

पायाभूत सुविधा आणि संसाधने: अनेक शाळांमध्ये व्यावसायिक प्रशिक्षण प्रभावीपणे देण्यासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा आणि प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता आहे.

उद्योगाच्या गरजांशी संरेखन: व्यावसायिक प्रशिक्षण नवीनतम उद्योगाच्या मागण्यांशी जुळते याची खात्री करण्यासाठी गतिमान अभ्यासक्रम अद्यतनांची आवश्यकता असेल.

निधी आणि धोरण समर्थन: व्यावसायिक शिक्षण परवडणारे आणि प्रवेशयोग्य बनवण्यासाठी पुरेसे आर्थिक आणि धोरण समर्थन महत्त्वपूर्ण आहे.

निष्कर्ष:

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 व्यावसायिक शिक्षणाला भारताच्या भविष्याचा आधारस्तंभ म्हणून योग्यरित्या ओळखते. विद्यार्थ्यांना व्यावहारिक कौशल्ये सुसज्ज करून आणि आजीवन शिक्षणाची संस्कृती वाढवून, व्यावसायिक शिक्षण भारताला कुशल प्रतिभेचे केंद्र बनवू शकते. ही दृष्टी प्रत्यक्षात येण्यासाठी धोरणकर्ते, शिक्षक, उद्योगपती आणि एकूणच समाज यांच्याकडून एकत्रित प्रयत्नांची गरज आहे.

एक मजबूत व्यावसायिक शिक्षण प्रणाली व्यक्तींना सक्षम बनवू शकते, समुदायांचे उत्थान करू शकते आणि जागतिक आर्थिक शक्तीस्थान बनण्याच्या दिशेने भारताच्या प्रवासाला चालना देऊ शकते. NEP 2020 हे योग्य दिशेने टाकलेले एक पाऊल आहे, परंतु त्याचे यश त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर आणि कौशल्य-आधारित शिक्षणाला शिक्षणाचा आवश्यक भाग म्हणून स्वीकारण्याच्या सामूहिक इच्छाशक्तीवर अवलंबून असेल.

संदर्भ :

1. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 दस्तऐवज. (२०२०).
2. भारत सरकार, शिक्षण मंत्रालय. येथे उपलब्ध: <https://www.education.gov.in>
3. इंडिया स्किल्स रिपोर्ट 2022.
4. Wheebox, CII, AICTE आणि UNDP च्या सहकार्याने.

भारतातील कौशल्यातील अंतर आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाची गरज यावर प्रकाश टाकतो.

भारतातील कौशल्य आणि नोकऱ्यांवरील ILO अहवाल. (२०२१).

5. आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना. व्यावसायिक शिक्षण बेरोजगारी आणि कौशल्याच्या विसंगतीचे निराकरण कसे करू शकते यावर लक्ष केंद्रित करते.
6. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरम: फ्युचर ऑफ जॉब्स रिपोर्ट. (२०२०).
7. व्यावसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षणावरील OECD अहवाल. (२०१९).
8. मित्रा, अरिंदम. (२०२१). भारतातील व्यावसायिक शिक्षण: आव्हाने आणि संधी.
9. जर्नल ऑफ एज्युकेशन अँड प्रॅक्टिसमध्ये प्रकाशित .UNESCO-UNEVOC: जागतिक TVET डेटाबेस – भारत.
10. भारताचे आर्थिक सर्वेक्षण 2020-21.